

Серія 1. РУКОПИСНА СПАДЩИНА

- Українське монашество
- Тарас Шевченко
- Українська церква за часів гетьмана Івана Мазепи
- Розп'ятий Мазепа
- Церковна хронологія
- Незалежна Україна в політиці Богдана Хмельницького
- Художні твори

Серія 2. ЗАРУБІЖНІ ПЕРШОДРУКИ

- Історія української літературної мови
- Українська культура
- Слово про Ігорів похід
- Історія українського друкарства
- Українська патрологія
- Українська церква
- Свята Почаївська Лавра
- Канонізація Святих в Українській церкві
- Іконостас
- Легенди світу

Іван ОГІЄНКО
(Митрополит Іларіон)

УКРАЇНСЬКА
КУЛЬТУРА

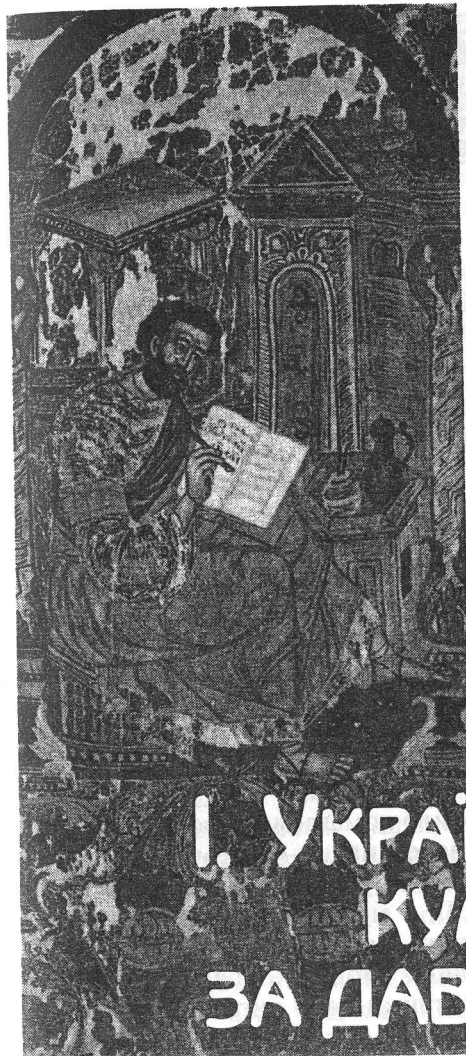

ніше, найпереконливіше він висловив свої синівські почуття до матері-України в автобіографічній поемі “На Голготі” — своєрідному духовному заповіті своєму народові

Скільки ж треба було мати в собі сили духу, величі й таланту, чесності й глибокої людської порядності, жертвності й всепрощення, патріотизму й болю за долю матері-України, аби вилити ось ці слова на папір в один з найважчих, найтрагічніших періодів свого життя:

*Хай лютий ворог на Голготу
Жене стократ за Україну,
Для неї я свою роботу
Аж до могили не покину...*

**Микола ТИМОШИК,
доктор філологічних наук,
лауреат премії
імені Івана Огієнка**

**І. УКРАЇНЬСЬКА
КУЛЬТУРА
ЗА ДАВНІ ВІКИ**

1. ВСТУП

- Шлях життя українського народу
- Територія України

Свої лекції я хочу почати вступним нарисом, де розкажу вам про все те, що утворив народ український за довгі віки свого існування. Тепер, коли ми творимо самі своє вільне життя, коли питання про нашу автономію поставлено руба, коли це питання набуло собі такої гострої форми, якраз дочасно буде спинитись, озирнутися назад, кинути оком на той довгий шлях, що його ми перейшли.

Чи ми ж справді маємо право на вільне життя, чи ми маємо Право на ту автономію, якої так настирливо домагаємось ось уже більше двох віків? Чи народ наш — окремий народ, чи він же має свою культуру — культуру оригінальну, своєрідну? Чи в минулому єсть у його своя історія, своє життя? Чи справді нам потрібні окремі школи з нашою мовою, окремі університети, чи, може, це тільки наші вигадки, як про все це тепер кажуть несвідомі люди?

От на всі ці питання я й хочу одповісти вам на перших своїх лекціях, хоч, власне кажучи, про це я мушу нагадувати вам протягом всього свого курсу. Бо коли ж наша мова має свою довгу історію, коли про цю історію можна викладати цілий курс університетський, то значить це єсть справжня мова, а коли єсть окрема мова, то єсть і окремий народ.

Я вам розкажу про українську культуру, про віковічну культуру нашого народу як нації, про ту культуру, до якої він дійшов довгим шляхом.

Шлях той не вів тихим гаєм, не йшов квітчастими лугами — шлях нашого народу завше був тернистим шляхом, важкою хресною пугтю, тим шляхом, що вів окривджений народ наш на Голгофу. Це про наш народ співає пісня:

*Ой горе тій чайці-небозі,
Що вивела діток при битій дорозі...*

Недоля рано спіткала народ український. Якраз тоді, коли заклалась велика держава, коли сподіватись варто було кращого життя, татари вкрили наш край і підрізали крила народу-орлу. І ця татарська неволя навіки важким тягарем лягла нашому народові, навіки наклала йому болюче тавро...

А там за татарами пішла Литва, а за Литвою — Польща, а за Польщею — Москва. Так Україна спадала з обіймів в обійми, йшла без спочивку, йшла без змоги спинитись і утворити собі по серцю вільне життя...

Земля, що її з давніх-давен запасів український народ, була надзвичайно родючою, була землею надзвичайно багатою, і вона стала на-

ІВАН ОГІЄНКО,

Приват-доцент Київського Університету.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА.**Коротка історія культурного
життя українського народу.**

КУРС, ЧИТАНИЙ у УКРАЇНСЬКОМУ НАРОДНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

З малюнками і портретами
українських культурних діячів

Видавництво Книгарні Є. ЧЕРЕПОВСЬКОГО
Київ, Фундукліва, № 4.
1918.

родові нашому на щастя й на нещастя — вона завше муляла очі ворогам нашим і вабила їх до себе.

Проте ж земля ця дала родючі соки народу-велетню, тому народові, що виріс тут своєрідним, великим та дужим, талановитим та тямучим. І не дивлячись на всі перешкоди, що завше горою ставали йому на дорозі, народ український утворив своє власне життя, утворив велику своєрідну культуру. І можна тільки дивуватись, дивуватись і благоговіти, як це народ наш незвичайно тернистим шляхом досяг такої великої культури.

Український народ з давніх-давен запасів собі велике, просторе місце, куди тепер належать ось такі губернії: Київська, Подільська, Волинська, Херсонська, Катеринославська, Полтавська, Харківська, сливе вся Чернігівщина, значні простори в губерніях Люблинській, Сідлецькій, Гродненській, Минській, Бессарабській, Таврії (без Криму), частки Курської, Вороніжської, Чорноморської, Ставропольської, частки області Донської й Кубанщини. В Австрії українці живуть у східній Галичині і в Буковині, а в Венгрії — в північно-східних комітатах. Крім цього, багато українців живе в Сибіру та Америці. Всіх українців тепер налічується більше 35,5 мільйонів: 28 млн. в Росії, в Австрії — коло 4 млн., в Венгрії — коло 0,5 млн., та коло 3 млн. по всяких інших колоніях.

Перше видання “Української культури” в Києві,
1918 р.

2. УКРАЇНСЬКА ПІСНЯ

- Наша пісня на Москві
- Вплив українського церковного співу на московський

У який бік життя не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ український.

Скрізь, на всьому поклав цей народ свою ознаку, ознаку багатой культури й яскравої талановитости. Візьмім його пісню: її утворив народ наш такою, як ніхто з інших народів, і хіба тільки серби мають таку ж саму пісню. Наші пісні — це тихий рай, це привабливі чари, ті чари, що всім світом признано за ними.

Були часи, коли в пісні нашій кохалася навіть Москва. Любовні пісні рано появились в Україні і їх скоро занесено й на північ; так, семінаристи в Костромі в половині XVIII віку співали пісні: “Ой за гаєм-гаєм, гаєм зелененьким”, або “Ой полола горлиця лебеду” і такі інші;¹ ці пісні до Москви несли наші земляки-вчителі, що розходилися тоді по всій Росії. В Москві та Петрограді в другій половині XVIII віку наша пісня народна була дуже поширена, що видно з рукописних або друкованих співаників, скажемо Чулкова, Новикова й інших, де завше були українські пісні.² В рукописах XVIII

¹ Акад. В. Н. Перетцъ. Историко-литературныя изслѣдованія и матеріали. Т. I. С. 292.

² Ibid. Див. ще: М. С(перанський). Малорусская пѣсня въ старинныхъ русскихъ печатныхъ пѣсенникахъ // “Этнографич. обозрѣніе”. Кн. 81—82.

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

Українська Культура

КОРОТКА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Курс, читаний в українськiм народнiм унiверситетi

З малюнками і портретами українських
культурних діячів

Видання третє

Накладом Товариства “Волинь”

ВІННІПЕГ

1970

Третє видання “Української культури” І. Огієнка
в канадському місті Вінніпег

віку знаходимо багато українських народних пісень, перероблених на московський лад, скажемо: “Посъю я лободу”, “Да орал мужик при дорозъ”, “Вельла мнѣ мати зелен ячмень жати” і т. ін.¹

Пісня наша дуже одбилась і на церковнім співанні; так, прислухайтесь до Лаврського співу і ви там розпізнаєте мотиви і наших народних пісень і наших старих, козачих дум. От чому співи в наших церквах ще за давні віки завше так тягли до себе чужинців. “Во велицѣй Россіи въ самомъ царствующемъ градѣ Москвѣ возлюбльше сладкое и согласное пѣніе”, — пише р. 1680 земляк наш Семен Полоцький.² І тому на Москві перейняли наші співи, запросили до себе співаків-українців і вони навчали Москву цього “сладкого пѣнія”.

Український літописець пише про царя Федора Олексійовича, що він “великую любовь до нашего народу мѣлъ, бо и набоженства на Москвѣ нашимъ напѣвомъ по церквахъ и по монастырахъ отправовати приказалъ”.³ Правда, вище духовенство з початку не злюбило цього українського церковного співання і гримало на українців: “Пѣніе поють новоизданное отъ своего сложенія, а не отъ святыхъ преданное, но латынское и римское баснословіе и партесное висканіе, святыми отцы отлученное”.⁴

Проте ж українське церковне співання було дуже до вподоби цареві і патріярхові і воно

¹ Див.: М. Сумцов. Старі зразки української народної словесности. Харків, 1910. С. 17–18.

² Псалтырь рифмованная. М., 1680. Л. 5.

³ Лѣтопись Самовидца. К., 1878. С. 152.

⁴ М. И. Лилкевъ. Опис. рук. Черниг. Дух. семин. Пам. Др. Письм. 1880. І. С. 235.

швидко розійшлося по всьому царстві. Значні люди на Москві часто запрошували до себе на службу українців-музикантів, і ті вчили їх музиці та співам.¹ В XVII віці дуже часто кличуть українців-співаків до царського та патріяршого хору,² так само і в XVIII віці співаків до придворних капел теж брали з київських студентів. Про це часто до Києва писали так:

По силѣ имянного Ея Имп. Вел. указу отъ Дворѣ Ея Величества певчей басѣста Гаврило Головня присланъ для набранія изъ малороссійскаго народа пѣвчихъ къ дополненію придворнаго пѣвческаго хорѣ... Ежели вы гдѣ оной пѣвчей басѣста по усмотрѣнію своему пѣвчихъ могъ сискать, и въ томъ ему чинить всякое вспоможеніе...³

При дворі царя Михайла Федоровича органістами служили українці.⁴ Згадаймо царського коханця гр. Олексія Розумовського — він теж прийшов на Москву простим співаком. Співаком у Петрограді був і наш філософ Гр. Сковорода.

Нашими піснями завше цікавились і вже р. 1819 з'являється перша друкована збірка їх кн. Цертелева.⁵

¹ Замысловскій. Сношенія Россіи съ Польшей при Федорѣ Алексѣевичѣ. “Журн. Мин. Нар. Пр.”. 1882. Кн. 2. С. 465.

² Н. О. Сумцовъ. Лазарь Барановичъ. 1885. С. 41–46.

³ Н. П. Петровъ. Акты и документы, относящіеся къ истории Кіевской Академіи. 1904. Т. I. Ч. I. С. 298.

⁴ Забѣлинъ. Домашній бытъ русскихъ царей. М., 1862. С. 169, 177.

⁵ “Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней”. СПб., 1819. За Цертелевим пішли збірки пісень Максимовича, Метлинського і довгий ряд інших, і ці збірки пісень не припиняються аж до нашого часу. Див. про це нижче, III, 2.

Микола Лисенко
(1842–1912), славний
український композитор

Проте голосно лунала і німа оця пісня...¹

Мушу згадати тут українські *старі думи козачі*, всьому світу відомі. Хто їх не знає, хто їх не чув, хто не співав!.. Вони мають велику літературну вартість; перейняті сумом, повиті журбою, думи наші роблять велике враження навіть на чужинців... Не дурно ж ними зацікавилась навіть церква і спів старих дум перенесла й до свого співу. Найкращий здобуток старовини — думи — мали великий вплив на стару й нову українську літературу, годували Котляревського, Гоголя, Квітку, Шевченка, Щоголіва, і матимуть

¹ Про українські пісні та музику див. ще: *Сьрвовъ*. Музыка малорусскихъ пѣсенъ // “Основа”. 1861. Кн. IV; *Н. Лысенко*. Характеристка музыкальныхъ особенностей думъ и пѣсенъ, исп. О. Вересаемъ // “Зап. Юго-Зап. отд. Имп. Росс. Геогр. Общ”. Т. I. 1874; *А. Русовъ*. Остапъ Вересай, одинъ изъ послѣднихъ кобзарей малорусскихъ // *Ibid*; *А. К-скій*. О музыкѣ думъ и пѣсенъ О. Вересаю // “Кіев. Стар.” 1882. Кн. VIII. С. 283–287; *У.-О, К. Ф.* Кобзарь Остапъ Вересай // *Ibid*. С. 259.

І такою ж солодкою, чарівною та привабливою залишалась пісня наша ще й досі. Залишалась такою, хоч останніми часами забороняли нам співати, гнали пісню нашу із “школи, гнали із життя, а солов’ю України, покійному М. Лисенкові, не дозволяли під нотами ставити слів — дозволялось видавати самі тільки ноти...

ще не малий вплив з ростом української національної свідомості¹.

Народ український, утворивши власну свою музику, утворив своє самостійне музичне знаряддя; згадаймо нашу ліру, кобзу, торбан і т. ін.²

3. УКРАЇНСЬКИЙ ОРНАМЕНТ

- Одіж
- Будівництво українське
- Українське право і вплив його на Москву
- Українська церква
- Українське письмо
- Тепер вся Росія пише українським письмом
- Оздоба книжок

Або ось погляньмо на *український орнамент*. Пишна природа чарівного краю нашого сама нахилає своїх мешканців до замилювання у всякім мистецтві. І ми бачимо орнамент на кожному кроці життя селянського: ма-

¹ Про думи див.: *П. Житецький*. Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ. К., 1893 (з “Кіевской Старини”); *М. Сумцов*. Українські думи // Збірник “Привіт І. Франкові”. Львів, 1914.

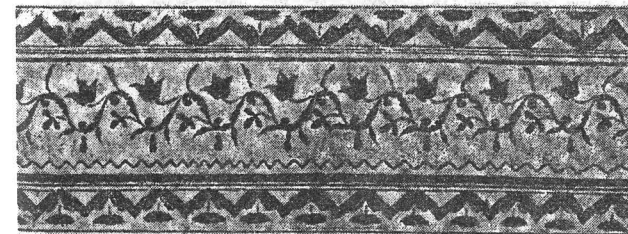
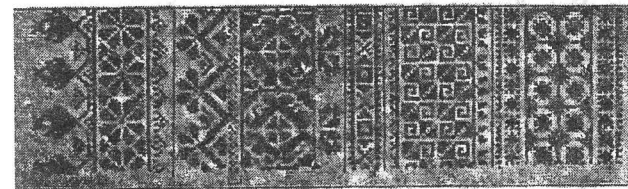
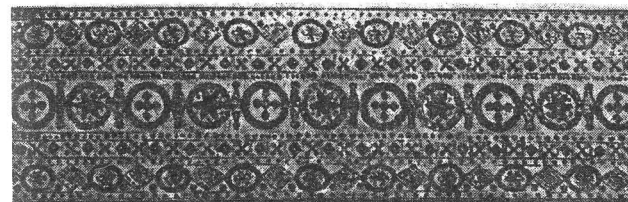
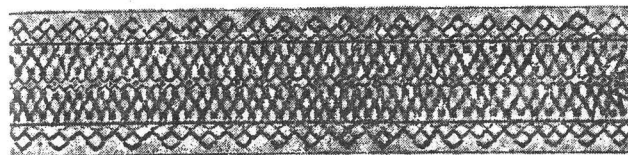
² Про українську музику див.: *Боян*. Музичні струменти на Вкраїні // “Зоря”. 1891. I; *А. Масловъ*. Лирники Орлов. губернии въ связи съ историческимъ очеркомъ інструмента малоросс. лиры // “Этн. обозр”. 1900. III; *Н. Лысенко*. О торбанѣ // “Кіев. Стар”. 1892. III; *П. Сокальскій*. Русская народная музыка — великорусская и малорусская. Харків, 1888; *А. Фамининъ*. Домра и сродные ей інструменты: кобза, бандура, торбанъ. СПб., 1891; *С. Ефремовъ*. Торжество

люнки криють сволами й комини, містяться над дверима та вікнами, по стінах хат, оздоблюють дерев'яний посуд, широко розкинулись по скринях, мисниках, на річах світських і церковних¹. Вироби зі скла та глини, плетіння, ткацтво, різьба на дереві, наші всім відомі писанки, наші вишивки, що оздоблюють все: сорочки, очіпки, каптурі, хустки, рушники, фартухи, навіть задки на чоботях, наші плахти та килими, — все це свідчить про талановитий народ, що і тут утворив оригінальну культуру.

Подивіться на одіж українську — на вбрання дівоче чи парубоче, на вбрання жіноче та чоловіче: скільки там своєрідної краси, теї краси, що йде поруч з нашими пишними ланами та привабливою піснею... Київський музей, крім того, музеї Полтавський, Подільський та Кате-

української музики // "Кіев. Стар." 1904. Кн. I; *А. Русовъ*. Значеніє трудовъ Н. Лысенко для малоросс. народа // "Кіев. Стар." 1903, XII; *М. Волошин*. Лисенко в укр. музиці // "Нова Буковина". 1913. № 3; *Колесса*. Народній напрям в творчости Лисенка // "Л.-Н. В." 1913. Кн. 2; *С. Людкевич*. Лисенко яко творець української національної музики // "Л.-Н. В." 1913. № 2.

¹ *М. Біляшевський*. Про український орнамент // "Записки Укр. Наук. Тов. в Київі". Кн. 3. 1908. С. 49; Див. ще: *О. Косачева*. Українській орнаментъ, вишивки, ткани, писанки. К., 1878; *П. Литвинова*. Альбомъ малорусскихъ узоровъ. К. 1882; *П. Литвинова*. Южнорусскій народный орнаментъ. К., 1878; *А. Лысенко*. Южнорусскій орнаментъ. К., 1887; *А. Махно*. Сборникъ малороссійскихъ узоровъ. К., 1881 р.; *В. Горленко*. Боровиновскій и Левицкій: малорусскіе портретисты XVIII в. К., 1899; *Е. Кузьминъ*. Нѣсколько словъ о южно-русскомъ искусствѣ // "Кіев. Стар." 1900. XI; *Його ж.* Шевченко, какъ живописецъ и граверъ // "Искусство и худож. промышл." 1900. III; *Ст. Яремичъ*. Памятники искусства XVI—VII вв. въ Кіево-Печерской Лаврѣ // "Кіев. Стар.". 1900. VI і X; *М. Біляшевський*. Старе українське шкло // "Сяйво". № 5—6; *А. Мироновъ*. Мотивы украинскаго орнамента. СПб., 1912.

Українські вишивки та мережки

ринославський дуже виразно свідчать, що створив наш народ і з цього боку.

А коли буде в нас свій національний музей, де згуртується все, що має народ наш з орнаменту та мистецтва, тоді всім ясно стане, що і тут український народ бере почесне місце серед інших по своїй творчості.

Наше *будівництво*¹ ще мало досліджене, але й те, що вже зроблено, свідчить і тут про оригінальність. Старі наші церкви, з їх пишними іконостасами, скажімо такими, як в Києві, у воєнному соборі, старі наші церкви самі голосно розказують про талановитість народу, що їх будував. На жаль тільки, ще р. 1800 цар Павло I заборонив нам будувати церкви українського стилю, з трьома банями...

Український народ витворив і своє оригінальне *право*, те право, що його не змогли

¹ Див.: А. Л. Украинский архитектурный стиль // "Украинская Жизнь" за 1912 р., № 9 і окремо; *Могильченко*. Народня будівля в Чернігівщині // "Етнологічні матеріали". Т. I. Львів, 1899; *М. Русовъ*. Поселенія и постройки крестьян Полтавской губ. Харьков, 1902; *А. Красновъ*. Современныя хаты крестьян харьковской губ.; *А. Шарко*. Малоросійское жилище // "Этн. Обзор." 1900. IV; *М. Левченко*. Ньсколько данных о жилищъ и пиць южноруссовъ // "Записки Юго-Зап. отд. Имп. Росс. Геогр. Общ." Т. II. Кн. 1875; *А. Сластюновъ*. Существует ли украинский стиль въ архитектуръ? // "Кіев. Стар." 1903. Кн. VII-VIII; *Л. Совицький*. О каменномъ зодчествѣ Украины // "Черниг. земская недѣля"; *В. Щербаківський*. Українське мистецтво. Вип. 1, деревляне будівництво. 1913. *Його ж.* Церкви, на Бойківщині // "Записки". Львів, Т. 114; *М. Шумицький*. Український архітектурний стиль у минулому і сучасному // "Ілюстр. Укр". № 3, 4, 7, 8 за 1913 р.; *Ф. К. Волковъ*. Старинныя деревянныя церкви на Волини. СПб., 1910; *А. Новицький*. Черты самобытности въ украинскомъ зодчествѣ // "Труды 14 Арх. съезда". II. С. 59-72; *Г. Г. Павлуцкій*. О происхожденіи формъ украинскаго деревяннаго церковнаго зодчества. Ibid. С. 47-58.

знести ніякою російською нівеліровкою. Ще в XI віці народ наш склав уже і перший писаний збір законів під назвою "Руська Правда". До нашого права колись добре прислухались, і за царя Олексія Михайловича обіруч скористали з його і до "Кормчої" 1650 р.¹ і до "Уложенія" 1649 р. Сотні тисяч актів по архівах у Варшаві, Львові, Вільні та Києві виразно свідчать про оригінальність нашого права, а також і про те, що за старі віки суд був у нас своєю рідною мовою...

В Литовськiм Статуті, писанім нашою мовою, про це читаємо ось що (розд. 4, ч. 1):

А писаръ земски маєтъ по рұскū (цев-то по-українськомū) литерамн и словы рұскими вси листы, выписы и позвы писати, а не иннымъ языкомъ и словы, а присегнүти маєтъ на врьадъ свой писарски тыми словы: я присегаю Панү Богү в Тройци единомү.

Народ український утворив свою *церкву*, і вона в старі віки дуже одрізнялась од церкви

¹ До цієї "Кормчої" брали з "Требника" Петра Могили 1616 р.; на "Уложеніі" одбився вплив Литовського Статуту. Про наше право див.: *В. Сергєевичъ*. Русская Правда // "Журн. Мин. Нар. Пр." 1899. I; *В. Владимірскій-Будановъ*. Очерки изъ исторіи литовско-русскаго права. К., 1889; *С. Бершадскій*. Литовскій Статутъ. СПб., 1893; *Р. Милорадовичъ*. Къ исторіи Литовскаго Статута, какъ дѣйствующаго законодательства въ Малороссіи // "Кіев. Стар." 1896; *О. Левицький*. Обычныя формы заключенія браковъ въ южной Руси въ XVI-XVII вв. // "Кіев. Стар." 1900. I; *Д. Миллеръ*. Очерки изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи. Харьков, 1896; *А. Лазаревскій*. Суды въ старой Малороссіи // "Кіев. Стар." 1898. VII-VIII; *А. Кистяковскій*. Права, по которымъ судится малоросійскій народъ. К., 1879; *Ф. Клименко*. Западно-русскіе цехи XVI-XVIII в. К., 1914.

московської, — одрізнялась службою, одрізнялась обрядами та звичаями.¹

Сила цих одмін лишилася ще й досі в нашій церкві, і ніяка нівеліровка найсвятішого Синоду не змогла їх вивести; скажімо, обряд обносити кругом церкви плащаницю в п'ятницю, чи співати “Христос воскрес” після вечерні в останню неділю на масницю, як це де-не-де у нас буває, остався ще й досі.²

А юмор український всьому світу відомий; наша народна література знає з цього боку найкращі світові зразки.

В давні часи Україна витворила свою власну форму письма. В найстаріші віки київський устав, а потім й півустав був найкращою формою письма. А коли витворилось скорописне

¹ Див. про це нижче, гл. IV, 10.

² Див про нашу церкву: *І. Огієнко*. Одродження української церкви. К., 1918; *О. Левицький*. Основныя черты внутренняго строя Западно-русской церкви въ XVI и XVII вв. К., 1884; *Д. Антоновичъ*. Очеркъ отношеній польскаго государства къ православію и православной церкви // “Монографіи”. Т. I. К., 1885; *С. Голубевъ*. Западно-русская церковь при П. Могиля // “Кіев Стар.” 1898. I—VI; *В. Антоновичъ*. Очеркъ состоянія православной церкви въ Юго-Западной Россіи в XVIII в. К., 1864; *С. Терновскій*. О подчиненіи Кіевской Метрополіи Московскому патріарху // “Арх. Ю.-З. Р.” Ч. I. Т. 5. К., 1872; *В. Эйнгорнъ*. Сношенія малороссійскаго духовенства съ Московскимъ правительствомъ при Алексѣ Михайловичѣ. М., 1895; *Емельяновъ*. Рационализмъ на югъ Россіи // “Отч. Зап.” 1878. III; *О. Конисскій*. Секта штундистів // “Правда”. 1874. IV; *Д. Борисів*. Нові релігійні секти по Україні // “Громадський Друг”. 1878. I; *А. Лебедевъ*. Духоборцы въ Слободской Украинѣ. Харьков, 1890; *І. Зінківскій*. Штунда // “Писання”. Т. II. Львів, 1896; *Ясевичъ-Бородаевская*. Сектанты въ Кіеве // “Живое Слово”. 1902. I; *О. Л.* Сектантство въ Кіевской губернии // “Кіев. Стар.” 1902. X. — К.; *Харламповичъ*. Малороссійское вліяніе на Великоорусскую церковную жизнь. Казань, 1914.

Чуприна власи,
Чутъє вденіє, водростіє,
Чюю водроствюю, трезвалюся,
Чючій водрий, тщанівъ,
Чченне говѣніє,
Ччу говѣю, влажү.

Чуприна — власы. Чутъє — вденіє, водрость. Чюю — водроствюю, трезвалюся. Чючій — водрий, тщанівъ. Чченне — говѣніє. Ччу — говѣю, влажү.

Українське скорописне письмо XVII віку
Українсько-слов'янський словник “Синоніма
Славеноросская” другої половини XVII віку, с. 360.

письмо, то українське письмо було далеко кращим од письма московського — наш скоропис був своєрідним, окремим і його ви ніколи не змішаєте ні з яким другим письмом.¹ Щоб переконатись у цьому, досить тільки поглянути на письмо наше і московське, скажемо, хоча б XVII віку: у нас окремі букви, пишуть їх прорізно й густо, буква коло букви, рядочком, немов би нами-стечко нижуть; письмо наше цілком одрізнялось од вихрестого московського письма, де букви то накидані купою, то втікають одна одної.

Своє власне письмо було у нас зовсім ще недавно — навіть у першій половині XIX віку старі люди на Україні писали ще по-своєму, і тільки в

¹ Про наше письмо див.: Палеографическій Изборникъ: матеріали по исторіи южно-русскаго письма въ XV—XVIII вв., К., 1899. Поправки до цієї праці див. в рецензії А. Соболевського, в “Отчетъ о 42 присужденіи наградъ гр. Уварова” за 1901 р.

Къ отпуску. А к нему Ирику и к полковникомъ
жыкотрых в Тангове послать Великого Государя
Грамоты... 1696 року.

Московське скорописне письмо XVII в.

другій половині XIX віку російська нівеліровка зробила те, що ми забули своє рідне письмо.

Проте повинен сказати, що коли в XVIII віці на Москві засновувалась нова форма скорописного письма — того письма, що ним ми пишемо ось і зараз, то до витвору цього письма добре приклали рук і ми, і поклали на цим письмі виразний український слід. Погляньте на теперішнє письмо, порівняйте його з старим письмом і вам одразу кинеться в вічі, що теперішнє письмо більше спадає на старе українське. Та й не диво: по всій Росії за XVIII вік учителями по школах були майже самі українці і вони-то й поклали свої ознаки на теперішнє письмо.

Вчений дослідник палеографії, акад. А. Соболевський пише про той скоропис, що зародився на Москві в кінці Петрової доби:

Намъ кажется, что она (скоропис) не могла произойти органически изъ московской ско-

рописи XVII вѣка и что въ ней чувствуется вліяніе южно-русскаго письма многочисленныхъ при Петрѣ и послѣ Петра въ московской Русі южно-русскихъ выходцевъ, которые, между прочимъ, держали въ своихъ рукахъ московскую Академію и другія московскія школы.

В новім письмі акад. А. Соболевський вбачає “сліяніє двохъ типовъ письма”, — українського та московського — “въ одинъ, общий и съверу, и югу Россіи”.¹

В старі часи Україна знає пишну оздобу своїх книжок. Колись, пишучи книжку, оддавали справі цій всю душу: книжку писали пильно, старанно, оздобляли її пишними мініатюрами, заставками, кінцівками, ініціалами. І з цього боку Україна має світові шедеври; пригадаймо хоча б нашу славну Пересопницьку Євангелію 1556 року — її пишна оздоба відома всьому світові.²

¹ Рецензія на “Палеографич. Изборникъ” // “Отчетъ о 42 присужденіи наградъ гр. Уварова” за 1901 р.

² Про цю Євангелію див.: П. Житецький. Описаніє Пересопницькой рукописи XVI в. К., 1876; А. С. Грузинскій. Пересопническое Евангеліе, какъ памятникъ искусства эпохи Возрожденія въ Южной Руси въ XVI в. // “Искусство”. Київ, 1911. № 1; Його ж. Палеографическія и критическія замѣтки о Пересопницкомъ Евангеліи // “Журн. Мин. Нар. Пр.” 1912. Кн. 4 і 6.

4. ОРИГІНАЛЬНІСТЬ НАРОДУ УКРАЇНСЬКОГО

- В мові відбився дух народу
- Українська мова
- Багатство цієї мови

Який би бік життя ми не взяли, ми скрізь побачимо, що народ наш виявляє себе окремим, своєрідним народом, народом з самостійною культурою. Народ український утворив свої звичаї, як от — родини, хрестини, похорон, свої вірування й переконання, утворив свої обставини життя, зачісування кіс (“хохол” чи оселедець”), свій музичний інструмент (бандура, ліра, торбан), свої страви, свій танок — і все таке, що надає йому оригінальності і одрізняє од інших народів; було колись, у нас був навіть свій календар, і рік наш не припадав до московського.

В самій мові нашої одбився дух нашого народу, по коренях слів можна довідуватись і про культуру нашу. Давнє слово наше *дружина* (*супруга*)¹ яскраво показує про стан нашої жінки, про те, що вона друг своєму чоловікові, тоді як загальнослав'янське *жена* значить тільки *рождающая*.

Або наш вираз: ми кажемо *одружитися з нею*, або *оженитися з нею*: тут жінка зразу стає

¹ Слово “супругъ” перше значило пара волів, що вкупі запрягають.

рівноправно поруч з чоловіком; цей вираз — “*оженитися з нею*” далеко культурніший од московського: “*жениться на ней*”.

А візьмімо духовні вірування нашого народу: скільки тут оригінального, своєрідного, такого, чого не стрінемо у інших народів. Візьміть віру наших сектантів і порівняйте її з вірою московських старовірів: у нас ви побачите високий дух, глибоке релігійне почуття, болоче шукання правди божої, тоді як у старовірів перше над все панує буква і обряд...¹

А наша мова українська, чарівна наша мова, всім світом вже признана за одну з найзвучніших, наймелодійніших мов. Серед слов'янських мов наша мова найбагатша на лексику, найвиразніша на синтактику. Синоніміка нашої мови найбагатша, і ми маємо деколи на один вираз десятки слів; от, скажімо, на вираз *говорити* ми маємо: *говорити, казати, балакати, мовити, гомоніти, гуторити, повідати, торочити, точити, базкати, цвенькати, бубоніти, лепетати, жебоніти, верзти, плести, герготати, бормотати* — і кожне слово має свій власний одтінок... Наша мова донесла чистими силу старовини, і тому без знання нашої мови нема знання мов слов'янських...²

¹ Ф. Рильській. Къ изученію украинскаго народнаго міровоззрѣнія // “Кіев. Стар.” 1880, XI. 1890, IX–XI. 1903, IV–V; И. Иващенко. Религіозный культъ южнорусскаго народа въ его пословицахъ // “Зап. Юго-Зап. отд. Имп. Росс. Геогр. Общ.” Т. II. Н. Сумцовъ. Культурныя переживанія // “Кіев. Стар.” 1890. I–XII.

² Ось головніші праці про українську мову: Л. Житецький. Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. К., 1876, з “Университ. Извѣстій” за 1875 р.; Його ж. Очеркъ

Глю—моблю.
 Дон дѣ же—аж поки.
 Жи тница—кѣна.
 Заемаѣ—позычаю.
 Заѣтрникъ—снѣданье.
 Зиждѣ—сѣдѣю.
 Злакъ—паша.
 Ъзкѣстный—пѣвный.
 Кли чъ—гѣкъ, вѣрекъ.
 Лбистъ—лѣтка.
 Мѣстъ—помѣста.
 Мѣрзотъ—бридкостъ.
 Ми лотъ—гѣна.
 Мѣро—мартъ.
 Мѣлка—гѣмонъ.
 Мѣвз—крѣйда.
 Небрѣжники—недѣлѣй.
 Недѣгъ—хорѣка.
 Папа—тѣто.
 Ракка—трѣна.
 Скинѣа—тѣша.
 Сѣдѣръ—хѣстка.
 Юноша—пѣрѣбокъ.

Найперший слов'яно-український словник 1596 р.
Лавріна Зизанія-Тустановського

Зародившись десь на світанні суспільного слов'янського життя, мова наша витерпіла страшне лихоліття татарщини, пережила утиски Польщі, перенесла наскоки Москви, і проте, перегорівши як криця, дійшла до нас чистою, свіжою, музичною, незапльованою, справді щирослов'янською мовою...

літературної історії малоруського нарѣчя в XVII вѣкѣ, К., 1889, з "Кіев. Стар."; *Його ж.* Къ історії літературної руської рѣчи в XVIII вѣкѣ // "Извѣстія отд. р. яз. і слов. Ак. Наукъ". 1903. Кн. 2; *Д-р Ом. Огоновскій.* Studien auf dem Gebite des ruthenischen Sprache. Lemberg, 1880; *А. Крымскій.* Украинская грамматика. Т. I, вип. 1, т. I, вип. 2 і 6, т. II вип. 1. М., 1907–1908; *Є. Тимченко.* Українська граматика. Вид. 2. К., 1917; *Фр. Миклошичъ.* Сравнительная морфология, вип. III, малорусскій языкъ. М., 1886; *А. А. Шахматовъ.* Краткій очеркъ історії малоруського языка // "Українскій Народъ." Т. II; *Його ж.* Введеніе въ курсъ історії руського языка. Ч. I. СПб., 1916; *О. Богумил і П. Житецькій.* Начеркъ історії літературної української мови до Ів. Котляревського // "Україна" за 1914 р. Кн. 2; *С. Смаль-Стоцькій і Ф. Гартнер.* Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Wien, 1913; *А. Соболевскій.* Очерки русской діалектології, III: Малорусское нарѣчье // "Живая Старина". 1892. Кн. IV; *І. Зілинскій.* Проба упорядкування українських говорів // "Записки". Т. 117–118. Львів, 1914; *І. Огієнко.* Огляд українського язикознавства // "Записки". Львів. Т. 79–80; *І. Огієнко.* Українська граматична термінологія // "Записки". Київ. Кн. I та IV; *І. Огієнко.* Вчімося рідної мови. К., 1917; *І. Огієнко.* Українська мова, показчик літератури до вивчення нашої мови. К., 1917; *А. А. Шахматовъ.* Курсъ історії руського языка. Ч. I, II, III. СПб., 1909–1911, літогр. вид; *А. И. Соболевскій.* Лекції по історії руського языка, М. 1907, вид. 4.

5. ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

- Початок нашої літератури
- Стара політична назва нашого народу
- Нашу назву “Русь” взяла Москва
- Давню літературу нашу приточили до московської
- Давні пам’ятки української літератури
- Остромирова Євангелія – українська пам’ятка
- Найдавніші українські письменники
- Початок культурної праці українців на Москві
- Українська культура була значно вище від московської

Література українська зачалася дуже давно. Ми перші просвітились християнством, світ віри Христової вперше прийшов до нас і вже потім ми передавали його на північ, де він заводився дуже мляво. Разом з християнством зачалась у нас і література, що скоро набула собі великої ваги, де ми ще на світанні її маємо вже цікаві твори. На жаль, не все нам відомо, що створив український народ за давні віки: силу старих наших творів пожерли час та огонь, та несвідомість людська, а крім того, сила старих наших рукописів горою непочатою ваяються по архівах і чекають своїх дослідників, бо поки що коло їх працюють найбільше самі миші...

Стару нашу літературу давно вже однято у нас, і давно вже її залічено до літератури Москви. Найстаріша назва нашого народу була *руський народ* і ця назва ще цілком осталася в

Галичині, де простий народ тільки й зве себе тим ім’ям; руським народом, споминаючи свою давнину, зве себе і наш народ в межах Росії.

Але пізніше, коли політичний центр посунув з Києва на північ, до Москви, куди посунули і вищі класи нашого народу, то вони занесли туди і нашу стародавню назву *Русь*. Ще невідомий автор “Історії Руссовъ” в XVIII віці скаржився на це і писав: “Извѣстно, прежде были мы то, что теперь московцы: правительство, первенство и самое название Руси отъ насъ къ нимъ перешли. Но мы теперь у нихъ, какъ притча во языцѣхъ”.¹

От чому стару літературу нашу давно вже загарбано і давно вже приточено до літератури московської. І тільки за недавні часи наука наша і московська довели неправдивість такого становища; от чому відомий професор П. Владмиров, не змігши назвати старої нашої літератури українською, назвав проте її київською.²

І тільки останніми часами запанувала єдина правдиво-наукова думка: звати українськими всі ті твори, що написані українцями, або написані на українській землі, або що мають виразні ознаки нашої мови.

Ще з початку нашої літератури ми маємо багато значних творів, як от *Ізборники Святослава* 1073 та 1076 року, *старі літописи* (дійшли до нас в пізніших списках: Лаврентіївська 1377 р. та Іпатська коло р. 1425), *Руська Правда* XI в.,

¹ Історія Руссовъ или Малой Россіи. М., 1846. С. 204.

² П. В. Владиміровъ. Древняя русская литература Киевскаго періода. К., 1900.

Слово о полку Игоревъ к. XII в., Патерик Печерський XIII віку і т. ін.,¹ та й Остромирова Євангелія, найперша пам'ятка наша 1056–1057, написана в Києві;² сюди треба додати цілу низку наших книжок до церковного вжитку XII–XIII віків.³

Остромирову Євангелію 1056–1057 р. у нас звикли вважати за пам'ятку новгородську — це роблять з-за того запису, що зберігся на ній. Проте проф. Н. Волков, проаналізувавши цю Євангелію, прийшов до іншої думки. Він пише, що в мові Остромирової Євангелії нема новгородських прикмет. Правда, в одній приписці тут знаходимо “се коньчъ”, і це раніше вважали фактом новгородського походження пам'ятки (в новгородській мові часто подибуємо міну *ц* і *ч*). Але приписка ця пізнішої доби, та й на пергаменті видно, що перше підшкребли, і вже потім її написали.

На кінці Євангелії, в післямові диякон Григорій, що писав цю пам'ятку, згадує Київського князя Ізяслава; дочка Ізяславова, певне, була дружиною Остромирові; все це доводить, що Григорій був з Києва і був близьким князю Ізяславові. У всякому разі, каже Н. Волков, те, що мова Григорія не має нов-

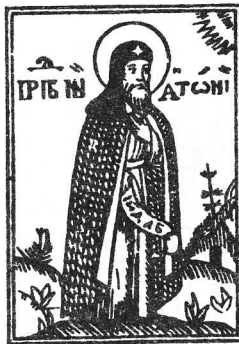
¹ Показчик старої нашої літератури див. у П. В. Владимиrowa. Обзоръ южно-рускихъ и западно-рускихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVI столѣтїя. К., 1890.

² Н. Волковъ. О неновгородскомъ происхожденїи діакона Григорїя, писца Остромирова Євангелїя // “Журн. Мин. Нар. Пр.”. 1897. Кн XII. С. 443–446.

³ Про стару літературу нашу див. ще: Н. Никольскій. Матеріали для повременнаго списка русскихъ писателей и ихъ сочиненїй (X–XI). СПб., 1906.

Малюнок з однієї з перших давніх українських пам'яток “Збірник кн. Святослава”, написаний в Києві р. 1073. На малюнку кн. Святослав і його сім'я. “Збірник” тепер у Московській Синодальній бібліотеці

Давній український письменник, преп. Антоній Печерський; з "Службника" 1629

городських прикмет, свідчить про його новгородське походження. Можливо, що диякон Григорій був у числі того духовенства, що приїхало з Києва до Новгороду.

Сама форма письма, форма устава Остромирової Євангелії ясно свідчить про його київське походження, а не новгородське, — бо тільки в Києві могли написати таку пишну

книжку, як ця Євангелія. Література в Новгороді зачалася пізніше і тому до Новгороду часто везли книжки з Києва.

Такі думки проф. Н. Волкова про Остромирову Євангелію.

З початку літератури нашої були вже письменники, що вславили себе літературними творами, як от: Св. Іларіон, київський митрополит 1051–1054 р. (написав "Слово о законъ и благодати"); преп. Феодосій Печерський (†1074 р.), автор казань; митрополити Леон (коло 1004–1008 р.) та Іоанн (з поч. XI в.), великий кн. Ярослав (†1054 р.), преп. Антоній (†1072 р.), митрополит Георгій (спомин про його під 1072 р.); чернець Яків, плодовитий письменник кінця XI віку; преп. Нестор, кінця XI віку (коло 1056–1116); чернець Григорій, поет, автор служб та канонів; Кирило Туровський (коло 1130–1182);

ігумен Даніїл, що з початку XII в. написав відому свою подорож ("Паломник"); Володимир Мономах (1053–1125), автор "Поученія къ дѣтямъ"; Климент Смолятич (митрополит 1147–1154), Серапіон Володимирський (†1275 р.), Нифонт Новгородський XII в. і інші.

Татарські погроми зменшили нашу літературну продукцію, проте спинити її вони не змогли. Вага Києва на якийсь час падає, адміністративний центр помалу посюває на північ, до Москви, а разом з ним сунуть до Москви і наші українські письменники і збагачують московську літературу. Вже в XIV віці оддають Москві знання та сили наші славнозвістні митрополити: Св. Петро Волинець (†1326 р.) та Св. Олексій Черніговець (1293–1377).

"Собственныя литературныя силы Москвы, — каже проф. А. Архангельский, — на первых порахъ крайне незначительны, — вѣрнѣе сказать, ихъ совсѣмъ нѣтъ: и въ области литературы до самага конца XV вѣка Москва живеть чужимъ добромъ"¹ — там працюють українці (св. Петро та Олексій), серби (Пахомій Логофет), греки (митрополит Фотій), болгари (мит-

¹ Проф. А. С. Архангельскій. Изъ лекцій по исторіи русской литературы. Казань, 1913. С. 493–494.

Давній український письменник, преп. Феодосій Печерський; з "Службника" 1629

рополит Кипріяна та Гр. Цамблака), а своїх письменників-москалів в “дикомъ воинскомъ станѣ”, як прозивали тоді Москву¹ зовсім нема. І коли порівняти Київ з Москвою, то, каже той же проф. Архангельській, — “не только в XIV, но и въ XV вв., въ отношеніи литературномъ Москва несравненно ниже Кіева XII-го вѣка”,² цебто Київ опередив Москву своєю культурою на цілих три віки...

6. КУЛЬТУРНИЙ РУХ НА ВКРАЇНІ В XVI–XVII ВІКАХ

- Литовська доба
- Академія Острожська
- Острожська Біблія
- Церковні братства
- Свідोцтво Павла Алепського про українську культуру XVII віку
- Свідоцтво Якова Кам'янчанина

Татарський погром не спинив культури нашої, і коли Україну запасіла Литва (з початку XIV в.), то не змогла вона знести культури української і сама швидко перейнялася культурою нашою, і ця культура мала спроможність йти собі вперед. І ми бачимо, що мова українська зробилась тоді державною мовою — нею вчили по школах, нею вчили по церквах, нею суд вели

¹ Проф. А. С. Архангельській. Ibid. С. 493.

² Ibid., с. 493.

і нашою мовою балакали тоді і вища старшина і в королівському дворці.

Все це дало родючий ґрунт, аби культура наша прямувала вперед, і вже в XVI віці культура українська набула великої ваги. Це була значна культура, і дух українського народу проявив себе великим таланом і на ґрунті літературному, і на ґрунті науковому. Культура наша вабила до себе, і ми бачимо, що до нас деколи втікають з Москви, де тоді ще й не благословляло на день, втікають такі люди, як от за царя Івана Грозного князь Андрій Курбський, або друкар Іван Федорів...

Закладаються у нас нові огнища, що боронять рідну культуру і старобатьківську віру од унії, а в місті Острозі, на чолі з незабутнім патріотом українським кн. К. К. Острожським (1526–1608) у другій половині XVI віку зароджується славна Академія Острожська¹. І коло

¹ Про цю Академію див.: К. Харламповичъ. Западнорускія православныя школы XVI и нач. XVII в. Гл. IX. Казань, 1898. Див. ще: “Кіев. Стар.” 1898. Кн. V–VI.

Великий український патріот — кн. Костянтин Костянтинович Острожський, оборонець віри православної (1526–13.02.1608). Схований у м. Острозі

Фрагменти Острозької Біблії

цієї академії згуртувалися кращі сини України, її кращі наукові сили, що повели вперед і рідну літературу, і рідну культуру.

Розпочалася велика літературна продукція, вінцем якої була славна праця того часу — Ост-

рожська Біблія 1581 р.¹ Це була величезна праця, бо прийшлося всі книжки Святого письма перевіряти з першотворами грецькими, єврейськими чи латинськими. Це була найперша повна друкована Біблія не тільки на сході слов'янства, але навіть серед всього слов'янського миру. І коли потім, більше як через вісімдесят років, в 1663 р., спромоглась на друковану Біблію і Москва, то вона простісінько передрукувала нашу Острозську Біблію...² Біблія ця була поширена по всьому слов'янському миру і скрізь мала велику пошану.

В той же час постають у нас скрізь по Україні церковні братства, що боронять віру свою од унії та утисків Польщі. Братства доглядали за всім церковним життям і провадили велику культурну працю — вони заводили школи, друкарні, шпиталі.³

XVII вік — це золотий вік нашого письменства, нашої культури. Київ став центром української науки, її Афінами, став нашим Парижем, “розумною головою”, як писав тоді про його Лазар Баранович: “Коли з Києва, розумної голови, не дадуть поради, замовкне діло назавше”.⁴

І коли бували на Україні чужинці, їх дивувала велика наша культура. Так, Павло Алепський, що р. 1653 переїздив Україну, писав про

¹ Див.: *Ів. Франко*. Причинок до студій над Острозською Біблією // “Зап. Наук. Тов.”. Львів. Т. 80.

² Проф. *И. А. Шляпкинъ*. Св. Димитрій Ростовскій и его время. СПб., 1891. С. 122.

³ Літературу про братства див. в кінці I, 8.

⁴ Письма Лазаря Барановича, изд. 2-е, Чернігів, 1865 р. С. 117.

нас, що ми “люде вчені, кохаємось в науках та законах, що ми гарні знавці риторики, логіки і всякої філософії. У їх там розглядають всякі поважні питання, що потребують досліду...”¹ Починаючи з Рашкова, по всій козацькій землі, — пише він, — дивний та гарний факт спостерігали ми: всі вони, за малим винятком, грамотні, навіть більшість їхніх жонок та дочок, уміють читати й знають порядок служб церковних та церковні співи священники навчають сиріт і не дають їм тиня тися неуками по улицах...² А дітей у їх більш ніж трави, і всі діти вміють читати, навіть сироти...³ А в Києві єсть сила дуже гарних козацьких малярів, великих знавців свого діла, щвживають всяких хитрих та розумних вигадок аби зняти правдиві портрети з людського обличча.⁴ Так писав про нас чужинець р. 1653.

Славний гетьман
Петро Конашевич-
Сагайдачний (1606–1622)
оборонець віри
та народу українського

¹ Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева, К. 1874. С. 74.

² Путешествіе Антіохійскаго патріярха Макарія въ Росію въ половинѣ XVII вѣка, описанное его сыномъ архи-діакономъ Павломъ Алепскимъ, переводъ съ арабскогo Г. Муркоса. М., 1897. Вип. 2. С. 2.

³ Ibid. С. 15.

⁴ Сборникъ. Ibid. С. 87.

Таке ж саме свідощтво ми маємо навіть з початку XVI віку. Наш українець Яким Кам'ячанин, що р. 1561 попав до Москви, пише про себе, що він за молодих літ “научень святымъ книгамъ перваго закона Господня и втораго, святымъ догматамъ и благочестивому богословію и священней философіи”. А хлопець цього Якіма “быль много научень грамматики и философіи святаго Ивана Дамаскина и иныхъ премудрѣйшихъ учителей, премудръ вельми”, — він був сином “зацныхъ почтенныхъ людей”.¹

Така була українська культура ще з початку XVI віку, а потім з плином часу вона все закоринялась глибше та ширилась більше.

7. КУЛЬТУРА XVII ВІКУ

- Книжки на Україні
- Полемічна література
- Західна культура на Україні
- Навчання по закордонах

На Україні з'являється сила книжок, по містах закладаються великі бібліотеки. Широкою річкою пливають ці книжки з-за кордону, не меншою ж річкою пливають вони і з своїх друкарень, яких тоді зародилася сила.

І коли ми читаємо українські книжки XVII віку, нас дивує величезна ерудиція її авторів, дивує справжній науковий метод, дивує чистота логіки думок. Українські письменники XVII віку

¹ Извѣстія отд. русск. яз. и слов. Академіи Наукъ за 1896 р. Кн. 3. С. 497–499.

мали звичку зазначати свої джерела на полях книжок — от ці зазначення і показують нам, що читали у нас на Україні. І коли скупчити все, що, скажімо, читав Іоаникій Галятовський, то просто диву даєшся, як багато книжок закордонних було у нас тоді на Україні.¹

Нахил до науки, терпимість до ворогів, яскрава талановитість, логічність в думках — це звичайна прикмета освіченого українця-письменника XVII віку. Україна дала тоді силу книжок зо всіх боків науки і займала

по своїй культурі друге місце серед всього слов'янського миру, — уступаючи перше місце тільки полякам.

Українцям прийшлося тоді боронити свою старобатьківську віру од нападу і унії, і католицизму, і соцініанства, і кальвінізму, і од іншого такого, що сунуло тоді на Україну. Почалася велика полеміка — і українці утворили славу

Йвѣ : збѣраза.

Ягница : збѣчка.

Агниа : збѣтко.

Бѣзана : безбана.

Безуміе : шалѣнство.

Бѣсѣда : розмова.

Блгодарный : бдѣчный.

Болница : шпиталь.

Блгодарѣ : дякую.

Брѣна : збрѣа.

Бѣгунъ : колоцюга.

Вѣрѣе : стрічки, покровки.

Вериги : пѣта.

Воевода : гѣтманъ.

Милота : кожухъ.

Слов'яно-український
словник 1627 р.
Памви Беринди

полемічну літературу і з честю вийшли з цієї боротьби. До українського життя “путемъ горячей, ожесточенной полемики, — каже проф. Архангельский, — незамѣтно проникало научное образование, распространялись серьезные знания, росла и крепла критическая мысль”.¹

Україна ніколи не лякалась західної культури, і західний вплив широкою річкою вільно котився до нас. Кращі люди наші часто їздили до закордонних університетів кінчати там своє виховання — їздили вже в XVI віці, а в XVII віці це стало ділом звичайним. Так, за кордоном навчалися наші письменники: М. Смотрицький, Касіан Сакович, Петро Могила, Сильвестр Косов, Ісаїя Трофимович, Ігнатій Старушич, Тарасій Земка, Інокентій Гизель, Феофан Прокопович і багато-багато інших. Українці навчалися в університетах Падуанським, Лондонським, Лейденським, особливо в Гетінгенським, навчалися в університетах Парижським, Празьким; училися в Гданську, Кенігсберзі, в Римі і по інших місцях.

І тому не диво, що форми західної культури та літератури так легко переносилися до нас на Україну; тоді ж у нас пішло багато перекладів з західних мов на нашу — це були світські перекази, рицарські романи, новели, вірші, драматичні твори і т. і., і все це ми потім передавали до Москви.²

Західна культура йшла й до життя, де Магдебурзьке право та цехи глибоко закорінилися і

¹ А. О. Архангельский. Изъ лекцій по исторіи русской литературы. Казань, 1913. С. 54.

² Op. cit. С. 55.

¹ Див.: І. Огієнко. Научныя знания въ “Ключѣ Разумѣнія” Іоаникія Галятовскаго. Катеринослав, 1914.

зробилися в нас своїм рідним; західний вплив цей одбився на наших церквах, на будівлях, на малюванні.

Коли Україна приєдналась до Москви, особливо коли Київ одпав од Польщі, Польща заборонила українцям їздити до себе в науку; з того часу українці почали їздити до західних університетів ще більше, ніж раніше, а р. 1701 у нас навіть виходить такий твір: “Сказаніє о Римъ и Италіи, зъ нѣкоторыми грады, въ которыхъ великія академії знайдуются”.¹ І українці часто їздили до Італії. Так, Феофан Прокопович навчався в славній тоді Римській академії, де вчився філософії й богословії, і там він і виховався на найкращих зразках класицизму та гуманізму; і з р. 1705 він почав заводити принципи відродження та гуманізму і в себе на Вкраїні.² На лекціях своїх Прокопович завше згадував про старокласичну давнину, проводив думки кращих людей гуманізму, як от Еразма Ротердамського³. На жаль тільки, Україна втратила цього найкращого з своїх вчених синів — він переїхав до Москви, і мав там величезний вплив на російську науку і літературу.

Українці любили кінчати своє виховання десь у закордонному університеті. З нашої Київської академії постійно кращі студенти їздили за кордон. Так, скажемо, в червні р. 1765 цариця Катерина звеліла нашій академії послати за кордон 10 більше талановитих студентів, “дабы въ

¹ Н. Петровъ. Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII и XVIII вѣковъ, К., 1911. С. 204.

² Ibid. С. 66, 205.

³ Ibid. С. 24–25.

университетахъ Оксфордскомъ и Кембриджскомъ въ пользу государства высшихъ обучатися могли наукъ и восточныхъ языковъ, не выключая и богословія”. Забажало поїхати 14 чоловік, і їх послали до університетів Оксфордського, Гетингенського і Лейденського, і там вони навчалися на професорські посади.¹

8. УКРАЇНЬСКА ЛІТЕРАТУРА XVI–XVII ВІКІВ

- Переклади Св. Письма на українську мову
- Зразки перекладів

У XVI та XVII віці постали у нас значні культурні центри з своїми школами, з своїми друкарнями, з своїми вченими людьми. Такими центрами були: Острог, Дермань, Евю, Кутейнський монастир, Рахманів, Чернігів, Новгород-Сіверський, Луцьк, Почаїв, Винниця, Гойск, Стратин і багато інших, не кажучи вже про Київ, Львів та Вільну, де скрізь творилося тоді однакове діло.

Українська література того часу знає велику низку славних прізвищ з віків XVI та XVII, як от: *Яків Кам'яничанин* (чернець Ісаія, †1582 р.),² ост-

¹ П. Знаменскій. Духовныя школы въ Россіи. С. 533–536.

² Див. про його працю проф. Д. Абрамовича “Къ литературной деятельности мниха Камяничанина Исаіи”. СПб., 1913. Див. рецензію І. Огієнка в “Україні” 1914 р., кн. 1, с. 123–125.

рожський клірик *Василій*;¹ *Герасим Смотрицький*, батько відомого лінгвіста, написав р. 1587 “Ключь царства небесного”; *Христофор Філарет* (псевдонім Криштофа Бронського), що вславив себе “Апокризисом” р. 1597; наш славнозвісний полеміст *Іван Вишенський*, автор багатьох творів, перейнятих великим натхненням.

З наших письменників першої половини XVII віку згадаю: *Кирило Транквіліон-Ставровецький* (†1646 р.), плодовитий письменник, що вславив себе цінними працями, як от “Зерцало богословія” 1618 р.; на користь простому народові написав цінне “Евангеліє Учительное” 1619 р., що розійшлося по всіх краях; свій поетичний талан Ставровецький виявив в праці “Перло многоцѣнное” р. 1646. *Захар Копистенський* (†1624 р.) вславив себе “Книгою о вѣрѣ” 1619 р., що її дуже шанували навіть у Москві, а також книгою “Палинодія” коло р. 1620. *Єлисей Плетенецький* (†1624 р.), культурний діяч український, заклав у Лаврі друкарню і р. 1617 випустив “Часосло-

Славний митрополит Київський *Петро Могила* († 31.12.1647 р.), видатний український діяч XVII віку

вець”, що став первенцем лаврського друку.¹ *Лаврін Зизаній*, відомий своїм “Катехизисом” 1626 р. Славний митрополит Київський *Петро Могила* (†1647 р.), фундатор Могилянської академії, вславив себе Великим Требником р. 1646, та своїми працями, як от “Православное исповѣданіє вѣры” 1640 р., “Лифось или Камень” 1644 р., “Катехизисъ” 1645 р. і інші. *Касіан Сакович*, полеміст; *Тарасій Земка* (†1632 р.), проповідник і друкар; *Сильвестр Косов* (†1657 р.), автор “Дидаскалії” 1653 р., видав Патерика Печерського р. 1635.

З дальших українських письменників нагадаю *Лазаря Барановича* (†1694 р.), плодовитого письменника й поета, що за довгий вік свій написав багато творів; *Іоанікій Галятовський* (†1688 р.), найславніший письменник XVII віку, відомий полеміст, вславив себе силою писань, що пішли не тільки по всій Україні, але й по всій Росії.

Згадаю ще наших письменників *Феодосія Сафоновича*, автора “Викладь о церкви святой” 1667 р. Книжка його була дуже поширена і мала 4 видання. Вславились своїми працями *Гаврило Домецький*, *Інокентій Монастирський*, *Іосиф Шумлянський* (1643–1707), *Ігнатій Старушич*, відомий поет *Іван Максимович* (†1715 р.). *Ієромонах Климентій*, письменник кінця XVII—початку XVIII віку, вславив себе гарними віршами.² Широко вславив себе силою літературних

¹ Див. про це нижче, гл. IV, 5.

² Твори його видав акад. *В. Перетц*: Вірші Єром. Климентія. Львів, 1912. (“Пам’ятки українсько-руської мови і літератури”). Т. IV, LI + 228 с.

¹ Написав р. 1588 книжку “О единой истинной православной вѣрѣ”.

Мушу згадати тут і про старі наші переклади Святого Письма — ще в XVI віці Євангелію багато раз перекладали на українську мову. Так, р. 1556 її перекладено в м. Пересопниці на гарну українську народну мову; р. 1580 переклав Євангелію Василь Тяпинський, а р. 1581 — Валентин Негалевський; були ще інші переклади і крім цього, буди ще у нас Учительні Євангелії, з гарним перекладом на українську мову, от такі, як Євангелія р. 1619 Кирила Транквиліона.¹

Подаю зразок з перекладу В. Негалевського 1581 р. (рукопис Київського Михайлівського монастиря № 1636 л. 7-й):

СѢЧЕ НАШЪ, КОТОРЫЙ ЕСИ НА НЕБЕСАХЪ, НЕХАЙ СЯ СКАТИ
 НМА ТВОЕ. НЕХАЙ ПРИДЕ КРОЛЕСТВО ТВОЕ И, НЕХАЙ БУДЕ КОЛМ
 ТВОЕА ГАКО В НЕБЕ ТАК И НА ЗЕМЛН. ХЛЕБА НАШОГО ПО-
 ВШЕХЪ ДЕННОГО ДАЙ НАМЪ СЕГО ДНЯ. И ШПѸСТИ НАМЪ ГРЕХИ
 ИШИ, БО И МЫ ШПУЩАЕМЪ ВИНОВАЦИ НАШОМУ. И НЕ УКОДИ
 НАЕЪ В ПОКУШЕЕ, АЛЕ НАСЪ ВЫВЕДЪ ШЪ ЗЛОГО. ЯКОБЕМЪ ТВОЕ
 ЕСТЬ КРОЛЕСТВО, И МОЪ, И ХУБАА НА ВЕКН. АМЪ.

¹ Про ці переклади див.: П. И. Житецкий. О переводахъ Евангелія на малороссійский языкъ // "Извѣстия". 1906. Кн. 4; А. А. Назаревский. Языкъ Евангелія 1581 г. въ переводѣ

СЛАВѢНСКИ ПРЕ-
 БОДИМЪ: ОУДЕРЖИ
 ГАЗЫКЪ ТВОЙ Ш
 ЗЛА И ОУСТНѢ
 ТВОИ ИЖЕ НЕ ГЛА-
 ГОЛАТИ ЛЕТИ; РѢ-
 КИ И СТОЛКЪЕМЪ:
 ГАМЪИ ГАЗЫКЪ ТВОЙ
 ШЪ ЗЛОГЪ И ОУСТА
 ТВОИ НЕХАЙ НЕ МО-
 БАТЪ ЗАРАДЫ.

З граматики
 М. Смотрицького
 1619 р.

А ось вам зразок перекладу з Пересопницької Євангелії 1556 р.²

СТАЛОСА ПАКЪ ВЪ ЕДИНЬ ДНА ИЖЕ ВСТОУПИЛЪ ВЛОДЮ
 И ОУЧЕНИЦИ ЕГО. И РЕКАЛЪ КНИМЪ ПЕРЕПЛАНИЕМО НА ШНОУЮ
 СТОРОНУ ШЪЗЕРА И ПОПАЛАН НА БОДОУ. А КОЛАН ПЛЫНОУЛИ
 ТОГО ЧАСОУ БЫЛЪ ОУЕНОУЛЬ. И ПРИШЛА БОУРА И ВЪТРОИ
 НА ОЗЕРО, АЖЪ И БОЛНЫСА ВЛОДЮ ЕЛИБАЛН. ТАКЪ ИЖЕ ВЪ
 ВЕЛНКѢ СТРАХОУ БЫЛН. ТОГДА ПРИСТОУПИШИ ЗЪВДНАН
 ЕГО РЕКОУЧИ ОУЧИТЕАЮ ОУЧИТЕАЮ ЗАГЫБАЕ. А ШНЪ ВСТАВИШ
 ПРИКАЗАЛЪ ВЪТРОИ И БОЛНАМЪ БОДАНЪИ И ПЕРЕСТАЛН. И
 БОРЗО СА ТИХО ОУЧИНИЛО, И РЕКАЛЪ И ГДЕ ЕСТЬ ВЪРА ВАША.
 И ШНИ ОУСТРАШИШИСА ДИВОКАЛНСА И МОВНАН ЕДИНЬ КО
 ДРОУГОМОУ. А КТО ЖЪ ТО ЕЕ ИЖЪ И ВЪТРОМЪ И БОДЪЕ
 ПРИКАЗОУЕ И СЛОУХАНУТЬ ЕГО (Лука, зачало 37).

А ось ще зразок старого перекладу — з Учительної Євангелії Каліста, надрукованої р. 1616 в Евю (Єв. од Марка гл. 2 зач. 7., л. 51–52):

ЧАСЪ ШНОГО: ПРИШЛАЪ ИЕ ДО КАПЕРНАУМЪ, И СЛЫ-
 ШАНО БЫЛО ЖЕ КЪ ДОМЪ ЕСТ: И ЗАРАЪ ЗОБРАЛО СА ИХЪ
 ТАКЪ МНОГО, ЖЕ СА ШЖЪ И ЦЕРЕЪ ДВЕРНИ ЗМКЪСТИ ГИ
 НЕ МОГАН: И МОВЪ ДО НИХЪ РЕ. А ОТО ПРИШАН ДО
 НЕГО НЕШДЧИ ПАРАЛН ЖЕ ЗАРАЖЕНОГО, КОТОРОГО НЕЛАН ЧО-
 ТЫРИ. А НЕ МОГЪЧИ ПРИБЛИЖИТИ СА ДО НЕГО ДЛА
 МНШЗСТВА НАРОДА, РОЗОБРАВИШ ДАХЪ ГДЕ БЫЛЪ: И СТЕАЮ

В. Негалевскаго. К., 1911., з "Унив. Изв."; А. С. Грузинский. Лѣтковское Евангеліе // "Чтенія въ истор. общ. Нест. Лит." 1912; Ор. Левицкий. Про В. Тяпинського, що переклав Євангеліе на просту мову // "Записки". К., 1914. Т. XII.

¹ В цій Євангелії під південнослов'янським впливом замість ѡ пишеться ѡ, а також наголос не наш.

пробра́шки, зъбѣши́ ло́жко, на ко́торомъ ро́слабелый ле́жа. Шѣачи́ши те́ды ꙗ́кѣ рѣ́шѣ и́, мо́внѣ до ро́слабелого: сы́ндъ, шпѣска́ютъ са то́вѣ грѣхѣ́ твоѣ. (Єв. од Марва гл. 2 вач. 7., л. 51—52).

У нас на Україні рано почали писати літописи. Найперші київські літописи до нас не дійшли — вони дійшли в пізніших списках — Лаврентієвським та Іпатським. Пізніше, за часу Хмельниччини, в XVII та потім XVIII віці у нас іде низка цікавих літописів Самовидця, Сафоновича, Густинський літопис, Супрасльський, Величка (1690—1728), Грабянки (†1737 р.), Лизогуба, Стеф. Лукомського і інших.¹

ЛІТЕРАТУРА

Про українську літературу XVI—XVII віків кращі наукові праці (крім зазначених вище):

- Л. Пекарській.* Представители Киевской учености въ половинѣ XVII ст. // “Отеч. Зап.” 1862. Кн. 2, 3, 4;
- С. Т. Голубевъ.* Киевській митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники. К., 1888. Т. I; 1898. Т. II;
- Н. Костомаровъ.* Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ деятелей. СПб., 1888, Т. I (гл. XXII: князь К. К. Острожскій), т. II. (гл. II: Могила; гл. IX: Гаятовскій, Радивиловскій і Л. Барановичъ, гл. X: Е. Славинецкій, С. Полоцкій и ихъ преемники; гл. XIV: Дмитрій Туптало) та т. III (гл. XIX: Ф. Прокоповичъ);
- С. Архангельскій.* Очерки изъ истории западно-русской литературы XVI—XVII в. М., 1888;

¹ Видання літописів: Лѣтопись событій Самоила Величка. К., 1818—1864. Т. I—IV; Лѣтопись гадячскаго полковника Григорія Грабянки. К., 1853; Лѣтопись Самовидца (тут же і літ. Лукомського). К., 1878; Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси. К., 1888; Густынская лѣтопись. Вид. Археограф. комиссії. СПб., 1843. Т. II.

- Н. И. Петровъ.* О словесныхъ наукахъ и литературныхъ занятіяхъ въ Киевской Академіи // “Труды Киев. Дух. Ак.”. 1866. Кн. 7, 11, 12; 1867. Кн. 1; 1868. Кн. 3;
- М. Марковскій.* Антоній Радивиловскій. К., 1895 р. в “Унив. Изв.”. Кн. 4, 7, 9, 10 за 1904. Кн. 11 і 12 за 1905 р.;
- В. Ф. Сумцовъ.* Характеристика южно-русской литературы XVII в. // “Кіев. Стар.” за 1885. Кн. I;
- В. З. Завитневичъ.* Палинодія З. Копыстенскаго. Варшава, 1883;
- Н. Ф. Сумцовъ.* Іоаннъ Вышенскій // “Кіев. Стар.”. 1885. Кн. 4;
- Ів. Франко.* Іванъ Вышенскій // “Кіев. Стар.” 1889. Кн. 4;
- П. Житецкій.* Литературная деятельность И. Вышенскаго // “Кіев. Стар.” 1890. Кн. 6;
- Ів. Франко.* Іван Вишенскій і його твори, Львів, 1895;
- А. Крымскій.* Іванъ Вышенскій, его жизнь и сочиненія // “Кіев. Стар.” 1895. Кн. 9 і 10;
- В. Щурат.* До біографіі і писань Івана з Вишні // “Записки”. Т. 87. Львів;
- Н. Ф. Сумцовъ.* О литературныхъ нравахъ южно-русскихъ писателей XVII ст. // “Извѣстія отд. р. яз. и сл. Ак. Н.”. 1906. Кн. 2;
- Його ж.* Іоанникій Гаятовскій // “Кіев. Стар.” 1884. Кн. 1—4;
- Його ж.* Іннокентій Гизель. Ibid. Кн. 10;
- Його ж.* Лазарь Барановичъ. К., 1885;
- М. Возняк.* Причинки до студій над писаннями Л. Зизанія // “Зап. Наук. Тов.”. Львів, 1908. Т. 83;
- С. Масловъ.* Казань М. Смотрицкаго на честный погребъ о Л. Карповича // “Чтенія въ истор. Общ. Нест. лѣт.” 1908. Кн. XX, вып. 2—3;
- Його ж.* Наука Л. Карповича в неділю перед Різдом // “Записки”. К., 1908. Кн. II.
- Л. Терновскій.* Характеристика южно-русской проповеди // “Рук. для сельск. паст.” 1875. № 7, 8, 10;
- А. Крыловскій.* Львовское Ставропигіальное братство. К., 1904;
- А. А. Папковъ.* Братства. 1900;
- И. И. Огіенко.* Изданія “Ключа Разумьнія” І. Гаятовскаго // “Р. Ф. В.” 1910. Кн. 2;
- Його ж.* Изданія “Неба Новаго” І. Гаятовскаго, съ 17 снимками // “Искусство”. К., 1911. Кн. II;
- Його ж.* Отраженіе въ литературѣ “Неба Новаго” І. Гаятовскаго // “Филолог. Зап.” за 1911—1912 р.;
- Його ж.* Легендарно-апокрифическій элементъ въ “Небѣ Новомъ” І. Гаятовскаго // “Чтенія въ ист. общ. Нест. лѣт.” Кн. 24. 1913;

- И. И. Огієнко.* Проповѣди І. Галятовскаго // “Сборники Харьк. Ист.-филол. Общ.”. Т. 19. 1913.
- Його ж.* Отголоски современности и мѣстныя черты въ “Ключи Разумѣнія” І. Галятовскаго // “Р. Ф. В.” 1914. Кн. 2;
- К. Студинський.* Пересторога. Львів, 1895;
- И. А. Шляпкинъ.* Исторія русской литературы. Ч. II: юго-зап Руть XVI — XVII в. СПб., 1911;
- М. Грушевський.* Культурно-національний рух на Україні і XVI—XVII віці. К., 1912;
- И. И. Огієнко.* Брусиловское церковное братство и его культурно-просвѣтительная дѣятельность // “Лѣтопись Ека- теринославской ученой Архивной Комиссіи. Т. IX 1914.

9. УКРАЇНСЬКА ЛІРИКА

- Драма
- Вертеп

Українська лірика з'явилась давно і в XVI віці набула собі великої ваги і прибрала поважної форми. Вже в XVI віці українці писали вірші, а в XVII віці вони дали зразки віршів, цікавих і по формі і по змісту; тут українці були великими знавцями і кохались у віршах. У нас на Україні розроблювались всякі форми віршів, того й учнів навчали по школах; своєю піітикою дуже вславилась наша київська Академія, де цвіли й колосились всякі форми так званих курйозних віршів (*carmina curiosa*); вищ формі віршів, скажімо, леонинський вірш, були дуже поширені у нас.

За давні віки у нас були свої поети, свої лірики, що кохались в віршах; нагадаю хоча б

Ставровецького, Галятовського, Барановича, еромонаха Климентія, Прокоповича, Д. Ростовського, Сковороду, Кониського і силу інших.

Українська лірика XVII віку, а особливо XVIII, як показали досліди акад. В. Перетця,¹ була дуже цікавою і записів лірики з XVII віку у нас уже сила, тоді писав козак Климовський, що вже з початку XVIII віку склав всім відому пісню: “Іхав козак за Дунай”,² писав козак Захар Дзюбаревич, славний поет Танський, свящ. Гр. Лютенський (писав в 1760-х роках.) і багато інших. А кращі пісні Сковороди пішли в народну гущу, і в XVIII віці їх дуже любили, особливо його пісню: “Всякому городу нрав і права”.

Вірші українські були всякої форми: оди, гімни, псалми, канти, рацеї, посвяти, плачі або лементи, жалібні вірші і т. ін.; було багато віршів різдвяних та великодніх.³

Драматична література теж перше почалася на Україні і за XVII вік досягла великої міри і такою йшла без перерви і в XVIII віці, і в XIX аж до наших часів. І тут ми маємо славні прізвиська українських драматургів: *Феофан Прокопович* (трагедокомедія “Владимир” р. 1705); *Лаврік Горка* (“Іосиф Патріярх” 1708 р.); *Димитрій Ростовський* (“Успенская драма”, “Грѣшник кающійся”, “Ростовское дѣйство” і багато інших);

¹ Див. його “Историко-литературныя изслѣдованія и матеріали”. Т. I. СПб., 1900; Див. ще *Н. Петровъ*. О словесныхъ наукахъ и литературныхъ занятіяхъ въ Киевской академіи // “Труды Киев. Дух Академіи”. 1868—1886.

² Див. про Климовського статтю акад. В. Перетця в “Извѣстіяхъ отд. р. яз. и слов. Ак. Наукъ”. 1903. Кн. 1.

³ Див. про їх: *О. Гавеський*. Різдвяні та великодні вірші // “Записки”. К., 1913. Т. XI.

Семен Полоцький (комедії “О Навуходоносоръ” та “О блудномъ сынѣ”); *Мануїл Козачинський* (“Благоутробіе Марка Аврелія” 1744 р., трагедія “О смерти послѣдняго царя сербского Уроша” 1733 р., “Образ страстей міра сего” 1739 р.); *Митрофан Довгалецький*, учитель піітики в Академії (“Комическое дѣйствіе на Рождество Христова” 1736 р., “Властотворный образ челоувѣколюбія Божія” 1737 р.); *Інокентій Мигалевич* (“Стефанотокос” 1742 р.); *Варлаам Лещевський* (“Трагедокомедія о тщетѣ міра сего” 1742 р.); *Георгій Конисський* (“Воскресеніе мертвих” 1746 р.); *Георгій Щербацький* (“Фотій” 1749 р.); *Феофан Трофимович* (“Милость Божія, Украину от неудобъ носимых обид лядских свободившая” 1728 р.); *Ісаак Хмарний* (драма “Объ Езекиі” 1728 р.); *Іван Некрашевич*, плодовитий драматург другої половини XVIII віку, що лишив по собі багато діалогів; *Феофіл Десин* (“Давид і Соломон” 1754 р.); *Сильвестр Ляскоронський*; *Мануїл Базилевич*, і силу інших, і сила тих, що не захотіли оставити на драмах свого прізвіща.¹

Не можу не згадати нашого вертепа, що появився на Україні ще з XVI віку, прибрав собі дуже гарних форм, зробився живою ходячою сатирою, і широко не дійшов до нашого часу

¹ Про історію старого українського театру див.: *А. Веселовскій*. Старинный театр въ Европѣ. М., 1870; *П. Морозовъ*. Исторія русскаго театра. СПб., 1889; *І. Стеиенко*. Исторія української драми // “Кіев. Стар.” 1908; *Н. И. Петровъ*. Очерки изъ истории украинской литературы XVII и XVIII вѣковъ // “Труды Кіев. Дух. Академіи”. 1909–1911; *В.И. Ръзановъ*. Школьныя дѣйства XVII–XVIII вв. и театр іезуитовъ. М., 1910; *Б. В. Варнеке*. Исторія русскаго театра, изд. 2-е. СПб., 1913. Тут на с. 676–701 покажчик всієї літератури про театр.

тільки через те, що уряд вживав проти його всяких засобів.¹

Такою була наша література за віки XVI–XVII та XVIII. Про літературу цю за віки XVI–XVII проф. Архангельскій каже, що вона була “несравненно выше современной ей московской письменности”; він додає, що в житті українському “не было того слѣпого благоговѣнія къ авторитету “писаній”, “книги”, которое вскорѣ стало заставлять многихъ лучшихъ московскихъ книжныхъ людей умирать за единую букву азъ”. Література українська, каже Архангельській, “оказала великую культурную службу московской”, бо вона “явилась къ концу XVII вѣка живымъ связующимъ звеномъ между далекой Московіей и Западомъ”.²

¹ Про вертеп див: *Гр. П. Галаганъ*. Малороссійскій вертепъ // “Кіев. Стар.” 1882. Кн. X; *Н. И. Петровъ*. Старинный южно-русскій театр и въ частности вертепъ // “Кіев. Стар.” 1883. Кн. III; *В. Перетць*. Кукольный театр на Руси // “Ежегодникъ Имп. театровъ” сезона 1894–1895; *Іван Франко*. До історії українського вертепу XVIII в. // “Зап. Наук. Тов.” Т. 71–73. Львів, 1906. Див. ще “Записки” за 1908 р., кн. II, т. 82.

² *А. С. Архангельскій*. Изъ лекцій по історії русскої літератури. Казань, 1913. С. 80.

10. УКРАЇНСЬКА НАУКА XVI–XVII ВІКІВ

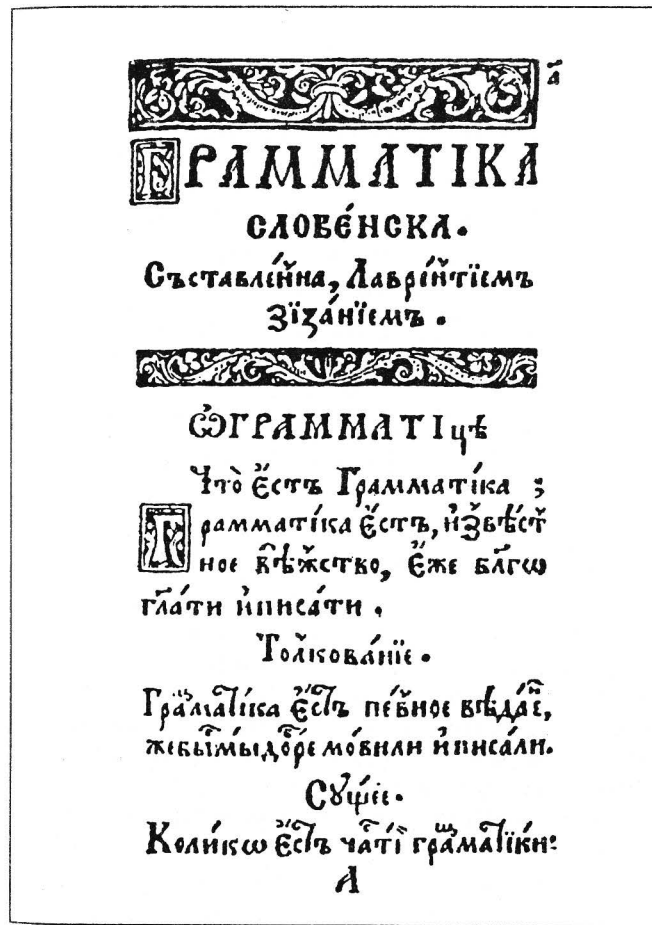
- Українське язикознавство
- Київська академія
- На Україну їдуть навчатися з усього слов'янського світу
- Заслуга нашої академії
- Українські філософи
- Друкарні на Україні
- Шкільні підручники

Українська наука в той же час досягла великої міри. На Україні написано було багато книжок, що стали науковими підвалинами не тільки в самій Україні, але й по всьому слов'янському миру. “Синописис” 1674 р. Інокентія Гизеля (†1684 р.) перейшов і на Москву, мав великий вплив на історіографію XVII та XVIII віку і був там підручною шкільною книжкою до самого XIX віку і мав безчисленну силу видань аж до 60-х років минулого століття.

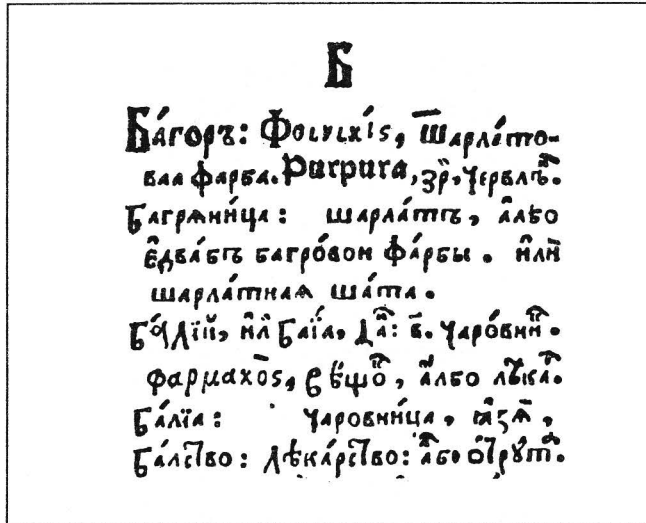
Українці здавна любили філологію і кохалися в язикознавстві. Перші граматики нашою мовою з'явилися дуже давно — це були віденська грамика 1585 р. та львівський “Адельфотес” 1591 р. А р. 1596 вийшли українською мовою грамика та словник Лаврентія Зизанія; того ж року і того ж автора була надрукована і найперша наша *Азбука*.

Року 1619 вийшла в Евю славна грамика Мелетія Смотрицького, придбала славу своєму авторові, була перекладена майже на всі слов'янські мови і видержала силу видань.¹ Ба-

¹ Н. Засадкевич. Мелетій Смотрицький какъ филологъ. Одесса, 1883.

Сторінка 1 першої граматики українською мовою, надрукованої в Вільні 1596 р.
Склав Лаврін Зизаній-Тустановський, український учений XVI–XVII віку

Слов'яно-український словник 1627 р.
Памви Беринди

гато раз друкували її на Москві і вона стала там за підвалину філологічного знання аж до 1755 року, коли її почала заступати граматика Ломоносова. Ломоносов звав граматику Смотрицького “вратами учености” і вона дуже одбилась і на його граматиці. І з середини XVII віку на Москві запанував правопис український і держиться там вже майже три століття і оце тільки тепер Москва скасовує старий правопис, що найбільше дав їм українець Смотрицький.

Московська граматична термінологія в значній мірі належить тому ж таки Смотрицькому;¹

¹ А. Архангельській. *Op. cit.* С. 140.

вона осталася аж до нашого часу, не дивлячись на деякі зміни Ломоносова.

Мушу згадати ще “Лексиконь Славенороскій” 1627 р. лаврського друкаря *Памви Беринди*. Це один з перших великих і значних словників, писаних українською мовою. Словник цей мав великий вплив,¹ і його друківано майже по всіх слов'янських землях; “якъ потребный и пожиточный многимъ”, словник був передрукований р. 1653 в Кутейнськiм монастирі.

Словників за старі віки було у нас чимало, деякі з них не були надруковані і збереглися до нашого часу в рукописах; скажімо, у архіві Печерської Лаври маємо гарний повний рукописний словник — “Синоніма Славенороская”.²

Оці твори Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького та Памви Беринди виразно свідчать про велику філологічну освіту їх авторів.

В той же час у Києві постає велике наукове огнище — славно Могилянська академія, і до нас у науку посилають своїх кращих синів всі православні слов'янські й не слов'янські землі — їдуть серби, болгари, їдуть румуни, їдуть з Москви. Значення академії було незмірним, бо вона пробуджувала культурні й наукові поривання. Такою вона була в XVII віці, такою ж осталась і в віці XVIII-му, коли вона притягувала до себе всіх, хто шукав науки.

¹ Слов'яно-румунський словник 1645 р. — тільки перероблений словник П. Беринди. Див. С. Чебан. *Славяно-румынскій словарь* // “Р. Ф. В.” за 1914 р. Кн. 1.

² Словника цього надрукував П. Житецький, в додатку до своєї праці “Очеркъ литературной истории малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкъ”. К., 1889. Див. вище.

Даремный—напрагный.
 Дармо—всѣ, тѣне.
 Дахъ—кровъ.
 Дблостъ—радѣніе.
 Дмѣхаю—дмѣ.
 Довбаю—вбаю.
 Драбнна—лѣствица.
 Дѣже—зѣло.
 Дѣбчнна—юноча.
 Дакѣю—благодарѣ.
 Жартѣю—смѣхословлю.
 Жебракъ—нищій.
 Жѣрба—печаль.
 Завше—всегда.
 Заразъ—лѣте.
 Збоже—жито.

Рукописний українсько-слов'янський словник середини XVII в. "Синоніма Славеноросская"

Цар Петро I послав у науку до Києва. Року 1698 він наказував патріярху:

Священники у насъ ставятся, грамотѣ мало умѣють... и для того въ обученіе хотя вы послать 10 человекъ въ Кіевъ въ школы.¹

¹ П. Морозовъ. Феофанъ Прокоповичъ, какъ писатель. СПб., 1880. С. 61.

Згадаймо, що у нас в Києві учився і славний М. Ломоносов.

Ось цифри, що покажуть, як йшли до нас у науку. Так, в академії було учнів з-за кордону в 1736 році — 127 студентів, в 1737 — 122, а в 1790 вже 47.¹ Київська академія не була тоді сословною — там навчалися діти всякого стану суспільства. Учнів було дівше багато; так, року 1742 в академії вчилося 1243 студенти, року 1744 — 1160, року 1751 — 1193, року 1765 — 1059.²

В Києво-Софійськiм соборі зберігається рукопис 1768 р.: "Выписка о правахъ и привилегіяхъ малороссійскаго духовенства". В цiм рукописові про заслуги нашої академії читаємо ось що (№ 434, § 59, л. 388):

Колікая полза отъ ученія, въ Академіи Кіевской производимаго, происходнтъ, ясно доказиваютъ какъ церковныя, такъ и гражданственныя дѣла. Въ разныя прошедшія и ны-

¹ Н. Петровъ. Акты и документы. Т. I. Ч. 2. К., 1904. № 9, 10 і 22. С. 272. Сюди належать і студенти з Польщі.

² Про Київську академію див.: *Макарій Булгаковъ*. Історія Кіевской Академіи. К., 1846; *С. Голубевъ*. Історія Кіевской Академіи. К., 1886; *Н. Петровъ*. Кіевская Академія во второй половинѣ XVII в. К., 1885; *В. Серебренниковъ*, Кіевская Академія съ половины XVIII в. до 1819 г. К. 1897.; *Н. Петровъ*. Кіевская Академія въ царствованіе Имп. Екатерины II. К., 1906; *В. Аскоченскій*. Кіевъ съ древнѣйшимъ его училищемъ Академією. Ч. I—II. К., 1856; *Д. К. Вишневскій*. Кіевская Академія въ первой половинѣ XVIII ст. К., 1903; *Ф. И. Титовъ*. Кіевская Академія въ эпоху реформъ. Вып. I—III. 1910—1913; Його ж. Къ вопросу о значеніи Кіевской Дух. Академіи въ XVII—XVIII в.в. К., 1904; *Н. Петровъ*. Акты и документы, относящіеся къ исторіи Кіевской Академіи (1762—1796). Т. I—V; *Ф. Титовъ*. Акты и документы (1796—1869). Т. I—IV.

нѣшнія времена многіе изъ овѣчившихся во Академіи Кіевской по указамъ взяти и къ разнымъ должностямъ дѣйствително определены, а именно: отъ самаго перваго учрежденія Московской Славено-греко-латинской Академіи и по силѣ того къ преподаванію въ оной Академіи разныхъ школьныхъ наукъ и къ проповѣданію слова Божія; къ заведенію во всѣхъ Російскихъ епархіяхъ семинарій и въ оныхъ по заведенію къ дальнѣйшему распространенію ученія въ званіе учителское; послѣ зачатія царствующаго града Санктпетербурга въ священническую въ ономъ градѣ должность; во время разныхъ армій Ёя Императорскаго Величества походоу — въ полковыя священники; къ находящимся при иностранныхъ дворахъ Російскимъ миссіямъ въ капеляны; къ наставленію кадетоу догматамъ вѣры въ шляхетные корпуси; а особливо въ Малоросіи толикое число учителныхъ священниковъ изъ оной Академіи пронзошло, что всѣ полковіе города епархіи Кіевской безнужно оными снабдѣни; да и прочіе малые города и мѣстечка едва не всѣ тако жъ и нѣкоторія лутшія села таковыми жъ людми, съ успѣхомъ, въ наставленію и просвѣщенію простаго народа трудящимися, доволствуются.

Такі заслуги нашої академіи на користь церкви та державі.

Україна знає і своїх видатних *філософів*. Нагадаю тут наших філософів XVIII–XIX віку: славного нашого Григорія Савича *Сковороду*

(1722–1794), що пішки пройшов всю Європу і весь час мандрував по Україні, навчаючи народ. Згадаю Данила Михайловича *Велланського* (1774–1847), фізіолога, що ширив по Росії філософію Шелінга; добре відомий і Панфіл Данилович *Юркевич* (1827–1874), філософ; останні двоє писали по-московському.¹

Велланський родом був з м. Борзни на Чернігівщині, син простого гарбара, по прізвищу Кавунника. Вчився в Київській академії і по звичаю того часу переінівав свою фамілію Кавунник на Велланський (vaillant). Докінчивши свою науку в Германії, він вернувся в Росію і був професором фізіології. Це руський Шелінг — “онъ первый внесъ философскій стиль этой школы въ русскую рѣчь”.²

Юркевич, син священника з Полтавщини, вчився спершу в Полтавській семінарії, а потім в Київській академії, був видатним філософом і педагогом; професорував в Московськім університеті, де був деканом.

На Україні в віки XVI та XVII була сила *друкарень*, і вони книжками своїми вкрили увесь

¹ Сочиненія Г. Сковороды. Харьков, 1894. Біографію написав Д. Багалій; Собрание сочиненій Г. Сковороды, ред. Бонч-Бруевича. Т. I. 1912; П. Граб. Д. Кавунник-Велланський // “Записки Наук. Тов.”. Львів, 1897. Т. XV; П. Милоков. Главнѣйшія теченія русской исторической мысли. Т. I. М., 1896. (Про Велланського); К. Веселовскій. Русскій философъ Д. Велланскій // “Русская Старина”. 1901. Кн. I; Вл. Соловьевъ. О философскихъ трудахъ П. Д. Юркевича // “Журн. Мин. Нар. Пр.” Ч. 176; Вл. Соловьевъ. Три характеристики // “Вѣстн. Евр.” 1900. Кн. 12. Д. Багалій. Изданія сочиненій Г. Сковороды и стоящія въ связи съ ними изслѣдованія о немъ // “Извѣстія” Акад. Наукъ. 1914. Кн. 3.

² Энциклопед. словарь Брокгауза, півтом 10.

наш край. Друкарні були в Києві, Львові, Острозі, Дермані, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Почаєві, Кременці, Стратині, Заблудові, Крилосі, Евю, Могильові, Рахманові, Четвертні, Кутейнським монастирі, і в багатьох інших місцях. Коло друкарської справи тоді ходили такі освічені люди, як Тарас Земка, Єлисей Плетенецький, Захар Копистенський, Памва Беринда та інші.¹

Коли пішла у нас на Україні боротьба за свою віру, друкарні багато допомогли в цій справі — вони постачали десятки тисяч книжок, що бадьорили українців і закликали їх кріпко боронити стару свою віру. Друкарні ці випускали і наукові твори, такі книжки, що навчали народ, що розганяли темноту людську.

В історії культурного життя України ці наші перші друкарні мають велику вагу, — вони допомогли Україні кріпко звестись на ноги і визнати себе окремим народом. Таке ж значення мають ці друкарні навіть для всього слов'янського миру, бо Україна довго постачала книжки всім православним слов'янам.

¹ Про наші друкарні див.: *С. Голубевъ*. Петръ Могила. Т. I. С. 386—412; *П. А. Гильдебрандтъ*. Київскія и Волинскія старопечатни // “Древняя и Новая Россія”. 1880. № 1; *С. Т. Голубевъ*. О началъ книгопечатанія въ Киевѣ // “Кіев. Стар.” 1882. Кн. 6; *Малевичъ*. Кієво-Печерская обитель // “Литовскія Епарх. Вѣдом.” 1879; *М. А. Максимовичъ*. Книжная старина Южно-русская // Собраніе сочиненій. Т. III. С. 661—722; *Bandtke*. Historia drukaru w król. Polskim i w król. Litewskim. 1828; *D. Zubricki*. Historyczne badania o drukarniach Russko-slawianskich w Galicyi. Lwów, 1836; *Н. Владимировъ*. Начало славянскаго и русскаго книгопечатанія въ XV и XVI вв. // “Чтенія въ Общ. Нест. Лѣтописца”. Кн. 8. К., 1894.

В XVII віці шкіл на Україні зародилось дуже багато — це так звані братські школи, і серед їх багато шкіл, де давали велику освіту. І ми бачимо, що протягом кінця XVI та XVII віків у нас складається багато *шкільних підручних книжок*, з яких проказували науку не тільки у нас на Україні, але й по всьому слов'янському миру. У нас вийшло декілька букварів, починаючи з букваря Л. Зизанія 1596 р. Були шкільні граматики, починаючи з 1585 р. Року 1591 вийшла граматика грецької мови по-українському, — це відомий “Адельфотес”; у нас були словники, починаючи з Зизанієвого року 1596-го. Року 1659-го Іоаникій Галятовський дав свою “Науку албо способ зложення казання” — це перша гомілетика серед всього слов'янського миру. А на повні, поважні курси богословії нам навіть поталанило, бо було їх декілька; згадаю хоча б “Православное исповѣданіє вѣры” Петра Могили з р. 1640; “Миръ челоувѣка съ Богомъ” 1669 р. Інокентія Гизеля, — це курс богословії, на зразок теперішньої пастирської богословії; “Камень вѣры” Ст. Яворського, поважна система богословії, що була надрукована тільки року 1728-го. Року 1674-го у нас вийшов перший підручник історії — це відомий “Синописис” Гизеля. Десь коло року 1595-го з'явився “Катехизис” Степана Зизанія.

Як бачимо, Україна мала всі потрібні шкільні книжки ще в XVI та XVII віці.

У нас були в старі віки поважні курси зо всіх боків науки, і науку цю по школах проказували тоді рідною мовою.

От такою була наша культура в старі часи — за XVI та XVII віків.

Роскажу тепер, що було в той же час на Москві і як там одбилась ця наша культура.

Кінцівка з найпершої київської книжки
“Часословець” 1617 р.

II. ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА МОСКОВСЬКУ

1. СТАРА МОСКОВСЬКА КУЛЬТУРА БУЛА ЗНАЧНО НИЖЧОЮ ОД УКРАЇНСЬКОЇ

На Москві було багато перешкод, що завше ставали на дорозі до культурного розвою. Шкіл було мало, та й на науку там завше поглядали скоса, вважали її за дияволів плід. Відомий архієпископ Новгородський Геннадій в кінці XV віку так скаржився на темноту в Москві. Він пише:

От приведуть мені мужика на посвяту: я дам йому читати Апостола, а він і ступити не вміє; я дам йому Псалтира, а він і тут насилу бреде. Я його вижену, а на мене за це скаржаться. Земля, кажуть, така; не можемо роздобути людини, щоб грамоти шпунла... І в'ють мені чолом: пожалій, господинне, звели навчати. Я накажу проказувати йому ектенії, а він і до слова пристати не зугар-

ний. Ти йому одне, а він тобі друге. Накажу йому вчити азбуки, а він поседить трошки, та й втіка геть....¹

На низьку освіту скаржаться в Москві і в XVI столітті. Так, в постановах Стоглавого собору 1551 року кріпко наказують, аби ті люди, яких висвячують на попів, бодай би грамоти вміли, хоч і не сподіваються, що це можна здійснити. Ставленики казали:

Ми учимся у свонхъ отцовъ или у свонхъ мастеровъ, а индѣ намъ учитися негдѣ; сколько отцы наши и мастера умѣютъ, по тому насъ и учатъ. А отцы ихъ и мастера сами мало умѣютъ да и учитися имъ негдѣ...²

Такою була освіта на Москві і в пізніші часи. Як і раніше, довго сперечались тут, як треба співати, чи: “Господи, помилуй” чи: “О Господи, помилуй”, чи двічі співати *аллилуя* чи тричі, чи з процесією йти ліворуч з церкви чи вправо (“*по-солонь*”, *по сонцю*), чи писати *Исусъ* чи *Иисусъ* і т. ін. Навіть у XVII віці Москва жилось в темноті і на науку там дивились, як на “породження искомнаго врага человеческого рода — діавола”.³

Західної науки й культури боялись і тікали її. Склалось навіть прислів'я: “Кто по латыни научился, тотъ съ праваго пути совратился”.⁴

¹ Н. Костомаровъ. Русская история въ жизнеописаніяхъ. СПб., 1888. Вид. 3-е. С. 329.

² Стоглавъ, гл. 25.

³ П. Морозовъ. Феофанъ Прокоповичъ. СПб., 1880. С. 49.

⁴ Ibid. С. 34.

Року 1660-го на Москві скоїлась ось така сумна пригода, що добре характеризує її культурний стан. У боярина Ордина-Нащокина був син Воїн; це був розумний, талановитий юнак; учителями були в його бранці-поляки і вони закохали свого учня до західної культури. І скінчилось на тому, що коли в лютому 1660 р. цар послав молодого Нащокина в Ливонію, він “свороваль”: втік за кордон...

Це була велика провина на Москві, це була справжня зрада — втікати за кордон... Бідний батько з горя та досади подався в одставку і чекав собі смертної кари...

Але цар Олексій прости́в батькові і розважав його в листі:

Учинилось намъ відомо, что сынъ твой по-
пущеніємъ Божіимъ, а своимъ безумствомъ
объявился во Гданскѣ, а тебѣ отцу своему лю-
тую печаль учинилъ, и тоя ради печали, при-
ключившейся тебѣ отъ самого сатаны, и мню,
что и отъ всѣхъ силъ вѣсовскихъ, изшедшу
сему злomu вихору и смятоша воздухъ аерный,
и разлучиша и отторгнуша напрасно сего до-
браго агнца яростнымъ и смраднымъ дүновені-
емъ отъ тебе, отца и пастыря своего... А тому
мы не подивляемся, что сынъ твой сплуталъ:
знатно то, что съ малодүшія то учинилъ. Онъ
человѣкъ молодой, хощеть созданія владычня
и творенія рүку Его видѣть на семъ свѣтѣ...

І Олексій звелів, щоб наказали Нащокину:

о сынѣ своемъ промышаялъ вы всячески,
чгобъ его, поймавъ, привести къ немү, за это

сүлить и давать 5, 6 и 10 тысячъ рүблей;
а если его такимъ образомъ промышлять
нельзя, и если Афанасью (Нащокину) надоб-
но, то сына его извести бы тамъ...¹

Так легко було з Москви попасти за кордон... Друкарня на всю Росію була тільки одна, в Москві, і вона постачала самі тільки церковні книжки, — нічого іншого давня московська друкарня не знала.²

Людині з освітою трудно було жити на Москві, тому не диво, що захожий Максим Грек, людина високої західної освіти, хутко попав на Москві до в'язниці, де й просидів більше 20 років. Не диво і те, що з тих 30 молодих людей, що їх послав Борис Годунов навчатися за кордон, до дому вернувся тільки один...³

В самім кінці XVII віку, року 1698-го ще й Петро I скаржився патріярху:

Священники ү насъ грамоті мало үмѣютъ
Ежели вы ихъ... въ овүченіе послать въ Кіевъ
въ школы...⁴

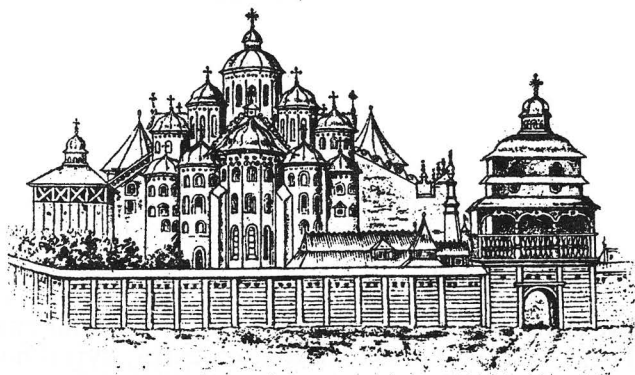
Життя громадянське на Москві завше було цілком придушеним. Вищі верстви громадянства під царем не мали жадної волі. Втікачі, що інколи бігли до нас на Україну од гніву грозного царя, розказували про своє підневільне життя, і дивувалися, приглядаючись до вільної волі

¹ С. Соловьевъ. История Россіи. СПб., 1861. Т. XI. С. 93—97.

² А. Пытинъ. История русской литературы. Вид. 2. СПб., 1902. Т. II. С. 257, 318.

³ Иловайскій. История Россіи. Т. III. Москва, 1890. С. 363.

⁴ Н. Морозовъ. Op. Cit. 61.

Св. фортеця України, Києво-Софійський собор з малюнку 1651 р. Збудований українським кн. Ярославом Мудрим коло р.1017 на пам'ять перемоги над печенігами. В XVI в. собор був мало не зруйнований з недбалства своїх та уніятів (в руках уніятів собор був з 1596 по 1633 р.); він стояв тоді без поверху, дощ лив у середину, в храм заходив скот. Митроп. Петро Могила обновив цей храм і привів його до порядку. Гетьман Мазепа своїм коштом знов обновив собор і таким він лишається й тепер. Дзвіницю Софійську збудував Мазепа, тут його і дзвін.

українського панства. І тому не диво, що каже дослідник:

Южно-руські православні пань часто ставлять ся главными начальниками войскъ, идущихъ противъ Московскаго государства; такъ, даже князь Острожскій съ ожесточеніемъ воювалъ противъ Москвы и свою ненависть къ Москві передалъ и сыну.¹

¹ Проф. С. Терновскій. Архивъ. Юго.-Зап. Р. Ч. I. Т. V. С. 16. К., 1873.

Тому-то і українське військо було під Московою вкупі з польським під час смутної доби.

І в той час, як на Україні було повне самоврядування на Москві містами правили воеводи, що їх цар розсилав по Росії “для прокормлення”: і воеводи ці тільки й дбали, аби як найбільше ограбити народ; звичайно, якогось там суда на воевод годі було й шукати... От чому українське громадянство завше з такою неохотою вдавалося до московського уряду.¹

“Москва долго не хотѣла сознаться въ недостаткѣ своихъ образовательныхъ средствъ”, — пише акад. А. Пипін.² Школи справжньої, гарної в Москві ніколи не було, і там навіть не знали, що вона таке.³ Ще р. 1640 славний наш митрополит Київський Петро Могила писав цареві Михайлу Федоровичу, що на Москві дуже потрібно завести науку, а коли б цареві було завгодно, то він обіцяв йому прислати учителів. Але цар не звернув на це своєї уваги.⁴

Року 1645-го на Москві пробував грецький митрополит Феофан; він дуже радив цареві завести школу, покликати учителя-грека, аби він навчав філософії та богословії. Він навіть трохи згодом послав на Москву, вже до царя Олексія, архімандрита Венедикта, чоловіка великої освіти, що в його і він сам колись вчився. Про цього Венедикта митрополит написав цареві, і радив доручити йому заснувати школу в Москві.

¹ Проф. С. Терновскій. Ibid. С. 17.

² Історія русской литературы. Т. II. С. 260.

³ Ibid. С. 314.

⁴ Ibid. С. 260.

Венедикт, прибувши на Москву, написав цареві прохання, подав їх в приказ і просив одповіді; він додавив в кінці про самих москалів, що “другіе дають здѣсь совѣтъ противный, думая, что они сами великіе мудрецы и ученые”...

І за те, що Венедикт прозивав себе вчителем та богословом, за те на його в Москві розсердилися і дали йому таку одповідь:

Талан подає сам тільки Господь-Бог, і ніхто не може прозивати себе вчителем та богословом, — таку хвалу можна приймати хіба тільки з чужих уст; Св. Павло, що потрудився найбільше за всіх апостолів і високо линув в богословії, проте вважав себе найменшим од всіх... А особливо ж при патріарсі буде нечемно і зовсім нахабно, коли молодший в сані почне прозивати себе вчителем та богословом... Повинно не забувати і кріпко пам'ятати, як Господь судив книжників та фарисеїв, що любили прозивати себе вчителями...¹

Венедиктові одмовили, бо на Москві тоді ще не розуміли навіть самого слова *вчитель*...

В одній рукописній прописі 1643 р. читаємо таке:

Аще кто ти речеть, вѣси ли всю философію? И ты ему рцы: еллинскихъ возростей не текохъ, ни риторскихъ астрономъ не читахъ, ни съ мудрыми философы не бывахъ — учюся книгамъ благодатнаго закона, аще бо мощно моя грѣшная душа очистити отъ грѣхъ...

Про життя московське акад. Пипін каже, що там були “церковный фанатизмъ, вражда къ наукъ, упрямый застои, нравственное одичание и ожесточение”...¹

От такую була культура московська в той час, як у нас вона досягла великої міри. Для мене нема жодного сумніву, що культура українська за всі старі віки, аж до XIX віку, завше була значно вищою од культури московської. Кращі вчені, що досліджували старого нашого життя, давно вже прийшли були до такої ж думки — нагадаю акад. Пипіна, проф. Архангельського, проф. П. Морозова, акад. Перетця, проф. Петрова й багато інших. Я вже казав, як свідчить про нашу стару культуру проф. Архангельській; наведу ще слова проф. Морозова:

Петръ видѣлъ, что московское дѣховенство въ своемъ образованіи стоитъ неизмеримо ниже Кіевлянъ, что въ Великороссіи видится только заматорѣлое грубости чѣдо, всѣхъ ужасныхъ видовъ ужасное, и нѣтъ людей, которые могли бы руководить просвѣщеніемъ дѣховенства, заботиться о школахъ, слѣдитъ за ходомъ и результатами преподаванія; вотъ почему, желая поднять уровень образованія въ этой средѣ, онъ необходимо долженъ былъ обратиться къ кіевскимъ ученымъ.²

Академік А. Пипін про це ж саме пише:

Тѣмъ новымъ элементомъ, который съ конца XVI вѣка и особливо въ теченіе XVII-го

¹ Проф. С. Терновскій. Ibid. С. 880.² П. Морозовъ. Феоданъ Прокоповичъ. СПб., 1880. С. 61.

вмѣшался въ московскую книжность и въ концѣ концовъ возобладалъ надъ нею, были образованіе и литература, развившіяся въ западной Русі и въ Кіевѣ... Но чѣмъ дальше, тѣмъ необхіднѣе становились, однако, связи Москвы съ юго-западомъ; собственныхъ силъ явно недоставало: изъ Москвы зовутъ кіевлянъ для ученой работы... Къ половинѣ XVII вѣка въ Москвѣ было наконецъ понято, что для книжнаго дѣла нужны настоящіе ученые люди: у себя дома такихъ людей не было; ихъ стали призывать изъ Кіева...¹

2. УКРАЇНЦІ НА МОСКВІ

- Українці там – бажані люди
- Українці заклали першу школу на Москві
- Вони вкрили все московське царство
- Книжки наші поважали
- Їх перекладають на російську мову

Тому нема нічого дивного, що свою культуру ми почали передавати на Москву. Так скрізь буває в житті: народ з більшою культурою, з більшою освітою завше впливає на свого сусіда, а сусіда переймає все краще, і нема нічого дивного, що наші українці рано почали сунути в Москву, де їм давали великі посади.

¹ История русской литературы. Вид. 2. СПб., 1902. Т. II. С. 816, 324, 298.

Ще в XIV і XV віках на Москві було вже немало українців, а в XVI віці їх часто кличуть туди на службу. А з 1654 року, з року приєднання України до Москви, цей рух на Москву прибрав великого розміру, і з того часу земляки наші “начаша приходити въ великороссійское царство и водворяться”.¹

Москва бачила культуру українців, охоче приймала їх до себе і добре платила. І тому в “далеку Московію”, в “московскія страни” перейшло багато людей, що придбали там слави і собі, і своїй Україні. Земляки ці наші понесли культуру свою на далеку північ, збудили її од віковічного дрімання і заклали там міцні підвалини нової культури.

Ще до Никона, коли на Москві визнали потребу мати вчених людей і задумали видрукувати справну Біблію, то цар Олексій все це попросив з Києва, і 12 липня 1649 року приїхали в Москву українці-справщики Арсеній Сатановський, Єпифаній Славинецький та старець Феодосій, а через рік прибув туди ж Дамаскин Галицький з іноком Марком.² Серед них найбільше вславив себе Єпифаній Славинецький (†1675 р.). Це була людина високої освіти, “мужь многоученный, аще кто инь таковъ во времени семь, не токмо грамматики и риторики, но и философии и самая теологии извъстный бысть описатель и искуснѣйшій разсудитель”.³ Славинецький придбав собі славу чоловіка “вельми ученаго и мудраго”, і мав великий

¹ Рукоп. Синод. № 452 л. 13 об.

² Прав. Обзор. 1887 р. I, 163–164.

³ П. Морозовъ. Ор. cit. С. 50.

Степан Яворський (1658 – 27 листопада 1722),
блюститель патріаршого престолу,
славний український вчений і письменник

вплив в Москві; він добре знав декілька мов, був “опасный претолковникъ еллинскаго, славянскаго и польскаго діалектовъ”¹ і лишив по собі “Лексиконъ греко-славяно-латинскій”.

Через 15 років, р. 1664-го прибув до Москви українець Семен Полоцький (1629–1680), покликаний туди вчити царевичів Олексія і Федора та царівну Софію; навчав він і царевича Петра. Це була людина високої освіти, вже освіти західної; він мав великий вплив на Москві і в державному житті і в літературі, де він особливо вславився як поет; він написав багато праць, і серед них такі як “Объдъ душевный” 1681 р. та “Вечеря душевная” 1683 р. придбали собі великої слави.

¹ П. Морозовъ. Ibid.

А потім і потягли на Москву наші земляки і “за ласощі та за прихоті мирськії” понесли туди свої сили та знання. Степан Яворський (1658–1722), Дмитрій Ростовський (в миру — Данило Туптало, 1651–1709) багато зробили на Москві, а Феофан Прокопович (1681–1736) мав величезний вплив і на московську науку і на нову московську літературу.¹

На Москві була роботи і українці стали там бажаними людьми. Коли патріярх Никон розпочав перевіряти церковні книжки, то до діла цього він покликав українців.² Никон поважав українців і закликав їх до свого Іверського монастиря, де й доручив їм друкарню.³

Звичайно, до Москви йшли українці з різних причин, були й такі, що про їх писав Лазар Баранович в листі до Галятовського року 1670-го:

Ти скаржишся, що не знаєш, де в його достати навіть шеляга. Проте, бꙋвши під державою госꙋдаря, повинно двати не про шеляги, а про копійки...⁴

Кращі люди на Москві, ті люди, що визначались освітою, що не цурались західної культури, завше дружились з українцями, шанували і боронили їх. Такими були: патріярх Никон, потім Адріан, сам цар Олексій Михайлович, боярин Ртищев, Сильвестр Медведєв, князь Василь Голицин, царівна Софія, цар Федор і багато

¹ Н. Петровъ. Очерки. С. 24.

² П. Морозовъ. Феофанъ Прокоповичъ. С. 35.

³ И. А. Шлякинъ. Св. Димитрий Ростовскій. 1891. С. 102.

⁴ Письма Лазаря Барановича. Вид. 2-ге. Чернігів, 1805. С. 101.

інших. Цар Федор, що вчився у Семена Полоцького, завше шанував українців і кохався в їх книжках. “Он — каже про його наш літописець — великую любовь до нашего народу мѣлъ”.¹ Багато де-кому за цю дружбу з українцями доводилось під паганші часи зазнати й тяганини. Прикладом, коли судили патріярха Никона, йому згадали і його нахил до українців.

Ще в половині XVII віку, р. 1649 українці заклали в Москві першу в Росії організовану школу. Коханець царський, молодий Федор Ртищев, з дозволу царя і патріярха заснував в двох верстах од Москви монастиря і р. 1649 покликав туди з Києва “иноковъ, изящныхъ въ ученіи грамматики словенской и греческой, даже до риторики и философіи”. Приїхало сюди до тридцятка українців. І вони зараз же почали навчати своєї науки, і першим учеником був у їх сам Ртищев.²

“Кіевская наука была въ Москвѣ дѣломъ неслыханнымъ и производила различное впечатлѣніе”, — пише акад. А. Пипін, — “одни отнеслись къ ней съ полнымъ сочувствіемъ и желали отправиться въ самый Кіевъ для болѣе широкаго образования; другіе, вѣрные старому обычаю, заподозрили въ ней нѣчто зловредное и опасное”...³

І на другий рік вже густо посипались доноси на українську школу. Зняли велику тривогу, пішли труси та допити. На допитах казали:

¹ Лѣтопись Самовидца. К., 1878. С. 152.

² А. Пыпинъ. Исторія русской литературы. Т. II. С. 262.

³ Ibid. С. 262.

Учится у кіевлянъ Федоръ Ртищевъ греческой граматѣ, а въ той граматѣ и еретичество есть...: А вояринъ-де Борисъ Морозовъ держитъ отца дүховнаго (тільки) для прилики людской, а еретичество-де знаетъ и держитъ... Кто по латыни научится, тотъ съ праваго пүти совратится...¹

Двое учеників проте поїхали в Київ. І з цього знову зняли на Москві цілу бучу. “Поїхали они доучиваться у старцевъ-кіевлянъ по-латыни, — скаржились богобоязливі москалі, — и какъ выучатся и будутъ назадъ, то отъ нихъ будутъ великія хлопоты; надобно ихъ до Кіева не допустить и воротить назадъ”...

Ще до цього накинулись на духовника цих бідолашних любителів просвіти, аби він одмовляв їх їхати в Київ: “не отпускай, Бога ради” — казали йому. — “Богъ на твоей душѣ этого взыщеть”.²

Так українці заводили школи на Москві.

3. УКРАЇНСЬКІ КНИЖКИ НА МОСКВІ

Ще більше за людей посунули на Москву українські книжки. Своїм змістом вони були на Москві великою новиною і тягли до себе всіх цікавих та освічених людей. І книжки наші хутко розійшлися по всім московським

¹ А. Пыпинъ. Ibid. С. 262.

² Ibid. С. 262–263.

царстві, відкрили всю велику державу. Книжки до читання, книжки церковні, шкільні підручники, наукові твори — все це сунуло на Москву з України. Книжки наші на одправу служби Божої широко розпливлися по різних церквах. І навіть і зараз сліве що й не знайдете в Росії архіву, чи бібліотеки, чи просто церкви, де б не було якоїсь старої української книжки.¹ А коли придивимося до записів на цих книжках, то побачимо, що наша книжка відкрила всю Росію од Вологди до Астрахані. Так, скажімо, з написів на книжці “Небо Новое” 1665 р. Іоаникія Галатовського знати, що її читали, крім всієї України та Галичини, ще й в Москві, в Володимирській губ., в Астраханській губ., в Вологді, в Великому Устюзі і по інших місцях”²

Сила українських книжок була в бібліотеках царів, патріархів, єпископів, бояр, як була їх сила і у простих грамотних людей. До нашого часу дійшли описи старих бібліотек XVII віку, і з цих описів ми бачимо, як на Москві охоче читали українську книжку.³ “Малорусскія книги, — каже дослідник цього питання, — імѣли широке распространение не только въ Западной, но и въ Московской Руси”.⁴ З цієї причини Інокентій Гизель навіть клопотався, аби скасували мито (пошлину) на нашу книжку в Москві.⁵

¹ Див.: *И. Шляпкинъ*. Св. Дм. Ростовскій. С. 131.

² *И. И. Огиенко*. Отраженіе въ литературѣ “Неба Нового”. 1912. С. 8–6.

³ Проф. *И. А. Шляпкинъ*. Св. Дм. Ростовскій. СПб., 1891. С. 72–74, 121–126.

⁴ *Ibid.* С. 118.

⁵ Моск. Арх. Мин. Ин. Дѣль. Грамоты Малоросс. № 414 (399).

Нашу українську книжку в Москві шанували і охоче читали. Так, “Псалтирь рифмованная” Семена Полоцького так була широко скрізь розповсюджена, що з наказу царів Івана та Петра її поклали на ноти.¹ Року 1667-го з наказу великого государя розіслали по архієпископіях книжку Барановича “Мечъ Духовный” і звелено було взяти за неї по 3 карб.² Український “Требник” Петра Могили був поширений на Москві, і архієпископ Афанасій Холмогорський правив службу за цим Требником.³ Про книжку Могилину “Лифось” митрополит Сучавський Досифей писав ось так:

Я давно слыхавѣ, нынѣ же видѣхъ, прочитахъ сице совершеннѣ сущюю, зѣло удивихся, и почто, мню, не часто друкуютъ: великая во сія книга предстательница і вежа твердая Церкви Православной и на измѣнники повѣда, а изъявление обнажаючи волка отъ кожъ овечихъ.⁴

Орловський батюшка XVII в., автор “Статира”, називає українське “Учительное Евангеліе” Кирила Транквиліона “свѣтильникомъ”, і він витвердив цю книжку навіть на пам’ять... Він же розказує, що книжку цю він знайшов де-в-кого з своїх орловських прихожан, і їм вона дуже вподобалась.⁵ Сам патріарх Іоаким читав цю книжку року 1675-го людям у церкві.⁶

¹ *Шляпкинъ*. Св. Дм. Ростовскій. С. 126.

² *Ibid.* С. 122.

³ *Ibid.* С. 127–129.

⁴ Рукопис Києво-Софійського собору. № 364, л. 439.

⁵ *А. Архангельскій*. Изъ лекцій. С. 129.

⁶ *Шляпкинъ*. *Op. cit.* С. 124.

Патріарх Адріан в одній справі покликався року 1696-го на українську книжку — “Мирь съ Богом” Гизеля.¹

Твори Св. Димитрія Ростовського широко розійшлися по Росії. Так, його “Руно Орошенное” мало 8 видань, і зараз немає старого збірника, де б не було чогось виписаного з цієї книжки.² Широко розійшовся по Москві і плід 20-річної праці (1684–1705) святителя — його “Четьи Минеи”, про котрі дослідник каже, що твір цей “остається до сихъ поръ, вмѣстѣ съ Прологомъ, настольной книгой благочестваго русскаго грамотника; трудъ единственнй въ своемъ родѣ, какого, безъ сомнѣнія, не могъ бы совершить никто изъ московскихъ книжниковъ”.³

Я не буду перелічувати, які книжки наші попали в Москву, бо цього й зробити не можна; всі книжки наші сунули на північ — твори Галятовського, Радивиловського, Транквиліона, Петра Могили, Гизеля, Беринди, Зизанія, Смотрицького, Барановича і сила-силенна всяких інших.

Але мови нашої не всі розуміли, тому рано почали перекладати потрібні книжки наші на московську мову; так переклали в XVII віці твори Галятовського, Смотрицького, Димитрія Ростовського, Петра Могили, Транквиліона, Гизеля і багато інших.⁴

¹ Шлякинъ. Ор. cit. С. 129.

² И. И. Огиенко. “Руно Орошенное” Св. Д. Ростовскаго // “Унив. Изв.” К., 1912.

³ А. С. Архангельскій. Изъ лекцій. С. 131.

⁴ Шлякинъ. Ор. cit. С. 182–133.

4. ВПЛИВ УКРАЇНИ ВІДБИВСЯ НА ВСІМ ЖИТТІ МОСКОВСЬКИМ

- Українські ремісники
- Купці
- Українці заносять свою “німецьку” одіж на Москву
- Одіж українських співаків осталась ще й досі по всій Росії
- Українська вимова по церквах
- Переймають все од українців
- Вплив нашої друкарської справи на московську
- У нас вчатьсь чорнило робити
- Український вплив в будівлі та малярстві

Український вплив широкою річкою покотився на Москву і дедалі він ширшав все більше та більше. Українці принесли з собою всю свою велику культуру, і вплив їхній одбився на Москві на всьому житті. Він одбився на будівлі, на малюванні, на одезі, на співах, на музиці, на звичаях, на праві, на літературі і навіть на самій московській мові. Все життя складалося тоді так, що ставало не можливим прожити без українця. Всяких ремісників доставали з України; до Москви їздили наші ковалі, гончарі, шапошники, каретники, шевці, масловари, шевці рукавиць, селітровари, злотники, кахлярі і т. ін.; був окремий ряд в Москві, що прозивався польським (нас часто в Москві прозивали поляками¹). Сучасник так пише року 1652-го про наших купців на Москві:

¹ Матеріали для історії Московського купечества. Т. I, прил. 2. М., 1886.

При проходѣ польскихъ пословъ купцы съ товарами проходятъ подѣ началъ и оборонъ пословъ безъ всякаго мыта. А товары тѣ сѣтъ, которые изъ Литвы съ Руси Польской и взъ иныхъ украинъ, купцы къ Москвѣ приносятъ: сукна, вещи шелковыя, атласы, камки... Временемъ и безлѣпницы кое-какія привозятъ, откуды имъ отъ того и большая привыльывааетъ, понеже во и Московскіе люди временемъ худое скорѣе доврово купятъ; кому што попало по рукѣ, тотъ за то боши и денегъ даетъ.¹

Ремісники-українці то самі їздили на Москву, то їх туди закликали; в науку до їх поступали росіяни і вони готовили сукна, порох, мила, шапки, одіж, римарські справи і т. ін.²

Німецьку одіж ще до Петра на Москву занесли українці. Так, літопис Самовидця розказує, що за царя Федора Олексійовича “одежу московскую отмѣнено, але по нашему носити позволилъ”.³ А в другому місці про теж саме читаємо в літопису, що цар Федор “одежу малоросійскую великоросіянамъ повелѣлъ-казалъ носить”.⁴ А Двинський літописець пише, що року 1679-го з-за моря на кораблях приїхали “къ Архангельскому городу выходцы изъ Турскія земли полоненные люди: Якимъ малоросіянинъ да Константинъ украинець, оба въ нѣмецкомъ платьѣ”.⁵

¹ Шляпкинъ. Св. Дм. Ростовскій. С. 56.

² Ibid. С. 55–56.

³ Лѣтопись Самовидца. К., 1878. С. 152.

⁴ Сборникъ летописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси. К., 1888. С. 32.

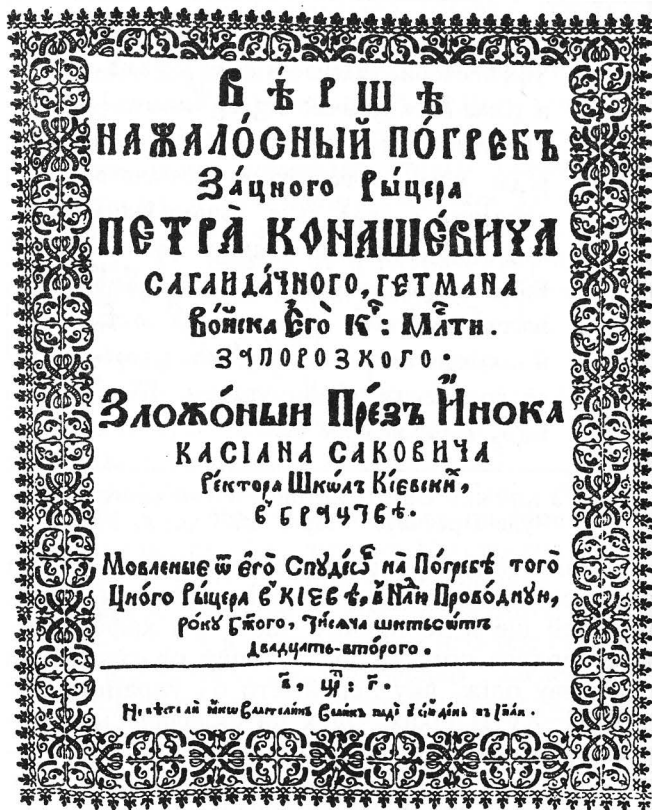
⁵ Титовъ. Лѣтопись Двинская. М., 1889. С. 41.

Лаврѣнъ шпанасенко, ѡбыватель Чернѣговскій, ѡдышолъ былъ розумъ, и [іакъ ѣсть звѣчай безрозумнымъ] бѣгалъ поночи, котрогъ-ва ѣде нъ чѣга бѣде рѣкнѣ оутпони тиса хотѣчого поймано, а ѣгда былъ припроваженъ предъ чудотворный ѡбразъ прѣтѣн Бѣи, котраа наставалетъ къ разумъ Бжтвѣномъ вѣѣ, ѡрѣ пришѣ къ согѣ, и набѣкши совершѣннѣ розумъ, здорѣво повернѣ до домъ, хвалачи Бѣ и Бѣѣ, кразумнѣшю е.

З книжки Св. Димитрія Ростовського “Чуда Пресвятої Марії” 1677 р., л. 19

Наші співаки-українці занесли на Москву і свою співацьку одіж, і ця одіж осталася скрізь по Росії ще й до нашого часу — в кафедральних церквах співаки ще й тепер одягаються в особливу одіж, яку перейнято од українців ще в XVII–XVIII віках. Одіж ця складалася із короткого кольорового жупана, а поверх його одягали кунтуша з вильотами — пишну довгу одіж з одкидними прорізними рукавами. Одіж українська дуже припала до вподоби на Москві, і там її завели перше для придворних співаків, а потім, з наказу царя Миколи I з 21 вересня 1832 р. і для всієї Росії.¹

¹ Див. про це: К. Ш-ий. Украинское происхождение пѣвческихъ костюмовъ въ кафедральныхъ храмахъ Россіи // “Украинская Жизнь”. 1913. Кн. 7–8. С. 116–119.

Вихідний листок з книжки “Вірші”
на похорон гетьмана Сагайдачного 1622 р.

Вплив український на московську церкву
був таким великим, що на Москві по церквах
скрізь запанувала українська вимова, і ця вимо-

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний
(з книжки “Вірші” 1622 р.)

ва лишилася тут аж до початку XIX віку, а де в
чому вона осталась аж до нашого часу.¹

Кращі люди на Москві раз-у-раз переймали
з українців. Учитель Петра I, князь Борис
Голицин, зачісувався по-козацькому.² Патріярх

¹ Мемуари Тимковського “Мое опредѣленіе на службу”
// “Москвитянинъ”. 1852. Ч. 20.

² И. А. Шляпкинъ. Св. Дм. Ростовскій. С. 65.

Никон їздив в українській бричці.¹ Року 1666-го межигірський монах призначається царським садівником і привозить з Києва сливи, виноград та дули.² Царські потіхи в XVII віці улаштували українці. З нашого краю просять навіть р. 1671 “хлѣбника, который гараздъ хлѣбовъ и пироговъ печь”...³

Наших же українців завше кличуть навчати царських дітей.

Друкарська справа на Україні стояла дуже високо. Київські друкарські шрифти так припали до вподоби на Москві, що року 1669-го Інокентія Гизеля дуже просили надрукувати в Києві книжок для Москви.⁴ Український вплив в друкарстві одбився навіть в дрібних деталях; так, на Москві в друкованих книжках спершу нумерація була по листах, і тільки потім, під нашим впливом, стали нумерувати кожну сторінку; під нашим впливом стали розривати в друкованих книжках слово од слова, а до того їх друковано вкупі; навіть знак переносу слів (дефіс) позичили у нас. Заголовок книжки в Москві любили давати з кінця, і тільки під нашим впливом почали ставити ці заголовки з початку книжки.

Бажаючи мати в себе гарні друкарні, ще навіть Петро I послав своїх людей в науку до друкарень в Київ та Чернігів. Так, у лютому 1701 р. “отправлень былъ изъ московскаго При-

¹ *И. А. Шлякинъ.* Ор. cit. С. 64.

² *Ibid.* С. 65.

³ Русская историческая библиотека. Т. V, С. 769. СПб., 1878.

⁴ *И. А. Шлякинъ.* Ор. cit. С. 123.

Герб Війська Запорозького, —
козак український (з книжки “Вірші” 1622 р.)

каза книгопечатнаго дѣла въ Кіевъ и Черниговъ книгопечатнаго дѣла знаменщикъ Михаила Дмитріевъ въ книжныя типографіи для наученія книжному печатному дѣлу, составляютъ чернилы и всякому книжному урядству”... Особливо Київська друкарня вславилась тоді дуже гарним шрифтом, папером та чистою роботою.¹

Одбився наш вплив і на будівлі. Українці будували дворці і розмальовували їх по-своєму.²

¹ *Д. Бантышъ-Каменскій.* История Малой Россіи. Вид. 4. К., 1903. С. 486, 605.

² Пор. *Шлякинъ.* С. 60.

Року 1673 часовщик-українець Петро Висоцький зробив в Коломенському палаці край царського місця дивовище: мідних левів, що самі ворушились і ревли;¹ Семен Полоцький на цих левів написав навіть вірші в своєму “Рифмологічні”... Перейшли до Москви і ті надгробки, могольні пам’ятники, що були скрізь по нашому краю.²

Наші малярі часто ходили до Москви, часто їх і закликали туди;³ тому не диво, що український вплив одбився і на московській іконографії: західний вплив через Польщу, або й прямо йшов до нас, а ми його несли на Москву. Це через нас скаржились старовіри, що “образи святія пишуть неподобно: очи слузгами, лиця румяння за плотію жирны и дебелы, ризы нѣмецкія”...⁴ Наші гравюри та так звані “народні картинки” в великому числі сунули на Москву.

“Какъ литература московская, — каже академік Ф. Ів. Буслаев, — во второй половинѣ XVII вѣка была подъ сильнѣйшимъ вліяніемъ южно-русской, изъ которой она вносила въ северо-восточную Русь западныя идеи, такъ и живопись московская той эпохи, безъ сомнѣнія, многими успѣхами обязана мастерамъ южно-русскимъ, произведеніями которыхъ были украшены какъ рукописи, такъ и старопечатныя книги”.⁵

¹ *Забѣлинь*. Домашній бытъ русскихъ царей. Отдел. 150.

² Пор. *Шляпкинь*. С. 63.

³ *Ibid.* С. 55.

⁴ *Ibid.* С. 61.

⁵ Див.: А. И. *Успенскій*. Царскіе иконописцы и живописцы XVII вѣка. М., 1913.

5. УКРАЇНСЬКИЙ ВПЛИВ НА МОСКОВСЬКУ ЛІТЕРАТУРУ

- Українці завели проповідь на Москві
- Українці почали нову літературу
- Вони дали переклади з західної літератури
- Українці заклали театр у Москві і по всій Росії
- Вони занесли туди вертеп
- Тонічний розмір і науки про три штилі на Україні були ще до Ломоносова

Земляки наші, опинившись на Москві, хутко занесли туди “ересь новую” — почали по церквах казати проповіді. На Україні це було звичайним ділом, отже в Москві можна було якусь там проповідь хіба тільки прочитати із книжки. І з цього зразу земляки наші придбали собі ворогів. “Заводите вы, ханжи” — лаяли їх — “ересь новую, людей въ церкви учите, а мы людей прежь сего въ церкви не учивали, учивали ихъ въ тайнѣ... Бѣса вы имеете въ себѣ и всѣ ханжи”...¹

А один з орловських священників, що перейняв собі од українців церковну казань, так скаржився:

Мало было у меня истинныхъ любителей — почти всѣ дышали ненавистью... Всѣмъ я былъ въ камень претыканія; всѣ другъ друга подговаривали не слѣшать ученія моего,

¹ Правосл. Собесѣдникъ. 1872. II. С. 485—486.

думая, что я ввожу новости. Были у насъ, говорили они, и прежде священники добрые и честные, а такъ не дѣлали, жили по просту, а мы были въ изобиліи... А этотъ откуда вводитъ странное?...¹

Але сплинув час, і українська проповідь запанувала в Москві...

Першими казнодіями на Москві були наші Єпифаній Славинецький та Семен Полоцький. І навіть в XVIII віці кращими промовцями казань у Петрограді та Москві завше були українці, і їх завше закликали на посади до соборів в столичні міста.

Про це часто писали в Київ так, як ось писали року 1738-го: тоді прислали царського наказ

о требованіи студентовъ зъ епархіи Київской, кои уже ученіемъ окончили богословію и житія воздержного, и буде оны, оженясь, въ Санктпѣтербургѣ въ Петропавловскомъ, Троицкомъ и Ісакиевскомъ соборѣхъ и въ иннихъ приходскихъ церквахъ для обученія катихизиса и сказиванія предикъ къ церкамъ вышеозначеннихъ соборовъ пожелаютъ...²

Українці багато зробили і коло *нової московської літератури*. На чолі цієї літератури стояв українець Ф. Прокопович, що разом з Кантемиром і розпочав цю літературу. Так званий класицизм в московській літературі був занесений

¹ Статирь 1683 р. Проф. Архангельській. Изъ лекцій. С. 130.

² Я. Петровъ. Акты. Т. II. С. 446.

з України; у нас цей класицизм бачимо ще з самого початку XVIII ст. в творах Прокоповича та Сковороди.¹

Переклади з західної літератури довгою низкою плывуть до Москви в XVI та XVII віці; проте переклади ці сунули на Москву або просто з України, або робили їх українці.²

Я вже розказував, що Україна кохалась в *драматичній поезії* і утворила силу драматичних творів. І Україна понесла твори свої на Москву: московський театр, московська драматична література — це діло рук наших, українських. Ще в XVII віці занесли українці свою драму до Москви; “львовскаго повѣта шляхетской сынъ” Степан Чижинський, учитель латинської мови, ставив в Москві “Комедію о Давидъ съ Голиафомъ и инья комедіи и училъ комедійному дѣлу 80 человекъ всякаго чина людей”.³

І ми бачимо, що в XVII та XVIII віках драму ведуть у Москві самі тільки українці. Драматичні твори С. Полоцького, Д. Ростовського, Ф. Прокоповича, Л. Горки, І. Хмарного, С. Ляскоронського і сили інших українських драматургів цілком заповнили московський театр. В Московській академії ставили п’єси самі українці. “О школьныхъ пьесахъ Московской Академіи”, — пише проф. М. Петров, — “можно сдѣлать такое заключеніе: онъ пересажены были въ Москву изъ Київской Академіи и культивировались выписанными изъ Кіева учителями, которые весьма часто брали сюжеты, образы

¹ Н. Петровъ. Очерки. С. 47, 27.

² А. Архангельскій. Изъ лекцій. С. 65.

³ П. О. Морозовъ. Исторія русскаго театра. СПб., 1889.

представлення й мотиви для своїх драматических произведень із Київських школьних пьєсь”.¹ А коли Петро I розпочав свої реформи, то київські драматурги щиро допомогли йому тим, що славили ці реформи в своїх творах і думки Петра розказували на сцені.²

В XVIII віці українці рознесли свої драми по всій Росії і заклали театри в самих найдальших кутках її. Так, українці ставили свої п'єси і утворили шкільні театри в Харкові, Казані, Тобольську, Новгороді, Смоленську і навіть занесли його до австрійських сербів.³ В Росії українці перші заклали драматичні вистави і давали їх протягом сорока років XVIII століття. Навіть не забули українці і далекого Сибіру, де наш митрополит Тобольський — Філофей Лещинський (1702–1727) “славныя и богатыя комедии дѣлалъ”. Сибірський літописець так розказує про це: “Філофей былъ охотникъ до театральныхъ представлений, и когда должно на комедию зрителямъ собиратца, тогда онъ, владыка, въ соборные колокола на сборъ благовѣсть производилъ”.⁴

А ось оповідання, як українці “дѣлали комедию” у Шклові. Священик Ілля Турчиновський, що вчився у Києві в Академії, розказує, що коло року 1715-го

прилучившись із Києва два студента жєлали у Орши или въ Могилєви ходити до

¹ Н. Петровъ. Очерки. С. 200.

² Ibid. С. 152.

³ Ibid. С. 216.

⁴ П. Морозовъ. История русскаго театра. С. III; Н. Петровъ. Очерки. С. 253.

школь, но не приняты за тимъ, что благочестивіє. Съ ними я потрудился, и на свѣтлое Воскресеніє выправили діалогъ съ интермедією. На якій многолюдствіє благочестивыхъ собралось, и римлянъ, и самихъ езевитовъ и доменѣканъ, и жидовъ. И всѣ тому удивлялись, яко тамъ, въ тихъ краяхъ, той вещи не видали. Не малую себе римляне болѣзнь и безчестіє принявши, умыслили, яко би вигнать насъ изъ города Шклова.¹

Наш *вертеп*, що ним так вславилась стара Україна, земляки наші позаносили теж по всіх закутках Росії, і його ми бачимо в Смоленську, Новгороді, і навіть в Сибіру — Тобольську та Іркутську, куди його позаносили вчителі-українці.²

Так українці закладали театр по всій Росії.

Своє замилювання до писання *віршів* українці занесли і до Москви, і вже з половини XVII століття в московській літературі досить помітно починає розвиватись силабічна поезія. “Это было, — читаємо у одного з дослідників московської літератури, — одно із ближайшихъ вліяній юго-западной образованности на далекую московскую Русь”.³ Пізніше українці занесли до Москви і свою піїтику, якої багато навчали по всіх українських школах; з піїтики цієї потім і постала та теорія словесности, якої навчають по школах всієї Росії ще й тепер.

¹ “Кіевская Старина”. 1885. Кн. 2. С. 326–328.

² Н. Петровъ. Очерки. С. 514, 519, 522.

³ А. С. Архангельскій. Изъ лекцій. С. 474.

Відкриття *тонічного розміру* — величний момент в історії вірша. У нас довго панувала думка, що тонічний розмір придумав Тредяківський; отже, акад. В. Перетц довів,¹ що тонізація вірша вперше постала на Україні; а що до самої Москви, то й там ця тонізація була у пастора Глюка ще перед Тредяківським.

Всім відомо, що Ломоносов поділив російську мову на три “*штилі*” — “високий, посередственний і низький”; ця наука Ломоносова, що була надрукована року 1757-го, мала великий вплив аж до часу Пушкіна. І цей поділ мови на “штилі” українського походження. Ще задовго до Ломоносова про те ж саме вчили у нас на Україні в піїтиках,² і Ломоносов, коли вчився у Києві, міг вже тут довідатися про це.

6. УКРАЇНЦІ ЗАВЕЛИ СИСТЕМУ ОРФОГРАФІЇ НА МОСКВІ

- Граматичну термінологію дав Смотрицький
- Як українці учили про ъ

Українці завели систему *орфографії* на Москві, і вони ж провели її до життя. Ще з початку XVII століття, коли р. 1619 вийшла наша славетна граматика М. Смотрицько-

¹ Матеріали и изслѣдованія. Т. I.

² А. П. Кадлубовскій. Объ источникахъ Ломоносовскаго ученія о трехъ стилияхъ // Збірник у честь Дринова. Харків, 1908. С. 83–89.

о, скрізь по всьому слов'янському миру западував той правопис, що подав його Смотрицький. Запанував він і на Москві, і з деякими мінами кріпко держиться там аж до нашого асу. Добрий дослідник старої нашої літератури, проф. Архангельський, пише:

Вліяніе Грамматики Смотрицкаго действительно весьма ощутительно сказывается съ половины XVII в. на орфографіи не только всей печатной, но и рукописной литературы московской. Смотрицкому между прочимъ въ значительной степени принадлежала наша грамматическая терминологія, удержавшаяся отчасти даже не смотря на попытки Ломоносова измѣнить ее.¹

В граматиці Смотрицького знаходимо ось такі терміни, що остались в московській граматиці ще й досі: *орфографія, етимологія, синтаксисъ, гласная, согласная, удареніе, слогъ, единосложный, многосложный, запятая, двоеточіе, почка, имя, мѣстоименіе, глаголъ, причастіе, нарѣчіе, предлогъ, союзъ, междометіе, скланяемая часть, нескланяемая, имя собственное, нарицательное, существительное, собирательное, прилагательное, числительное, вопросительное, притяжательное, усъченное, степени уравниенія: положительный, превосходительный, роды: мужескій, женскій, рединый, общій, виды: первообразный, производный, число единственное, двойственное, множественное, падежи: именительный, родительный, дателый, винительный, звателный, творительный, скло-*

¹ Изъ лекцій. С. 189–140.

Мелетій Смотрицький (з Смотрича на Поділлі),
архієпископ Полоцький (1577–27.12.1633),
автор славної української граматики 1619 р.

неніе, спряженіе, глаголь личный, безличный, залогъ дѣйствителный, страдателный, средній, отложителный, общій, лицо первое, второе, третіе, наклоненіе изъявительное, повелительное, сослагательное, неопределенное, время настоящее, прошедшее, будущее, спряженіе первое, второе, дѣепричастіе, приложение і багато інших.

Орфографія Смотрицького була більше пристосована до старої церковнослов'янської мови, а на Москві її ввели навіть до живої великоросійської мови; от чому орфографія на Москві так далеко пристала од живої вимови. Всі оці *онь, однь, ея*, як і сила граматичних деталей — скажімо, писати *миръ* та *миръ* — все це занесли на Москву українці.¹

¹ Вже в “Требнику” П. Могилу року 1616-го л. 62 знаходимо: *В мирѣ всего міра...*

Коли з року 1721-го по Росії повелися нові школи, то учителями туди пішли майже самі українці, і от ці вчителі-українці і рознесли по всіх закутках Росії правопис Смотрицького.

Спинюсь тут на такому факті. У нас на Україні в старі часи — в XVI–XVII та XVIII віках буква *ѣ* завше читалась як *і*,¹ і навпаки, часто замість *і* писали *ѣ*: *камѣнь*, *жѣнка*, *тѣлко* і т. ін. І от наші вчителі-українці по всій Росії і почали навчати, — що *ѣ* пишеться там, де по-українському маємо *і*. Звичайно, правило це, що було живим і розумним у нас на Україні, було чудним, скажемо, десь в Новгороді чи Смоленську, або в Тобольську. І як це не дивно, правило це було рознесено по цілій Росії і воно кріпко держиться там аж до нашого часу...

Пізніше, в XIX віці, коли вже забули про вчителів-українців, багато раз знімалася лайка проти цього дивовища — цього чудного в московській мові правила. Так, року 1828-го про це писав К. Хабаров:

Говорятъ, пишете *ѣ* во всѣхъ тѣхъ словахъ, въ которыхъ Малороссіяне произносятъ и. Покорно благодаримъ! Следовательно, чтобъ писать по-русски, надобно *ѣ*хатъ въ Малороссію или имѣть у себя рѣчного Малороссіянина для справокъ...²

Писав про це і славний критик Белинський:

Говорятъ, вѣдто есть правило, что слова, которыя въ нынѣшнемъ малороссійскомъ нарѣ-

¹ Наша вимова Мінск зам. старого Мѣнск зробилась загальною і осталась ще й досі. Див.: “Р. Ф. В.” за 1916 р. Кн. 4. С. 266.

² Рукопис покойнаго К. А. Хабарова. М., 1828. С. 41.

чин выговариваются черезъ і, должно намъ писать черезъ ѣ... Странное правило... Да какое же намъ дѣло до того, какъ выговариваютъ или какъ не выговариваютъ Малороссіяне одинаковыя съ нами слова? И если ужъ такъ, то почему же въ правописаніи мы должны сообразоваться только съ выговоромъ однихъ Малороссіянь, а не Сербовъ, не Болгаръ, не Поляковъ, не Чеховъ и прочихъ соплеменныхъ намъ народовъ? Почему же намъ необходимо сообразоваться въ нашемъ правописаніи съ выговоромъ только Малороссіянь? ¹

Звичайно, Белинський не знав, що і весь правопис завели їм ці “Малороссіяне”...

Такий був вплив України на Москву в XVII віці. “Кіевляне, — каже проф. А. Архангельський, — при всемъ предубѣжденіи противъ нихъ Москвы, уже со второй половины XVII в. въ Московской Руси — хозяева положенія, лучшіе, наиболѣе выдающіеся здѣсь дѣятели”.² На церковнім, літературнім та науковім ґрунті українці завше були першими на Москві. Українці щиро оддавали Москві всі свої сили, всі свої знання, і протягом XVII віку вони підготували родючий ґрунт для реформ Петра I, і вони ж таки були його найближчими помічниками, коли прийшлося ці реформи проводити до життя.

¹ Сочиненія. М., 1860. Т. IX. С. 491–495; рецензія на книгу Кадинського “Упрощеніе русскаго правописанія” СПб., 1842.

² Изъ лекцій. С. 118.

7. УКРАЇНСЬКИЙ ВПЛИВ У XVIII ВІЦІ

- Українці завели академію в Москві
- Професорами були українці
- На вищих духовних посадах по всій Росії сиділи тільки українці
- Височайший наказ, що на архієреїв можна висвячувати й москалів

В XVIII віці український вплив на Москву не тільки не зменшав, але зробився ще більшим. Цар Петро, що добре бачив українську культуру, рішуче став на її бік, завше шанував і боронив тих українців, що допомагали йому. І ми знову бачимо, що за весь XVIII вік в московськiм культурнім житті перед ведуть, як і раніше, самі українці. Вплив цей в XVIII віці одбивався на всім державнім житті.

Українці заклали в Москві Слов’яно-греко-латинську академію на зразок своєї в Києві, і вчителів в цю московську академію набирали за весь XVIII вік сливе з самих тільки українців.

Про це часто тоді Синод наказував так:

Въ славено-латинскихъ Московскихъ школахъ мало учителей, а ко ученію философіи весьма никого нѣтъ; а слышно де, что въ Кіевѣ овретаются ко ученію философіи, риторики и пінтики способныи мужи... И по его великаго государя указу велено способныхъ ко ученію персонъ изъ Кіевопечерскаго монастыря, или гдѣ индѣ кто

обрѣтается, отправитъ къ Москвѣ обыкновенно на подводахъ безъ замедленія.¹

Уряд академічний, професори та казнодії завше були з українців.² Московська академія краще платила своїм професорам і пильнувала переманити до себе професорів з Києва; проте до Москви йшли без охоти, часто вертались, а дехто й помирав з незвички до клімату.³ Бували випадки, коли не хватало справжніх професорів, то на професорські посади до Московської академії брали навіть студентів із Києва.⁴

На всіх вищих духовних посадах — митрополитами, архієпископами, єпископами та ігуменами сиділи по всій Росії самі українці.⁵ Українці-монахи ще з початку XVII віку в великому числі переходили до московських монастирів,⁶ певно, втікаючи од утисків Польщі. А з 1654 року ці переходи монахів зробилися дуже помітними, і московські монастирі наповнювались українцями. Так, ще р. 1688 в Савво-Сторожевському монастирі було 165 монахів, і серед їх 26 українців — і всі ці українці були за старшу братію в цім монастирі, з українців був і сам архімандрит — Сильвестр Черницький.⁷

¹ Н. Петровъ. Акты. Т. I. Ч. I. С. 89. 1721 р.

² Довгий список їх див. у Н. Петрова. Акты. Т. I. Ч. 2. С. 314–326; див. теж і в томах II–V.

³ Н. Петровъ. Акты. Т. I. Ч. II. С. XVI.

⁴ Ibid. С. XVI та 325, з р. 1744.

⁵ Довгі списки їх дивись в кінці кожного тому Актів Н. Петрова.

⁶ И. А. Шляпкинъ. Св. Д. Ростовскій. С. 99.

⁷ Проф. О. Бьлокуровъ. Матеріали для русской исторіи. М., 1888. С. 162.

В XVIII віці геть усі чисто вищі посади не тільки в себе на Україні, але й по всій Росії прибрали до рук своїх самі українці, і вони тягли за собою теж українців. Дійшло до того, що московське духовенство почало хвилюватись, і найсвятіший Синод мусів заступитись за права великоросів, і 17 квітня 1754 р. за цариці Лисавети видано було Височайшого наказу про те, що на архієреїв та на архімандритів можна висвячувати і москалів:

Всепресвѣтлѣйшая Державнѣйшая Великая Государыня Императрица Елисавета Петровна, Самодержица Всероссийская, сего апрѣля 17 дня повелѣтъ соизволила: что въ къ произведенію на праздныя ваканціи во архієренъ Ея Имп. Величеству отъ Св. Синода представляемы были изъ архімандритовъ и великоросіянъ, да и въ архімандриты производимы бѣ были жъ и изъ великоросіянъ...¹

Тоді були звичайними такі листи, як, скажімо, цей: київського митрополита року 1787-го просять:

Пинскій игумень Ревуцкій преставился... А какъ нѣтъ у меня людей, изъ конхъ бы могли кто тое мѣсто заступитъ, гдѣ особливо требуетъ начальникъ просвещенный и честной: то прошу покорнѣйше Ваше Преосвященство ученаго и качествъ похвалныхъ человека, для

¹ Див.: "Полное Собрание Законовъ Росс. Имперіи". Т. XIV. № 10216. С. 58–59.

произведенія тудѣ во нгүмена, волѣтъ, буди можно, немедленно ко мнѣ отправить.¹

А 16 травня 1794 р. було видано височайшого наказу: “что какъ въ новоучрежденныхъ Минской, Изьяславской и Бряцлавской губерніяхъ жители изъ унитовъ во многомъ количествѣ объявляютъ желаніе свое присоединиться къ православной нашей церквѣ”, то на це потрібні були “способныя къ тому духовныя особы” — звичайно, осіб цих набирають найбільше з українців. На це ж діло, аби допомогати архієпископу Мінському, треба було ще й одного архімандрита — і на цю посаду Синод назначає Новгородського монастиря архімандрита Варлаама, “который природою изъ малоросіанъ, обучень риторикъ, философіи и богословій, и разнымъ языкамъ”. І синод до того ще й наказав архієпископу Мінському: “Помянутаго архимандрита Варлаама опредѣлитъ епархіи своеи въ самый выгоднѣйшій монастырь настоятелемъ”...²

¹ Труды Киев. Дух. Акад. 1877. Кн. 8. С. 314. Кн. 6. С. 568.

² Я. Петровъ. Акты. Т. V. С. 198–200.

8. УКРАЇНЦІ ЗАВОДЯТЬ ШКОЛИ ПО ВСІЙ РОСІЇ

- Українці – найкращі педагоги
- Їх кличуть в школи Росії
- Українці – екзаменатори ставлеників
- Вони дали Росії шкільні книжки

З давна українці вславились, як гарні *педагоги*. Шкіл у нас на Україні скрізь було багато, майже кожне село мало свою братську школу; тому роботи учителям завше було доволі, і не диво, що в нас бували дуже гарні педагоги. Україна виробила, під впливом польським, свою оригінальну педагогічну систему.

За Петра I по “Духовному Регламенту” 1721 року, та згодом і за пізніших царів, по Росії були засновані духовні школи в кожному архієрейському домі, були засновані й семінарії. І от учителями пішли туди самі українці, бо їх вважали за найкращих педагогів, та й самі архієреї були українці.¹

В Росію кликали наших учителів, крім віку XVII, й увесь XVIII вік, кликали навіть в XIX віці. На зразок приведу такий заклик:

Какъ мнѣ извѣстно, — пише архієпископ Могильовський року 1786-го митрополиту Київському, — что нынѣ въ епархіи Вашей является немалое число монашествующихъ заштатомъ, а въ моеи епархіи недостатокъ въ нихъ имеется, то прошу Ваше Высокопрео-

¹ Н. Петровъ. Акты. Т. I. Ч. II. С. XVI.

священство всепокортійше отъ обвинія Вашего іеромонаховъ и іеродіаконовъ, а хотя и монаховъ, грамоту знающихъ, особливо же не найдутся ли и въ семинарію учить поезію, риторикѣ, и философію, такожъ языки еврейскій, греческій и нѣмецкій, спосовные, охотниковъ отпустити ко мнѣ десятокъ или полтора, коихъ за привозку въ Могилевъ вѣдетъ отъ меня уплачено принадлежащее...¹

І українці пішли на Москву в великому числі² і перенесли туди свою педагогічну систему. В московських школах українці поклали свою велику ознаку, і вона була помітною ще й в ХІХ віці, а дещо лишилося там навіть до нашого часу.

Коло кожного архієрейського дому був особливий екзаменатор ставлеників, persona grata при школі. Екзаменатор цей мав великий вплив на школу, і на цій посаді в Росії більше були українці.³

Ці посади були засновані з височайшого наказу 8 січня 1739 р. по всіх єпархіях Росії; в наказі про це читаємо:

Понеже того долго ждаты, доколѣ семинарін по всѣмъ єпархіямъ заведены и въ доброе состояніе приведены вѣдутъ, а между тѣмъ впрядь, чтобъ церкви не опустошаты, а и не-

¹ "Труды Киев. Дух. Академіи". 1877. Кн. 6. С. 569.

² Див. у *Н. Петрова*. Акты, на кінці томів списки українців-учителів; напр. т. IV, с. 330–835, учителі в 24 школах.

³ "Извѣстія отд. русск. яз. и слов. Академіи Наукъ". 1907. Кн. 3. С. 247, 299.

достойныхъ поповъ чтобъ попережнему не поставитъ: и того ради имѣетъ Синодъ во всѣ єпархіи къ архієреямъ изъ учительныхъ священниковъ или и изъ іеромонаховъ по одному или по два учителями опредѣлитъ; должность же ихъ въ томъ состоитъ, чтобъ они ставлениковъ и прочихъ поповскихъ и дяконовыхъ дѣтей съ крайнимъ прилежаніемъ овѣчали и надлежащими наставленіями исправляли, приводя къ совершенному познанію должности священнической...¹

Коли архієрей переїжджав в другу єпархію, він віз за собою і своїх земляків-учителів.²

І українці заповіли всі школи по Росії в самих різних кутках її,³ заповіли навіть московський кадетський корпус.⁴

Року 1786-го були засновані по всій Росії народні школи, і вчителями до їх взяли силу студентів із Києва;⁵ тоді навіть на якийсь час Київська академія стала неначе б головною учительською семінарією і доставчала учителів на всю Росію.⁶

Октября 30 року 1786-го височайше наказувалось Синодові:

Какъ для снабдѣнія остальныхъ шестнадцати гвѣрній, потребнымъ числомъ учителей

¹ Полное Собрание Законовъ Россійской Империи. Т. X. № 7734. С. 705–706; *Н. Петровъ*. Акты. Т. I. Ч. I. С. 294–297.

² *Н. Петровъ*. Акты. Т. IV, С. VI.

³ *Ibid.* С. 149. Т. I. С. 138.

⁴ *Ibid.* Т. II. С. 91, 104.

⁵ *Ibid.* Т. V. С. 167 sq. з pp. 1756–1794.

⁶ *Ibid.* Т. V. С. XXV. С. I.

къ открытію въ нихъ народныхъ училищъ и сверхъ того для посылки въ Англію ради обученія разнымъ полезнымъ знаніямъ потребно сто человекъ, то и желаемъ, чтобъ снасленъ съ преосвященнымъ митрополитомъ Киевскимъ и съ прочими архіереями о присылкѣ въ Комиссію народныхъ училищъ изъ Киевской Духовной Академіи 30, изъ Черниговской и Переяславской семинарій по 15, да изъ прочихъ ближнихъ епархій 40 человекъ.¹

Голова “Комиссіи объ учрежденіи народныхъ училищъ” гр. Петро Завадовський завше просив учителів з Київа. Так, 4 жовтня 1789 р. він пише Київському митрополитові:

Нѣтъ ли еще охотниковъ, которые бы учительскому званію определить себя пожелали. Если таковыхъ человекъ 15 отыщется, то Ваше Преосвященство много меня и училища здѣшнія одолжите, когда ихъ ко мнѣ сюда отпустите.²

Митрополит Самуїл Миславський з охотою вислав 15 учителів. Завадовський 4 листопада подякував митрополитові і знову просить: “Буде бы я не боялся обременить вашу усердную преклонность, то еще бы просилъ къ числу 15 человекъ прибавить 10”.³ Вволив митрополит й це прохання: “обязательство тѣмъ усерднѣе и ревно-

тнѣе исполняю, — писав він — чѣмъ болѣе наложу опытовъ, удостоверяющихъ меня о пользѣ такоговаго предпріятія”.¹ Року 1790 лютого 28 Завадовський писав: “сего февраля 14-го дня явились у меня отправленные Вашимъ Преосвященствомъ 25 человекъ; уже начали ученіе свое, а я по всему самымъ лучшихъ успѣховъ ожидать отъ нихъ смѣю”.²

І таке листування тяглося невпинно, і українці їздили на учительські посади по всій Росії.

Наведу ще одного листа голови “Комиссіи объ учрежденіи народныхъ училищъ” гр. Петра Завадовського; ось що він пише Київському митрополитові 4 жовтня 1789 року про учителів-українців:

Между всѣми присланными къ должностямъ учительскимъ въ Комиссію объ учрежденіи училищъ въ разныя времена и изъ разныхъ духовныхъ семинарій людьми наилучшими, способнѣйшими, а паче благонравнѣйшими оказывались всегда обучавшіеся въ киевской Духовной Академіи. По чѣмъ предпочтительно прочимъ и разпредѣлены къ мѣстамъ. Отправляя настоящія свои должности съ прилѣжаніемъ, искусствомъ и благоповеденіемъ, споспѣшествуютъ они не мало народному къ снмъ училищамъ довѣрію, а потому и размноженію самихъ училищъ.³

¹ Рукоп. Церк. археол. музея. 725, № 49, л. 1–2; Див. “Полное Собрание Законовъ Росс. Имп.”. Т. XXII. № 16500.

² Н. Петровъ. Акты. Т. V. С. 175.

³ Ibid. С. 179.

¹ Н. Петровъ. Ibid. С. 179–180.

² Ibid. С. 182.

³ Ibid. С. 175. Рукоп. Церк. археол. музея. 725. № 66, л. 1.

Так українці працювали по школах всієї Росії.

Та й не тільки в самій Росії українці заклали школу — вони їздили учителями майже по всіх слов'янських землях: вони закладали школи в Сербії та Болгарії. Так, року 1733-го ціла партія студентів з Києва їздила в Сербію, закладала там школи і навчала в їх. Через рік митрополит Сербський писав про цих учителів-українців, що вони “въ наученіи искусни, нравію доброжителни, и въ наставленіи учениковъ прилежни, тщаливи и охотни”.¹

Я мушу тут згадати славного українця Юрка Гуця (Венелін, 1802–1839), родом з Карпат. Він зацікавився болгарами і все життя своє оддав цьому народові. Це Гуць написав першу історію болгарам (“О древнихъ и новыхъ болгаряхъ” р. 1829), це він воскресив болгарський народ, це він одродив національність їхню, що потроху гинула і забувала сама себе... Гуць став болгарським патріотом, і вдячна Болгарія збудувала монумента цьому славному українцеві.

На Україні по братських школах був такий звичай, аби вчителі видавали школярам “записки”, і з плином часу з цих записок і постали перші підручні шкільні книжки. На Україні шкільні книжки були по всіх науках, і ці підручники вчителі-українці понесли з собою й на Москву, де по їх і навчалися через увесь XVIII вік, а то й далі.

Я вже раніше казав, що по Москві ходили наші граматики, букварі, підручник по істо-

рії і т. ін. Перший московський буквар 1634 р. хоч і мав в заголовку: “труды и тщаніємъ многогрѣшнаго Василия Федорова сына Бурцова и прочихъ сработниковъ”, проте це був простісінкий передрук коротенького нашого букваря, що вийшов у Вільні р. 1621.¹ Московські граматики 1648 та 1721 р. — дослівний передрук нашої граматики Смотрицького 1619 р.

Вчителями закону Божого по всіх кращих школах в Росії були більше українці, та й підручними книжками закону Божого за весь XVIII вік були тільки ті, що їх склали самі українці, — це Катехизис Феофана Прокоповича та Петра Могили.²

9. УКРАЇНЦІ НА СЛУЖБІ В ПОСОЛЬСЬКІМ ПРИКАЗІ

- Українці заводять місії
- Катехизис віри в Москві дали українці
- Церковні книжки перевіряли вони ж
- Видали Біблію 1751 року

З давна українці вславились, як гарні *знавці чужих мов*, і ми їх рано стрічаємо на Москві на службі товмачами та в посольськім

¹ А. Архангельській. Изъ лекцій. С. 141.

² А. Ежовъ. По какимъ книгамъ обучались у насъ Закону Божию въ XVIII столѣтіи, и чему обучались // “Странникъ”. 1896. Т. I. С. 607; Див. ще “Извѣстія отд. р. яз. и сл. Ак. Н.”. 1907. Кн. 6. С. 297, 298.

приказі, де вони перекладали з чужих мов на московську, або з московської на інші мови, — німецьку, латинську, польську.¹ В XVII віці це було звичайною річчю, такою ж звичайною річчю лишилось воно і в XVIII віці.

На службі в Колегії закордонних справ було більше українців; та і взагалі, “искусного и вѣрного латынскихъ и польскихъ писемъ перевотчика” послам за кордон беруть завше з українців.² І навіть року 1795-го для приказної служби в Росії виписують студентів із Києва.³

Українці рано пішли до *місіонерської служби*, рано понесли віру Христову до поганців. Багато праці поклали ще в XVIII віці наші місіонери в Сибіру, серед калмиків, камчадалів і т. ін.; тут себе вславили наші Федор Лещинський, Інокентій Кульчицький, Арсеній Мацієвич та інші.⁴ А коли треба було порішити питання, як найраше вивчити калмикам віри Христової, то це питання передають року 1742-го нашим київським вченим.⁵

На службу до *закордонних місій* при дворах та посольствах завше кликали українців, і вони служили в Голландії, Лондоні, Константинополі, Венгрії, Варшаві, Пекіні, Відні, Аугсбурзі, Берліні, Дрездені, Лейпцизі, Парижі, Стокгольмі і по інших місцях. В актах Київської академії

¹ *И. Шляпкинъ*. Св. Д. Ростовский. С. 95.

² *Н. Петровъ*. Акты. 1737 р. Т. I. Ч. I. С. 229.

³ *Ibid.* Т. V. С. 488—505.

⁴ *Н. Петровъ*. Акты. Т. I. Ч. II. С. 313.

⁵ Архів Київської Духовної Консисторії. Указная Книга за 1742 р. № 77; *Н. Петровъ*. Акты. Т. I. Ч. I. С. 297.

уже часто подибуємо, як кличуть студентів на і служби: то їх кличуть “для опредѣленія и польки въ Китайское государство въ столичный градъ Пекинъ”,¹ то кличуть до Константинополя их, що можуть навчатись турецької мови,² то назначали капеланами при російській місії в Іокаї в Венгрії³ і т. ін.⁴

Коли була заснована в Петрограді медико-хірургічна академія, то для неї завше не хватало учнів і їх завше набирали серед українців — студентів Київської академії.⁵

Часто забирали наших студентів і до казони-х госпиталів та аптек, аби навчати їх медико-хірургії та фармації.

“Понеже желателно, — наказував року 1754-го найсвятіший Синод київському митрополиту, — чтобъ изъ самыхъ природныхъ российскихъ достойныхъ людей въ медико-герургии и фармації воспитать въ тѣхъ искусствахъ, произесть въ лекари и аптекари, для употребленія въ высоко-славной Ея Имп. Вел. службѣ, а понеже не безызвѣстно, что въ учрежденныхъ семинаріяхъ въ Киевѣ, въ Харьковѣ, въ Черниговѣ и въ Переясловѣ изъ малороссийскихъ людей имѣются самоохотно къ наукамъ прилежающія, приказали: дабы самоохотно желающія изъ семинарей студенты къ вышеозначенному обученію надлежащимъ порядкомъ отпущаны были езь задержанія”...

¹ *Н. Петровъ*. Акты. Т. I. Ч. I. С. 269.

² *Ibid.* Т. IV. Т. 234. 1777 р.

³ *Ibid.* С. 185. 1775 р.

⁴ Див. ще т. I, ч. II, с. 312; т. V, с. 88, 542 — 556.

⁵ *Н. Петровъ*. Акты. Т. IV. С. 236 sq.

Аби заохотити студентів, в наказі вилічувались всі ті розкоші, що їх вони заживуть, коли підуть в ці школи: вони “въ наилутчее себя состояние привести могут, и въ офицерскіе ранги... содержатся на казенномъ коштѣ, жалованья производится по два рубли на мѣсяць, и сверхъ того свободная квартира, дрова и свѣчи и доволная пища дается имъ, и для услуженія опредѣляется слуга”...¹

Такі накази посилали в Київ дуже часто весь XVIII вік.

Катехизис віри на Москві впорядкували українці; про катехизис українця Лавріна Зизанія, що той приніс його на Москву, митрополит Макарій каже:

Катихизисъ, и притомъ въ такомъ обширномъ видѣ, въ первый разъ появлялся въ русской церкви и былъ напечатанъ; но кажется, въ Москвѣ не понимали тогда достаточно високаго руководственнаго значенія этой книги.²

Найкращі твори проти розколу написали теж українці, — згадаймо хоча б “Жезль Правленія” 1665 р. Семена Полоцького або “Розыскъ о брынской вѣрѣ” 1709 р. Димитрія Ростовського.³

В московських церковних книжках була сила помилок — і ці книжки перевіряли більше українці: це діло вони часто робили ще в XVII віці, до чого закликали їх і патріярхи, і царі; книжки правили й по українських зразках.⁴

¹ Ibid. Т. II. С. 107–110. 1754 р.

² Макарій. Історія русской церкви. XI. С. 47–59.

³ А. Архангельскій. Изъ лекцій. С. 45.

⁴ И. Шляпкинъ. Св. Дм. Ростовскій. С. 125.

А коли цариця Лисавета розпочала нову Біблію, бажаючи видати її без помилок, то права ця довго не лагодилась, аж поки року '47-го не закликали українців, київських професорів Варлаама Лашевського та Гедеона Словинського. Про це найсвятіший Синод 22 січня '47 р. наказував київському митрополитові:

По Ёя Императорского Величества указу велѣно: для нѣкоего нужнѣйшаго церковнаго дѣла, кое производится по имяннымъ Ёя Имп. Вел. указомъ, Киевской Академіи изъ учителей — Богословин іеромонаха Варлаама Лашевскаго, философин же іеромонаха Гедеона Словинскаго, давъ имъ на подъемъ и на подводы и путевое содержаніе, что по указомъ надлежитъ, выслать в Санкт-Петербургъ немедленно, безъ всякихъ отмѣнъ и отрицаній...

Довго одмовлялися Лашевський та Словинський од цього великого діла, аж поки не уло наказано “выслать ихъ въ С. Петербургъ езь всякихъ отмѣнъ и отлагательствъ въ самой корости и неотмѣнно”. І вони поїхали на півіч, впорядкували там Біблію і надрукували її . 1751.¹ І вже з цієї Біблії, виправленої українцями, друкують книжки св. Письма без зміни сь і тепер. Тому-то і в теперішній слов'янській біблії можна здибати старі українські форми або тарий український наголос (акцент)...

¹ Н. Петровъ. Акты. Т. I. Ч. I. С. 366, 868–370.

10. УКРАЇНСЬКІ СЛІДИ В МОСКОВСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

- Українська вимова пішла в життя
- Українці Боршнянський, Березовський, Ведель у Москві
- Також “прогонних” українцям на Москву
- Висновки про український вплив

Коли на Москві починалася нова літературна мова, то над цією московською літературною мовою багато попрацювали наші ж українці — вони дали кращі зразки її, вони залишили на Москві свою вимову, вони принесли в російську мову силу чужоземних слів, які там залишилися й до нашого часу...¹

Вплив українців на початкову літературну мову московську був настільки помітним, що одбився навіть на перших московських письменниках,² скажімо, у Сумарокова під цим впливом можна знайти і стару українську лексику, і навіть стару українську сиктактику.

В вимові московській українці залишили помітний слід; скажемо, перед твердою шелестою (согласною) звук *e* під наголосом в московській мові завше переходить в *ѣ*: твёрдый, лёгкий. Українська мова не знає цього закону,

¹ *И. И. Огиенко*. Обь иностранныхъ словахъ, вошедшихъ въ русскій языкъ при Петрѣ Великомъ // “Русск. Фил. Вѣстн.” за 1911 р. Кн. 3—4.

² Див. *П. Житецькій*. Къ исторіи литературной русской рѣчи въ XVIII вѣкѣ // “Извѣстія Отд. р. яз. и слов. Акад. Наукъ” 1903 р. Кн. 2.

к не знає його і давня слов'янська мова; і от и бачимо, що на Москві під українським впливом, піддержаним церковнослов'янською мовою, викидають з ужитку літературної мови звук , — і це ми помічаємо навіть у творах Пушкіна, де знаходимо в рифмах: побѣждѣнь — Лаяонтень, принуждѣнно — премѣнно, просвѣдѣнный — священный.¹

Свою вимову звука *g* українці поширили в Москві, і це гекання довго чути було в літературній вимові і за XVIII вік, і на початку XIX віку.²

Так, навіть А. Сумароков в своїй статті: “Наставленіє ученикамъ” писав, що *g* вимовляється як латинське *g* тільки “въ простонародныхъ словахъ”.³

Він же скаржився, що українці ніби псують на Москві російську вимову. Він писав:

Лѣта вмѣсто лѣта г. Ломоносовъ утвердилъ; а не ввелъ самъ собою, но Малороссіане то ввели: а по тому, что всѣ школы ими были наполнены; такъ сіе провинціальное произношеніе и вкоренилося, яко вси ды, теби, мья и протчія Малороссійскія испорченныя выговоры; а особливо пѣвчія многое преобрази... Малороссіянцы вмѣсто Тебѣ Господи — Теби Господы и вмѣсто Господи помилуй поютъ иногда Господы помилуй и такъ даляе...

¹ *Е. Будде*. Очеркъ исторіи современного литературного русскаго языка. СПб., 1908. С. 15.

² *Ibid.* С. 37; див. ще с. 9, 25; див. ще: *А. Шахматовъ*. Очеркъ современного русскаго литературного языка. СПб., 1913. С. 59—63.

³ Сочиненія. Часть X. С. 52. М., 1782.

Но естли намъ писать по выговору Малоросійскому, такъ должны мы вмѣсто *лѣта* говорить *лѣта* а вмѣсто *только* — *тільки* и прочт., или вмѣсто *однако* — *однакъ* и прочт., изъ чево многое уже и воспріято.¹

Вимову genetiv'a *ея* (замість *еѣ*) занесли в Москву українці,² і ця вимова лишилася скрізь по школах Росії навіть і тепер. Взагалі, українці занесли в Росію свій звичай читання — читати тільки так, як написано.

Про український вплив на московську мову ще з давніх віків акад. О. Шахматов пише:

Церковнославянській языкъ былъ перенесенъ (з Болгаріи) в Россіи прежде всего на малорусскую почву, въ Кіевѣ. Правда, Новгородъ крестился одновременно съ Кіевомъ, но онъ въ умственномъ, литературномъ отношеніи находился въ прямой зависимости отъ Кіева и долгое время не имѣлъ въ этомъ отношеніи самостоятельнаго значенія.

В Києві за старі віки утворилась своя школа; “усваивая себѣ церковнославянское произношеніе, новгородское духовенство подражало при этомъ Кіевскому”.³ В другому місці той же акад. А. Шахматов пише:

Родина нашего великорусскаго литературнаго языка — Болгарія. Но образовался онъ въ

Кіевѣ, гдѣ испыталъ впервые благотворное вліяніе народной среды. Окончательно развился онъ въ Москвѣ...¹

Скрізь по церквах пішла наша вимова — наш наголос, наше *г*, навіть наше *і* замість *ѣ*; по церквах це було й за старі віки, а в XVIII віці зробилося річчю звичайною; а в придворних церквах наша вимова була заведена навіть офіційно...²

І наша українська вимова ще з найдавніших віків пішла по Росії, і кріпко почувалася сливе що й до половини XIX віку, чулась наша вимова не тільки в церкві, але й в мові московської інтелігенції.

Я вже раніше розказував,³ що українці занесли на Москву свої співи, і наше церковне співання скрізь було перейнято на Москві, і там воно лишилось аж до нашого часу. А в XVIII віці, за цариці Катерини, наші ж українці заснували і саме національне російське співання, куди вони поклали всю свою душу, викохану на українським ґрунті. Це були славні композитори-українці: *Дмитро Бортнянський* (1751–1825), родом з Глухова, що попав до Петрограду звичайним співаком, але його там зразу примітили і послали вчитись за кордон, і *Максим Березовський* (1745–1777), з Глухова, земляк Бортнянського, що вважається найпершим російським церковним композитором; обидва вони вчилися в Іта-

¹ О правописаніи. Сочиненія. Ч. X. М., 1782. С. 26–27.

² *Е. Будде*. Ibid. С. 28.

³ Очеркъ современнаго русскаго литературнаго языка. Спб., 1913. С. 59–60.

¹ Украинский народъ. Т. II. С. 704.

² Див.: *Тимковскій*. Мое опредѣленіе на службу // “Москвитянинъ”. 1852. Ч. 20.

³ Див. вище.

лії. Згадаю тут ще *Артема Веделя* (†1806 р.), теслярського сина з Києва; вчився в Київській академії, і потім дуже вславився як духовний композитор; до своїх церковних кантат він переніс багато з наспіву українських пісень. Він довго працював у Москві, а потім вернувся додому. За якісь політичні справи, з наказу Київського губернатора Веделя схопили і засадили в “Смирительный домъ”, де горемика й помер; похований він в Києві, в Кирилівськiм монастирі.

І в який би бік життя московського ми не глянули, скрізь в XVII та XVIII віці побачимо українців. Їх так часто кликали до Росії, що р. 1745-го встановили навіть для тих, кого викликали, постійну таксу прогонних од Києва.

Синод писав про це Київському митрополитові:

Понеже высланнымъ въ прошедшихъ годѣхъ изъ Кіева, Чернигова, Бѣлагограда и изъ Переяславлѣ іеромонахомъ и прочимъ духовнымъ персонамъ ко опредѣленію въ различныя въ Москвѣ и въ Санктпетербургѣ послѣшанія на подъемъ и путевое ихъ содержаніе и на наемъ подводъ давано бывало денегъ не по равному числу, того ради отнынѣ уравненія ради приказали чинить по сему: которые когда изъ монашествующихъ позваны будутъ въ Москву или въ Санктпетербургъ какова либо ради знатнаго послѣшанія, напримеръ въ Московскую Греко-Латинскую Академію въ проповѣдники или учителя, въ Троицкую же Сергіеву Лавру въ соборные, или

въ намѣстника, келаря и казначея, а въ Александровскій монастырь въ намѣстника жъ или эконома и казначея, тѣмъ на подъемъ и путевое содержаніе и на подводы давать...

І була встановлена на це раз назавше постійна такса: до Москви за 890 верстов “зимнимъ путемъ по 20 рублевъ, лѣтомъ для коляски то 28 рублевъ”, до Петрограду за 1624 верстів зримку 36 карб. 50 к., літом 44 крб. 50 коп.¹

І українці невпинно їздили в Москву і прогрюху переносили туди свою культуру. Вони доклали сил своїх на всім збудуванні нового московського життя: вони заклали там науку, вони повели літературу, вони утворили школу...

Самий навіть Петроград будували українці, як будували вони і північні канали...

Про український вплив на Москві ось що пише проф. П. А. Безсонов:

Пришельцы (малороссы) заняли здѣсь (въ Великороссіи) самыя видныя и вліятельныя мѣста, отъ іерарховъ до управленій консисторій, ими устроєнныхъ, отъ воспитателей семьи царской до настоятелей монастырскихъ, до ректоровъ, префектовъ и учителей ими же проектированныхъ школъ, до кабинетныхъ и типографскихъ ученыхъ, дѣлопроизводителей, дьяковъ и секретарей. Все почти подверглось ихъ реформѣ, по крайности неотразимому вліянню: богословское ученіе, исправленіе священнаго и богослужебнаго текста, печатаніе,

¹ Н. И. Петровъ. Акты. Т. I. Ч. I. С. 346.

дѣла раскола, церковная администрація, проповѣдь, храмовое, общественное и домашнее пѣніе, ноты, внѣшность архіерейскихъ домовъ, образъ ихъ жизни, экипажи и упряжь, одежда слѣжителей, напр. пѣвчихъ, видъ и составъ школъ, предметы и способы ученія, содержаніе библіотекъ, правописаніе, выговоръ рѣчи устной и въ чтеніи (церковное мягкое г вмѣсто твердаго), общественныя игры и зрѣлища и т. д. и т. д....¹

Коли сюди добавимо, що вкраїнці були приходськими, придворними, військовими та закордонними священиками, працювали місіонерами, законовчителями світських шкіл, екзаменаторами, перекладачами, іконописцями, граверами, то це буде охоплювати ту велику культурну роботу, що її вели в Росії українці...

Така була наша культура за давніх віків, такою вона дійшла і до ХІХ століття.

ЛІТЕРАТУРА

Про вплив України на Москву кращі праці ось такі.

- П. Пекарскій.* Представители Кіевской учености въ половинѣ ХVІІ ст. // "Отеч. Зап." 1862. Кн. 2, 3 і 4;
Ив. Образцовъ. Кіевскіе ученые въ Великороссіи // "Эпоха". 1865. Кн. 1.

Проти українців:

- С. Любимовъ.* Борьба между представителями великорусскаго и малорусскаго направления въ Великороссіи въ концѣ 17 и нач. 18 в. // "Журн. Мин. Нар. Пр." 1875. Кн. 8 і 9;

¹ Проф. *П. А. Безсоновъ.* Бѣлорусскія пѣсни. Предисловіе. С. VI. 1871 р.

- Архангельскій.* Борьба съ католичествомъ и умственное пробужденіе южной Руси къ концу ХVІ в. // "Кіев. Стар." 1886. Кн. 5—6;
 Його ж. Изъ лекцій по исторіи русской литературы. Казань, 1913 р. Особливо гл. II;
В. Эйнгорнь. Книги литовской и Львовской печати въ Москвѣ // "Книговѣдніе". 1894. Кн. 9—10;
 Його ж. О сношеніяхъ малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексея Михайловича // "Чтенія въ Моск. Общ. исторіи и древн." 1893—1894;
Пекарскій П. Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ. СПб., 1862. Т. I.
К. Харламповичъ. Малороссійское вліяніе на Великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Т. I. На жаль, з цієї коштовної праці я не міг скористувати для своєї роботи.
Архангельскій. Очерки изъ исторіи западно-русской литературы ХVІ—ХVІІ вѣка. М., 1888.
А. Пыпинъ. Исторія русской литературы. Т. II. Гл. 8—9. Т. III. Гл. 4, 6 і 8;
Я. Шлякинъ. Св. Димитрій Ростовскій и его время. СПб., 1891. Гл. 2, 3 і 4;
Н. Ф. Сумцовъ. О вліяніи малорусской схоластической литературы ХVІІ в. на великорусскую раскольническую литературу ХVІІІ в. // "Кіев. Стар." 1895. Кн. 12;
Мочульскій. Отношеніе ю-р. схоластики ХVІІ в. къ ложно-классицизму 18 в. // "Журн. Мин. Нар. Пр." 1904. Кн. 8. Див. ще літературу вище.

III. УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА XIX ВІКУ

1. УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

- Переклади українських творів на московську і світові мови

Переходжу тепер до української культури XIX віку. Тут мова моя буде короткою, бо культура ця всім добре відома, та й про неї легше довідатись по відповідних книжках.

З самого кінця XVIII віку та з початку XIX, коли скрізь по слов'янських землях прокотився рух національного ородження, цей рух захопив і Україну, вже тоді добре роз'їджену державною нівеліровкою та русифікацією. Стала Україна прокинутись і одразу ж твердо стала на міцний народний ґрунт.

За XIX вік *література* наша зросла, одразу перейшла на щиру народну українську мову і стала врівень з великими світовими літературами. Літературна нива наша знає сотні прізвищ, серед їх знаходимо силу поважних, як от: Котляревський, Гулак-Артемівський, Кухаренко, Світка-Основ'яненко, Гребінка, Стороженко, Суліш, Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Нечуй-Левицький, Мирний, Глібов, Руданський, Ста-

рицький, Свидницький, Коцюбинський і сила-силенна інших.

Сюди ж треба додати славних письменників з-за кордону, з Галичини, як от: Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький, Іван Франко, Федькович, Стефаник, Бордуляк і теж ще силу-силенну.

Наша література зразу стала на певний народний ґрунт, одразу виявила себе великою демократичністю. От чому на літературу нашу одразу ж звернули увагу навіть в Європі; твори Шевченкові перекладено майже на всі великі світові мови, як перекладено їх і на всі слов'янські мови; ці переклади на світові мови почалися ще з 50-х років минулого століття, коли було перекладено на французьку та німецьку мови твори Квітки-Основ'яненка та Марка Вовчка, і переклади ці не припиняються аж до нашого часу.¹

Багато нашої літератури перекладено на російську мову; згадаймо хоча б, що твори Квітки-Основ'яненка перекладали Погодін, Даль, О. Н. Островський, а твори Марка Вовчка перекладав сам Тургенєв.

Кращі твори світової літератури тепер майже всі перекладено на українську мову, і переклади ці зроблено з усіх мов, з усіх часів. Переклади ці почались дуже давно і йшли до того часу,

¹ Див.: *Т-ий*. Т. Г. Шевченко вь отзывахъ о немъ иностранной литературы. Одесса, 1879; *Зинківський*. Шевченко в світлі європейської критики // "Писання". Т. II. Львів, 1896.; див ще: *Єфремов С.* Історія українського письменства. С. 273. Про перші переклади див.: *Комаров М.* Показчик нової української літератури. К., 1863.

оки їх не заборонили нам — Гребінка ще року 336-го переклав на нашу мову "Полтаву" Пушкіна (1828 р.), в недовгій часі, як вона з'явилась світ. В старі часи на українську мову перекладав: Мазюкевич та Огієвський — байки Крилова року 1853-го, Куліш перекладав Шекспіра, Білик року 1873-го переклав "Записки Охотника" ургенєва, Руданський переклав р. 1872—1876 "Іліаду" Гомера, О. Потебня перекладав "Одісею" Гомерову,¹ Максимович переклав наш авній твір "Слово о Полку Игоревъ", Ніщинський року 1883-го переклав "Антигону" Сооклоу, О. Пчілка перекладала року 1881-го з оголя, і т. д., і т. д., — все краще з світової літератури вже перекладено на нашу мову.²

В XIX віці теж не забували духовної потреби нашого народу — і священники Бабченко, речулевич та Опатович визволеному з кріпацтва народові дали багато книжок казань та оподань з святого письма. Згадаю ще, що Куліш, Іулюй, Лободовський та Морачевський дали нам дуже гарні переклади Св. Письма на широродну українську мову.³

¹ Див.: *М. Сумцов*. Філологічна вага перекладу Потебні Одисей // "Записки". К., 1909. Т. VI.

² Про ці переклади див. *М. Комарова*. "Показчик".

³ Про нову українську літературу див.: *Пылинъ и Спасовичъ*. Історія славянскихъ литературъ. 1879. Т. I; *Н. И. Петровъ*. Очерки истории украинской литературы XIX ст. К., 1884. С. 457; *Дашкевичъ*. Отзывъ о сочиненіи г. Петрова // Отчетъ о 29 присужденіи Уваровскихъ премій". СПб., 1888, же цінна праця; *Ом. Огоновський*. Історія литературы русской. Ч. I—IV, 6 томів. Львів, 1887—1894, друкувалась в "Зорі" в 1886 р., ч. I: XI—XVIII в.; ч. 2: поезія XIX в. (2 томи), ч. 3: белетристика XIX в. (2 томи), ч. IV: історія укр.

2. УКРАЇНЬСЬКА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

- Драма
- Українці – московські письменники

А народна література наша по праву бере перше місце серед світової літератури. Творча продукція народу нашого дуже велика, — він утворив силу пісень, казок, переказів, оповідань, легенд, прислів'їв, загадок і т. ін. Наукове дослідження нашої народної літератури стоїть дуже високо серед світового фольклору, і ми маємо тут силу поважних праць.

В межах сільського життя народна українська поезія тягнеться безкраєю червоною ниткою од колиски до могили. В цю поезію входять всі кращі надії народу, його сподівання й побажання, тихі кохання молоді, бойові поклики войовників, тихомовні співи матері над колискою, гучне та бучне весілля, безнадійний плач сироти чи вдови, стогін зруйнованої п'яницею сім'ї, журливі старечі пісні, віршування школярів, казки та загадки на вечорницях,

етнографії; *Ів. Франко*. Южно-русская литература, в 81 т. “Энциклоп. словаря” Брокгауза і Ефрона; *Ол. Грушевський*. Сучасне українське письменство в його типових представниках // “Літ.-Наук. Вістник”. 1907–1908; *Б. Лепкий*. На черк історії української літератури. Коломия, 1909 і далі; *Ів. Франко*. Нарис історії українсько-руської літератури. Львів, 1910; *О. Барвінський*. Огляд історії українсько-руської літератури (шкільний підручник). Львів, 1910; *С. Єфремов*. Історія українського письменства. К., 1917. Вид. 3, з одміними.

страшні оповідання або весела сміховина, — все це велика скарбниця, віками утворена народом нашим, і давно вже всім світом признана за найкращу.¹

Наша драматична література, що завше і в давніші віки була у нас поважною, набула собі великої ваги. Тут ми маємо твори Старицького, Кропивницького, Карпенка-Карого, Грінченка і силу інших. І не дивлячись на всякі заборони і погроми, театр український придбав собі почесне місце серед театрів Європи, маючи такі славні прізвиська, як от Кропивницький, Саксаган-

¹ Див. про це: *Проф. М. Сумцов*. Вага і краса української народної поезії. Харків, 1910; *Його ж.* Діячі українського фольклору. Харків, 1910. З XIX т. // “Сборн. Харьк. Ист.-Фил. Общества”. Тут перелічено все, що написано в нас про український фольклор; *А. Пытинь*. История русской этнографии. Т. III: Этнография малорусская. СПб., 1893; *Б. Гринченко*. Литература украинского фольклора (1777–1900): опыт библиографического указателя.

До нашого часу вже досить багато записано од народу всяких оповідань, приказок, казок, пісень, апокрифів та легенд. Згадаю тут такі найкращі до вивчення мови праці: *Антонович і Драгоманов*. Историческія пѣсни малорусскаго народа. К., 1874–1875. 2 томи; *Я. Головацький*. Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси. 4 части. М., 1877–1879; *П. Куліш*. “Записки о Южной Руси”. 2 томи. СПб., 1856–1857; *Пл. Лукашевич*. Малороссійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни. СПб., 1886; *М. Максимович*. Украинскія народныя пѣсни. 3 кн. М., 1827, 1834–1849; *А. Метлинський*. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ западно-русскій край. 7 томів. СПб., 1872–1878; *И. Рудченко*. Чумацкія народныя пѣсни. К., 1874; *Його ж.* Народныя южно-русскія сказки. 2 вип. 1869–1870; *М. Номис* (Симонов). Українські приказки, прислів'я і таке інше. СПб., 1861; *Б. Гринченко*. Етнографическіе матеріали. 3 томи. Чернівці, 1895–1899; *Його ж.* Изъ усть народа. Чернівці, 1900; Львівське Наукове Товариство ім. Шевченка видає “Етнографічний Збірник”, вийшло 34 томи.

ський, Карпенко-Карий, Садовський, Заньковецька.¹

Багато земляків наших відірвались од рідного ґрунту і перейшли на ґрунт московський. Але й там вони виявили талановитість нашу, вславили себе і свою Україну. Згадаймо хоча б наших Рубана, Максимовича-Амбодика, Козицького, Сохацького, Капніста, Богдановича, Бантиш-Каменського, Наріжного, Гнідича, Гоґоля, Короленка, філософів Д. Велланського та П. Юркевича і силу інших.

3. УКРАЇНСЬКІ ВЧЕНІ XVIII І XIX ВІКУ

• Українська преса

Я раніше вилічував вам славних наукових дослідників за віки XVI, XVII та XVIII; згадаю ще, що за вік XVIII Україна дала багато наукових сил, що працювали навіть за кордоном на заході, а коли в Москві заснований був перший в Росії Університет, то професорами там було багато українців. Так, в XVIII віці відомі: Огієвський, син ніжинського сотника, з

¹ Про український театр XIX віку див.: *Spectator*. З російської України // "Літ.-Наук. Вісник". 1899. II; Корифеи украинской сцены. К., 1901; *Гн. Хоткевич*. Сумний стан теперішнього українського театру // "Літ.-Наук. Вісн." 1900. II; *Старицька-Черняхівська Л.* Двадцять п'ять років українського театру: спогади та думки. К., 1908. 118 с. з "України" за 1907 р., кн. 10–12.

р. 1783 доктор Геттингенського університету; Квятковський, з року 1784-го доктор Кенігсберзького університету; Тихорський, з року 1765-го доктор Лейденського університету.¹ Професорами в Московськiм університеті в XVIII віці були: Аршеневський, з року 1788-го; Папкевич, з року 1791-го професор математики; Антонський-Прокопович, проф. природознавства; Сохацький — проф. філософії, Базилевич — проф. патології, Андрієвський — проф. "скотоврачебной науки", і т. д. і т. д.²

В Академії наук ще з початку її було багато українців-академіків, як от Козицький, Мотонис і багато інших.

За XIX вік український народ дав велику низку славних дослідників наукових. І зараз українська наука може сміло ставати поруч з західною наукою.

Я тут тільки нагадаю славні прізвища українських професорів: В. Антонович, Д. Багалій; Балудянський (перший ректор Петроградського університету), О. Бодянский, Ф. Вовк, Іван Горбачевський (ректор Празького університету), М. Грушевський, Гулак-Артемовський (ректор Харківського університету), Я. Головацький, Дашкевич, М. Драгоманов, А. Єфименко, П. Житецький, Зобков (проф. Загребського університету), Є. Калужняцький, О. Колесса, М. Костомаров, А. Кримський, Василь Кукольник та Іван Орлай — перші дирек-

¹ Див. про них: *Я. Петровъ*. Акты. Т. IV. С. 335–342.

² *Ibid.* Довгі списки українців, що вславили себе в Росії, див. при кожному томі, в кінці Актів *Н. Петрова*.

тори Ніжинського ліцею кн. Безбородька, І. Луцицький, М. Максимович (ректор Київського університету), Д. Мордовець, А. Метлинський, Ом. Огоновський, М. І. Петров, Д. Пильчиков, О. Потебня, С. Смаль-Стоцький, К. Студинський, М. Сумцов, І. Франко, П. Чубинський — і велике число інших.

Всі вони повели вперед рідну науку, придбали слави собі й Україні, і більшість з їх добре відома навіть в Європі.

Українська преса не мала родючого ґрунту, бо нам її завше кріпко забороняли. Але скільки здатний народ наш і в цій справі, ясно показує журнал наш “Основа”, що виходив ще в роки 1861 та 1862, — журнал цей стояв в рівні з великими “товстими” журналами інших народів. Але “Основу” нам хутко закрили і прийшлося переноситись за кордон, де й почали у Львові видавати журнал “Правда” з 1867 року.

Мушу згадати тут славний журнал наш “Кіевская Старина”, що за 25 років свого життя (з 1882 р.) чесно працював на полі наукового вивчення українського життя.¹

А наша академія — “*Українське Наукове Товариство імені Шевченка*” у Львові за 45 років свого існування (з р. 1873) придбало собі почесну славу і серед усіх слов’ян, і навіть в Європі. Наскільки можна було, воно згуртувало круг себе всі видатні наукові сили і зробило величезну наукову роботу — воно видало більше 120

¹ Про нашу пресу див.: *Б. Грінченко*. Тяжким шляхом: про українську пресу. К., 1907.

томів “Записок” і більше сотні томів всяких інших видань.¹

Не могу не згадати тут і тих славних приятелів наших, що багато попрацювали на нашому ґрунті і боронили нас в найпаганші часи, — це славні академіки: І. І. Срезневський, А. Пипін, В. Перетць, Ф. Корш, О. Шахматов і інші.

4. ДЕМОКРАТИЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ

• Демократичність література

Я ще мушу зазначити, що українська культура завше одзначалась великою, справжньою демократичністю. Українці в Москві за XVI–XVII–XVIII віки завше були сіячами ліберальних думок, завше були передовими людьми, за що доводилося їм не раз й перетерпіти, а то й покласти життя. Все життя українське, увесь розпорядок дому, увесь державний наш лад, — все це повсякчасно було демократичним. Стан прислуги у нашого старого панства ніколи не був пригнобленим — вона завше була вільною і рівною всім.

Нагадаю ще хоча б нашу Київську академію, де вкупі з сином гетьманським сиділо мужиче

¹ Про його діяльність див.: *В. Дорошенко*. Наукове Товариство імені Шевченка у Львові. 1914.

Вільна рада козацька
(з старого малюнка XVIII віку)

дитя. Так, року 1737-го в цій академії навчались: дітей козацької старшини 22, офіцерських 1, радушних чиновників 2, купецьких 6, простих козаків 84, міщан 66, ремісників 7, мужичих дітей 39...¹ І ці мужичі діти часто з академії їздили за кордон і в закордонних університетах кінчали своє виховання... Наша академія того часу була всесословною, і тільки з року 1784-го, коли духовенству було наказано приписатись до якогось

сословія,¹ ця академія стає потроху духовною. В самій академії розпорядок був цілком демократичним, і ще навіть року 1759-го вибирають “вольними голосами кандидатів на должности учителей”,² — виборне начало в академії скасував тільки митрополит Гавриїл Кременецький (1770—1783).

Всі міста на Україні за старі часи мали повне самоврядування: всі урядовці, всі чиновники були виборними, вибирались з самих горожан і завше одповідали тій громаді, що їх поставила.

Наша література з самого початку XIX віку визначається великою демократичністю. Письменники наші не могли коритись тому станові, який завела у нас Катерина, не могли легким оком дивитися на тяжке кріпацтво ще ось недавно вільного народу. І вже Котляревський року 1798-го в своїй “Енеїді” став проти кріпацтва, — описуючи пекло, він запроторив до його найперше панів і послав їх на великі муки.

У Котляревського читаємо:

*Панів за те там мордували
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів...*

І пани терплять ту саму муку, що нею за життя свого мордували кріпаків:

*За те вони дрова возили,
В болотах очерет косили,
Носили в пекло на підпал.
Чорти за ними приглядали,*

¹ Ibid. Т. V. С. VII. Див.: “Полное Собр. Законовъ, Росс. Имп”. Т. XXII, № 15978, с. 905—907 і № 15981, с. 908—1005.

² Ibid. Т. II. С. 316.

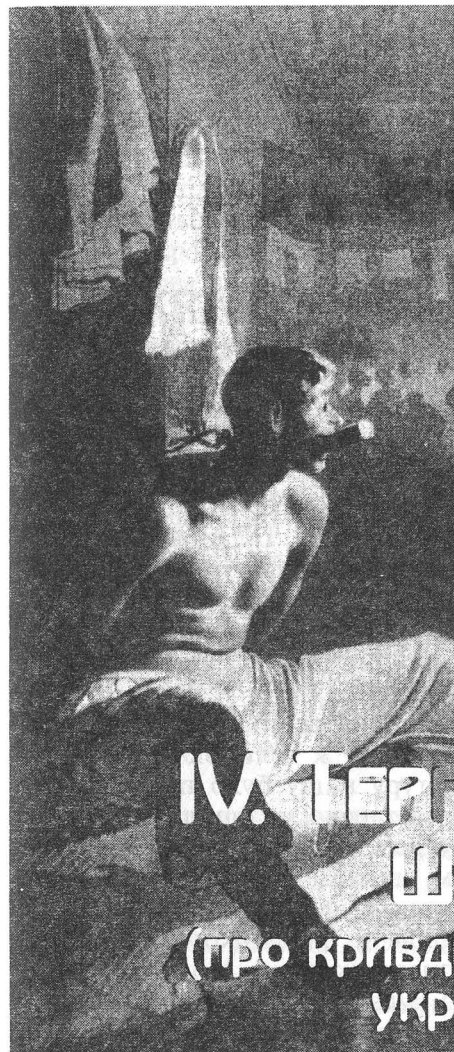
*Залізним пруттям підганяли,
Коли якийсь з них приставав...¹*

Стали проти кріпацтва Гулак-Артемівський (“Пан та собака” 1817 р., “Солопій та Хівря”), Квітка-Основ’яненко (“Маруся”, “Сердешна Оксана”, “Козир-Дівка”, “Щира любов”), Марко Вовчок (“Ледащиця”, “Інститутка”, “Викуп”, “Максим Гримач”, “Козачка” і інші), а особливо Т. Шевченко.² В справі визволення народу од кріпацтва наші письменники зробили багато, наша література першою повстала проти цього кріпацтва.

От така наша культура. Куди б ми не глянули, скрізь одразу побачимо, як багато утворив український народ. Культура наша давня, велика, оригінальна, самостійна, і серед слов’янських народів займає почесне місце, бере одне з перших місць. Я не міг тут докладно розказати про всю нашу культуру, про все те, що утворив талановитий український народ — на все це був би потрібний окремий курс, і про це ви почуєте на всіх лекціях, що читатимуться тут. Проте вже й з того, що я розказав, можна ясно бачити, що народові з такою культурою повинно мати такі ж самі форми і свого державного життя...

¹ Твори Івана Котляревського. 1909. С. 58.

² Див.: *Ан. Василько*. Українська література і кріпацтво. К., 1911.

IV. ТЕРНИСТИМ ШЛЯХОМ (про кривді народів українському)

1. ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ НАШОЇ КУЛЬТУРИ

- Національна гордість великоросів
- Українці ставили себе високо

Я підходжу тепер до найсумніших сторінок українського життя. Талановитий народ наш утворив свою велику культуру, і цю ж саму культуру поніс він і до Москви, і, як ми бачили, поміг і Москві звестись на ноги, поміг їй вибитись на культурну дорогу, широко оддав їй все, що тільки мав.

Народ наш утворив велику культуру, і міг сподіватись, що такою ж великою понесе її й далі. Проте культуру нашу було перервано, її глибошому розвитку силою заступили дорогу. От про це я й хочу розказати тепер — розказати, яким тернистим шляхом йшов народ наш за останні віки.

Ані один народ не знає такого тернистого шляху, якого зазнали українці. Ми завше несли на Москву свою культуру, свою науку, несли з щирим серцем освічених людей, а сама Москва

тільки й марила, що про русифікацію. Вона завше дивилась на нас оком дужчого силою, дивилась, як на завойований народ. Культуру нашу віками брали, охоче приймали й самих нас, проте завше тільки й марили, аби й нас зробити своїми рабами, аби звести нашу мову, аби звести всі притаманні одміні наші, щоб не було видно, звідки береться культура на Москві, щоб показати, що українці — той же само московський народ, а мова наша — тільки наріччя їхньої...

Москва ненавиділа всіх, хто не був москалем. Чужинців на Москві часто катували. Лікаря Леона, що не врятував сина великого князя Івана Молодого, скатували на смерть. Лікаря Антона, що теж не врятував одного царевича, зарізали як овечку... Наляканий таким катуванням, архітектор Аристотель Фіоравенти, що приїхав на Москву з Венеції, став проситись додому, але великий князь звелів його за це схопити, ограбити і вкинути у в'язницю...¹ Взагалі, на Москві чужинців відпускали з неохотою, аби вони не розславили Москви; згадаймо Максима Грека: скільки він не просився додому, його не відпустили...

Акад. Пипін ось так характеризує стару Москву:

Поглощенная задачей созидания государства, все больше уходящая в свое исключительное мировоззрение, Москва вмѣстѣ съ тѣмъ впадала въ тѣ релігіозную и національную нетерпимость, которая должна была закрыть ее

¹ А. Пыпинъ. Исторія русской литературы. Вид. 2. СПб., 1902. Т. II. С. 304.

китайской стѣной отъ всякихъ иноземцевъ и иновѣрцевъ, породжала крайнее національное высокоумѣріе, а наконецъ преграждала путь къ просвѣщенію: потому что національное высокоумѣріе было вмѣстѣ религиознымъ фанатизмомъ, и всѣ иновѣрные народы представлялись погаными, съ которыми нельзя имѣть общенія... Заподозрѣны были сами греки, Литовская Рѹсь и Малая Рѹсь также оказались подѣ большимъ сомнѣніемъ... Впоследствии, московскіе люди, съ отличавшимъ ихъ высокоумѣріемъ, относились свысока и недоувѣрчиво къ западно-русскимъ богословамъ...¹

Вчений Пуфендорф ось так характеризував москалів в своїй книжці: “Вступ до історії європейських держав”, що був перекладений за царя Петра I на московську мову:

Зазорны же русскіе и невоздержательны сѹтъ, свирѣпы и кровежаждѹщи человекы, въ вещахъ благополѹчныхъ безчинно и нестерпимою гордостью возносятся; въ противныхъ же вещахъ низложеннаго ѹма и сокрѹшеннаго; ко привыли и лихвѣ, хитростью совираемой, никакой же народъ паче ѹдовень есть. Равскій народъ равски смиряется, и жестокостью власти воздержатися въ повиновеніи любятъ, и якоже всѣ игры, въ бояхъ и ранахъ ѹ нихъ состоятся, тако вичевъ и плетей ѹ нихъ чаетое есть ѹпотрєвленіе.²

¹ Ibid. С. 303, 318.

² *Акад. Пекарскій*. Наука и литература при Петрѣ I. 1862 р. С. 396.

Бужинський, що перекладав цю книжку Лудендорфову, проминував був нечемне це місце. Але цар, довідавшись про пропуск, ввелів Бужинському нічого не минати в книжці...

Кращі сини України не корились московській нівеліровці і не забували про культурність свого народу. Роздратований гр. П. Румянцев писав року 1760-го про українців-патріотів:

Эта небольшая частица людей инако не отзывается, что они изъ всего свѣта отличные люди, и что нѣтъ ихъ сильнѣе, нѣтъ ихъ храбрѣе, нѣтъ ихъ ѹмнѣе, и нигдѣ нѣтъ ничего хорошаго, ничего полезнаго, ничего прямо своводнаго, чтобъ имъ годиться могло, и все, что ѹ нихъ есть — то лѹчше всего...¹

Проте в цих словах роздратованої людини чимало есть і святої правди...

В Києві ще здавна, бувало, скося поглядали на Москву. “Въ Києвѣ, — пише акад. Пипін, — относились къ московскимъ людямъ съ нѣкоторымъ пренебреженіемъ, какъ къ людямъ невѣжественнымъ — что и подтверждалось тѣмъ фак-

¹ Проф. *М. С. Грушевскій*. Очеркъ історії українскаго народа. Изд. 2-е. СПб., 1906. С. 397.

Пречиста Печерська, заступниця боголюбивої України (з “Службника” 1629 р.)

томъ, что Москва нуждалась въ помощи Кіевлянъ в тѣхъ книжныхъ дѣлахъ, которыя были тогда ея первостепеннымъ церковнымъ и государственнымъ интересомъ и гдѣ у москвичей въ самомъ дѣлѣ недоставало иногда простого знанія грамматики. Такое недовѣрчивое отношеніе къ московскимъ людямъ мы встрѣтимъ не только у наиболее ревностныхъ приверженцевъ кіевской школы, но даже у такого мирнаго чело-вѣка, какъ Димитрій Ростовскій”.¹

2. УКРАЇНЦІ — РЕВОЛЮЦІОНЕРИ НА МОСКВІ

- Їх прозивають там еретиками
- Українців на Москві перехрещували
- Чи можна українця пустити в московську церкву?

Українці на Москві завше були новаторами, завше перед вели у всяких новинах та реформах. Це були дрожчі культурні — і не дурно ж богобоязлива Москва прозивала їх еретиками.

Сама Москва, особливо її вище духовенство, були страшенно консервативними. “До насъ положено — лежи оно такъ во вѣки вѣковъ”, — це була найперша заповідь на Москві.

¹ А. Пыпинъ. Исторія русской литературы. Вид. 2. СПб., 1802. С. 341.

Тому не диво, що на Москві вкраїнців не любили і завше скося поглядали на їх та їхню аuku, особливо вище духовенство.

Українська церква, що віки була вільною і незалежною, набула собі своїх притаманних зви-аїв.

Московскіє люди, — пише Пипін, — не по-нимали возможности подобныхъ мѣстныхъ отличій, хотя само благочестіе московское отличалось яркимъ, именно мѣстнымъ характеромъ; вполнѣдствіи восточные патріархи указывали такія мѣстныя черты въ московской церкви и при этомъ объясняли, что различіе въ обрядахъ не вредитъ существу вѣры, что обрядъ не есть догматъ (какъ думали въ Москвѣ); но московскіє люди были убѣждены, что ихъ церковныя формы — единственныя правильныя, и обличали въ неправославіи тѣхъ, у кого находили какія-либо отличія отъ московскаго обряда, прибылыя статьи иныхъ вѣръ. Такъ они обличали грѣзинъ, а наконецъ самихъ грековъ; армяне считались прямо еретиками; западно-русскихъ людей перекрещивали...¹

І коли українець попадався до рук цієї консервативної партії, він не міг легко вийти на олю. Так, року 1561-го до Москви приїхав українець-чернець Яків (Ісаія) Кам’яничанин, де того й спіткали всякі “бесчестіє, и злостраданіє, і озлобленія и наруганіє”, — вороги зняли по-олоску, ніби Яків еретик.

¹ Исторія русской литературы. Т. II. С. 321.

І бідного монаха схватили і вислали перше до Вологди, а потім заслали в Ростов; там його вкинули у в'язницю, де Яків й просидів довгих 20 років і написав декілька своїх гарних творів...¹

Українці на Москві дуже визначались своєю культурою, і через це їх завше прозивали еретиками та винуватили в вольнодумстві. Так, скажімо, ось в яким нечуванім вольнодумстві винуватили нашого Зизанія: він пише в своїй книзі “прилоги изъ книгъ Езопа, франкского мудреца”, винуватили його ще й за те, що він “и огонь и звѣзды, что на тверди небесной, прозывает животными та звѣрями”,² — цеб-то пише про зодіаки (називає зодіаки Рака, Овна і т. ін.)... Винуватили його в тому, що він в книзі своїй писав “о кругахъ небесныхъ и о планетахъ, и о зодіакъ, и о затмѣніи солнца, о громъ и молніи, о Перунъ, о кометахъ и о прочихъ звѣздахъ, потому что тѣ статьи изъ книги Астрологіи; а книга Астрологія взята отъ волхвовъ еллинскихъ и отъ идолослужителей и съ правовѣріємъ нашимъ не сходна”...³

На Москві на українців гримали за все, а найбільше за їхню віру. У нас на Україні хрестили дітей часто тільки обливаючи їх водою, і про це наказує навіть митрополит Петро Могила в своїм “Требнику” року 1646-го. Отже, на

¹ Проф. Д. И. Абрамовичъ. Къ литературной дѣятельности мниха Камянчанина. 1913. С. I—X; вид. “Общ. Люб. Др. Письм.” № 181; див. ще рецензію І. Огієнка // “Україна” за 1914 р. Кн. 1. С. 123—125.

² Проф. П. Морозовъ. Феофанъ Прокоповичъ какъ писатель. СПб., 1880. С. 85.

³ А. Пыпинъ. Исторія русской литературы. Вид. 2. СПб., 1902. С. 323.

Москві це була вже зресь, бо там хрестили гільки “погруженієм”. І коли на Москві дізнались, що “въ крещенъе де въ Кіевъ обливають”, з цього зчинили українцям велику тяганину і почали... перехрещувати їх по своєму...¹ Так, собор 16 грудня 1620 р. з патріархом Філаретом на чолі постановив перехрещувати вихідців з Литви та Польщі.² А року 1629-го зцапали українця старця Варсонофія; він не міг пригадати, як його хрестили, і тому звелено було хрестити його вдруге...³

Про це акад. Пипін пише: православних українців,

приходившихъ въ Москву, перекрещивали какъ язычниковъ или полныхъ еретиковъ, пока, наконецъ, восточные патріархи втолковали, что перекрещивать даже латинянъ противно церковнымъ правиламъ, — для принятія ихъ въ православную церковь достаточно было миропомазаніе, такъ какъ обрядъ крещенія надъ ними былъ уже совершенъ...⁴

¹ Русская Историческая Библиотека. Т. II. С. 601—602.

² Потребникъ мірской и иноческой. 1639. С. 338—343; див.: И. Шляпкинъ. Св. Димитрій Ростовскій. С. 100.

³ Русская Историческая Библиотека Т. II. С. 601—602.

⁴ Исторія русской литературы. Т. II. С. 321.

Крещеніе сѣю, якоже погруженіемъ всего въ водѣ, еще и шлѣпаніемъ водою шъ крѣпчѣ главы, чрезъ тепло савершенно бывають. Точно сіе шлѣпано да храни, еже трижды погружати, нан трижды шлѣпати Крѣпамаго.

З “Требника” митрополита П. Могили р. 1646, с. 8: можна хрестити й “обливаніємъ”

А року 1655-го на Москві розбирали важне питання: чи то можна пускати українців до церкви і чи можна ходити до їх з требами? Архієрей не порішив такого складного питання і передав його Никону, а патріярх наказав:

Если кто не истинно крещень, обливанъ, тѣхъ крестити снова, а умершихъ погребати...¹

Тому нема нічого дивного, що вже року 1653-го Іван Неронов, що мав тоді велику силу, просив царя:

Ахъ, ұвы, благочестивый царю! Вонми гласъ и моленію твонхъ государевыхъ богомольцевъ... Молимъ тя, и паки молимъ тя, государь, иностранныхъ иноковъ, ересей вводителей, въ совѣтъ не принимай...²

Звичайно, це був натяк на вкраїнців...

І навіть пізніше кріпко наказували, аби українців, коли вони приїздять до Москви, “крѣпць въ вѣрѣ свидѣльствовати”...³

А в кінці XVII віку на Москві знялася велика буча про церковну науку українців та про їхню віру — це в той час, як рішали питання, коли на службі Божій преосуществляються св. Дари, бо українці учили одне, а на Москві було друге.⁴

¹ Акты Юридического быта России. Т. I. С. 274.

² Прибавленія къ Твор. св. отцевъ. Ч. XIX. С. 309.

³ Проф. П. Морозовъ. Феофанъ Прокоповичъ. С. 58.

⁴ Див. про цю бучу у проф. И. Шляпкина. Св. Д. Ростовской. Гл. III і IV.

І духовенство зизом поглядало на вкраїнців і кляло їх за їхні реформи — воно кляло їх за їхній спів, за нову казань у церкві, за одіж, за книжки, за науку і за саму віру. Цей старий погляд московський на українців остався де в чому ще й досі, і московський старовір ніколи не сяде за стіл поруч з українцем, не їстиме з ним з одної миски, не питиме з одного посуду ще й тепер...

3. ЗАБОРОНА УКРАЇНСЬКИХ КНИЖОК НА МОСКВІ

- Ворог українців – патріярх Іоаким
- Українські книжки палять
- Проте книжки українські все сунуть на Москву

Книжки українські все сунули та сунули на Москву, і вже з початку XVII віку вище духовенство повело проти них боротьбу. Твори українські на Москві часто дивували грамотіїв, дивували і своєю мовою, якої там не всі розуміли, дивували і змістом, бо вони давали багаті новини.

Про українські книжки акад. Пипін каже:

Западно-русскіє писатели предпринимали труды, о которыхъ не думали въ Москвѣ и къ которымъ московскіє книжники были просто неспособны... Таковы были труды по грамматикѣ,

словари, катехизисъ, сочиненія историческія, церковныя поученія, наконецъ обширная литература полемиическая, стоявшая на уровнѣ той литературы, которая направлена была противъ православія со стороны іезуитовъ...¹

Вище духовенство почало забороняти українські книжки. Так, ще року 1627-го 1 грудня судили книжку Кирила Ставровецького “Учительное Евангеліе”, бо в цій книжці ніби “сыскались многія ереси и супротивства”. Разом з “Учительнымъ Евангеліемъ” осудили й інші твори Ставровецького. І з наказу царя Михаїла Федоровича та патріярха Філарета звелено було “тъ книги собрата и на пожарьхъ сжечь, чтобъ та ересь и смута въ міръ не была”... І до того ще й кріпко наказали, “чтобъ впередъ никто никакихъ книгъ литовскія печати (цеб-то українських) и письменныхъ литовскихъ не покупали”...²

Проте не дивлячись на цю заборону, книжки українські ширились по Москві все більше та більше, і року 1672-го знову забороняють їх:

Во всѣхъ мѣстахъ всякихъ чиновъ людемъ учинить заказъ крѣпкой съ большимъ подкрѣпленіемъ, чтобъ тѣ люди польскіе и латинскіе печати книгъ никто у себя въ домахъ въ тай и явно не держали, а приносили бы и отдавали бы воеводѣ...³

¹ История русской литературы. Вид. 2. СПб., 1902. С. 318.

² Собрание Гос. Грамотъ. III. № 77.

³ Див.: *Эйнгорнъ*. Книги Киевской и Львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII вѣка // “Книговѣдніе”. 1894. Кн. IX–X.

А коли за патріярха на Москві став Іоаким (1673–1690) — людина жорстока і майже без всякої освіти, але з крепкою волею, — він зненавидів українців і навів на їх цілий погром. Москаль з походження, солдат по службі, Іоаким трохи жив на Україні, і постригся там в ченці (в Межигірськiм монастирі), аж поки не взяв його до себе Никон в свій Іверський монастир. Сучасник так розказує про Іоакима: він у Никона “грамотъ началъ учиться, а до того не зналъ онъ писанія, развъ азбуки, ни церкви, ни чина церковнаго, понеже человекъ служивый, и жилъ въ глухой деревнѣ, и зайцы ловилъ, а у церкви въ рѣдкій великъ день бывалъ”...¹

Проте Іоакимові випала щаслива доля, і він йшов собі все вгору та вгору. Правда, були в його й деякі неприємности, але він легко збувався клопоту; так, в Новоспаськiм монастирі він годував братію гнилою рибою та мало їм хліба давав, і за це його й перевели року 1664-го в Чудів монастир. Тут якраз пустили поголоску, що Іоаким не право вірує. Взяли

Ворог українців,
патріярх московський
Іоаким (1673-1690);
палив наші книжки,
забрав під Москву
нашу церкву

¹ Матеріали для історії раскола. М., 1879. Т. IV. С. 227.

сердегу на допит, і майбутній патріарх широко признався: “Азь, государь, не знаю ни старья вѣры, ни новья, но что велять начальницы, то и готовъ творити и слушати ихъ во всемъ”...¹

І за цю легку вдачу полюбили Іоакима московські правителі, полюбили за те, що він “валяся подъ ногами ихъ”. І от цей Іоаким, ставши за патріярха, і виступив люто проти українців. Він бачив, як вся Росія зачитувалась українськими книжками і почав лякатись, аби од книжок тих не пішло якоїсь ереси... І патріярх настояв, аби на соборі 1690 року осудили багато вкраїнських книжок, ніби боронячи народ православний “отъ прелести латинскія, еже кievскія новья книги утверждають”. І от ці “новья книги” і були засуджені на соборі 1690 року: собор осудив книжки С. Полоцького, П. Могили, К. Ставровцевського, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивиловського й інших. Собор осудив українські книжки і наклав на їх “проклятво и анафему, не точію сугубо и трегубо, но и многогубо”.²

Іоаким проклинав ті книжки, що їх він сам читав людям в церкві, що сам цар розсилав їх по церквах...³ Прокляли навіть книжки Славинецького, що були надруковані в Москві, що їх читали всі, навіть такі його книжки, як от “Объдъ Душевный” 1681 р. та “Вечеря Душевная” 1683 р., про які сучасник писав: “Иже аще кто отъ благочестивыхъ читателей сіи двѣ книги со вниманіемъ чести потщится, во истину

¹ Ibid.

² Проф. П. Морозовъ. *Op. cit.* С. 60.

³ Див. вище.

можетъ умилитися... азь же обрѣтохъ въ сихъ книгахъ многу себе пользу”...¹

Проте ані анафема, ані катування не спинило українських книжок, і число їх на Москві все більшало та більшало. Українські книжки читались ще більше. “Сжигая на своихъ площадяхъ книги “литовскія печати, — каже дослідник, — Москва въ то же время пользуется тѣми же книгами”!² І справді, скажімо, “Кириллова Книга” р. 1644 та “Книга о вѣрѣ” 1646, — це головні підвалини московських старовірів, а проте книжки ці... простісінькі вибірки із українських творів...³

І не дивлячись на заборону собору, українські книжки ширились собі спокійненько, всі їх охоче читали та широко поважали... І дивнеє диво: року 1690-го на “Требник” Могилин наклали анафему, а через два роки, року 1692-го архієпископ Афанасій, близький Іоакимові, правив службу з цього ж самого “Требника”...⁴

Так палили наші книжки на Москві. Нагадаю, що під час унії частенько палили наші книжки і в себе вдома, а коли не палили, то возами скидали їх в Дніпро... Так загинула сила українських книжок, про які тепер ми тільки й знаємо, що самі їхні назви...

¹ Рукоп. Синод. Библиотеки. 1696. № 887. Л. 85.

² Проф. А. Архангельскій. Изъ лекцій. С. 500.

³ Ibid.

⁴ Проф. И. Шлякинъ. Св. Д. Ростовскій. С. 129.

4. РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ ДО І ЗА ПЕТРА І

- Петро зводить із світу козаків
- Павло Полуботок і його доля

Русифікація України почалася поволі, але почалася дуже давно. Ще навіть сам “тишайший” цар Олексій Михайлович в своєму маніфесті про згоду з Б. Хмельницьким вже наказував українцям: “Раздѣленіє съ поляками сотворите какъ вѣроу, такъ и чиномъ; хохлы, которые у васъ на головахъ, постригите...”¹

І почалась русифікація з отсих хохлаів, а скінчилась душею...

І вже хутко по згоді України з Москвою Україна плаче в одному творі:

*“О Боже мій милостивий!
Воззри на плач мій ревнивий!
Де бідниця єсть така,
Як я, Росія Малая?
Всі маткою називають,
А не всі за матку мають:
Другий хоче загубити,
В ложці води утопити”...²*

Петро І любив українців за їхню вдачу та розум, кликав їх до себе, охоче приймав на службу і давав їм великі посади. Проте він ненавидів Україну за її повсякчасні поривання до волі, за тверду оборону старої автономії. Ця автономія, старожитні права українські завше муляля йому очі.

¹ Полное собрание Законовъ Россійской Имперіи. Т. І.

² Плачъ Малой Россіи, певно з 1658 р. Див.: проф. Н. Петровъ. Очерки. С. 35–37.

Повстання Мазепи не налякало Петра і він наважився “Малую Россію къ рукамъ прибрать”. Він рішуче повів боротьбу з нею і поніс на Україну люту русифікацію, і в цьому замірі не спинявся і все своє життя...

Всіх гетьманів винуватив цар у зраді. “Всѣмъ извѣстно, — писав він року 1723-го, — что со времянь перваго гетмана Богдана Хмельницкаго, даже до Скоропадскаго, всѣ гетманы явились измѣнниками”...¹

І Петро зводив з світа українських козаків, що ними держалася тоді Україна, зводив їх, де тільки міг. Сила наших козаків полягла, коли будувала Петроград, — і московська столиця стоїть на українських костях... Про це плакав наш Шевченко:

*Царю проклятий, неситий,
Гаспиде лукавий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними вістками,
Поставив столицю
На їх трупах катованих...²*

Сила українців загинула на важких роботах на півночі, де вони будували великі водні канали, скажімо, Ладозький канал, фортецю св. Хреста і т. ін.; сила козацтва загинула в Дербентським поході... За чотири роки (1721–1725) цієї каторжної роботи загинуло козаків більше 20 тисяч, не лічучи тих, що вернулися каліками...³

¹ Бантышъ-Каменскій. С. 430.

² Кобзарь. СПб., 1907. С 178, “Сон”.

³ Проф. М. Грушевскій. Очеркъ історіи украинскаго народа. Вид. 2-ге. С. 346; Див.: Ол. Родаков. Українські козаки на Ладозьким каналі // “Записки”. Львів. Т. 12.

Мученик
за волю України,
наказний гетьман
Павло Полуботок.
Род. коло р. 1660-го,
помер 18.12.1724 р.
в Петропавлівській
тюрмі

За козаків і за весь народ український голосно заступився тодішній наказний гетьман Павло Полуботок. Він бачив, як гине Україна, як її скрізь запасіли москалі, як нищили старі права українські. Запеклось йому серце, і він сміло почав домагатись, аби вернули Україні одняті права...

Петро I розсердився на Полуботка і звелів йому покинути Україну і їхати до Петрограду. Полуботок, хоч і знав, що їде на кару, проте слухняно поїхав і весь час у Петрограді заступався за свою Вітчизну. Почалась звичайна московська “волокіта”, гетьманові все не давали певної відповіді і він бачив, що тут тільки знують над Україною...

І здибавши царя, Полуботок сміло та гнівно відчитав його гіркими словами:

Знаю, царю, і бачу, що ти без жодної причини руйнує мою отчизну, нищиш права, що батьки твої та й сам ти прилюдно признали... Щоб звести з світа козаків, ти женеш їх на каторжну працю, силуєш їх копати канали в твоїй безкрай Росії, силуєш їх сүшити непрохідні волота, і вони тисячами мруть з холоду та голоду і тілами своїми үгноють тобі землю...

Ти одняв у нас право вільними голосами настановляти собі гетьманів та старшину; ти насилуєш до нас сүддями москалів, що не знають нашого права і тільки люто знущаються з нас... Кидать народи в неволю і панувати над рабами, — це ж діло азійтського тирана, а не христїянського монархи...

Дозволь, царю, останній раз застерегти тебе, що з твого катүвання не буде тобі жадної користі... І не буде тобі слави, бо ти силою та кривдою правиш Україною...

Знаю, що, по звичаю московському, ждуть мене важкі кайдани, що вкинуть мене в холодну та темну тюрму, де й загину я з голоду... Але що мені з того?.. Я вороню Україну і радий скоріше піти на люте катүвання, ніж бачити, як гине народ український...

Роздумайся, великий царю... Будь певний, що покличуть й тебе на сүд перед Царя царів

Передостанній
гетьман
Данило Апостол
(1727–1734)

і тоді даси ти відповідь за всі свої кривди, що їх чиниш народові українському...¹

Розлютований Петро перебив цю мову Полуботкову; він гнівно крикнув: “Не однь оковы, а смерть ожидаеть тебя”, і тут же вирік йому

¹ Д. Бантышъ-Каменскій (Історія Малої Росії. Вид. 4. К., 1903. С. 431) покликається на Annales Шерера 1788 р., де промова ця надрукована французькою мовою; крім цього, промову Полуботкову надруковано в “Історії Руссовъ” (М., 1846. С. 229–230), але в трохи іншій редакції, і в історії Маркевича (М., 1842. Т. II. С. 577–579). Більшість дослідників вважають промову Полуботкову апокрифічною. Про Полуботка див.: А. М. Лазаревскій. Павелъ Полуботокъ // “Русскій Архивъ”. 1880. Кн. I; Вадимъ Модзалевскій. Павелъ Леонтьевичъ Полуботокъ, з “Русскаго Биографическаго Словаря”. СПб., 1903; тут і література; Н. Гальковскій. Наказной гетманъ Полуботокъ. Лебединь, 1909.

смертну кару... Гетьмана схватили і 10 листопада 1724 р. вкинули в Петропавлівську тюрму...

Але недовго катували Полуботка: хутко й смерть йому прийшла.

Розказують, коли Петро прочув, що Полуботок тяжко захворів, він послав йому лікаря; але гетьман зрікся лікарства й проказав: “на що мені життя, коли не можу помогти Україні?”...

А перед смертю Полуботковою прийшов до його Петро і просив помиритись. “Ні, царю, — одповів йому гетьман, — не сила твоя вернути киття мені... Скоро вже Петро з Павлом стануть на суд перед Праведним суддею: Він розсудить ціла їхні”...¹

Так помер Полуботок, мученик за волю України...

Дальші царі пішли тією ж ворожою дорогою — потроху прибирали Україну до рук своїх, позолі нищили її права. Дійшло навіть до того, що року 1737-го кн. Барятинський арештував увесь київський магістрат і при цій okazji забрав грамоти Києва, сподіваючись, що сплине час, українці забудуть про свої права і “ссылається имъ будеть въ вольностяхъ не на что...”²

¹ Тут же. С. 432.

² Сборникъ истор. общ. Т. 117. С. 567.

5. ІСТОРІЯ КИЇВСЬКОГО ДРУКУ

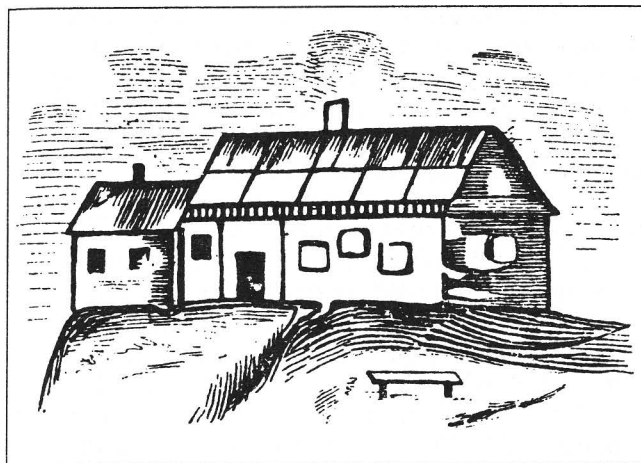
- Лаврське друкарство
- Перша київська книжка
- Боротьба Лаври з Москвою за волю свого друку

Києво-Печерська лавра рано достала собі від Константинопольського патріярха дозвіл завести свою друкарню і вільно друкувати всі потрібні книжки.

Наша Лавра Печерська з давніх-давен стала у нас великою національною святинею. Слава про її святощі та про багатства лунала далеко за межами України, і вона завше вабила до себе і друзів і ворогів; от чому Лавру так часто спустошали та грабували всі ті вороги наші, що наби́гали на Київ.

І тільки з XVI ст., коли пішло у нас козацтво і коли воно кріпко стало на оборону старобатьківської віри, тільки з того часу настала золота доба для Лаври, доба спокою і мирного розвитку. Лавра стає найбагатшим монастирем, — у неї було сила землі, їй же належали навіть два великих міста — Васильків та Радомисьель.

І Лавра веде широку культурну працю, особливо з кінця XVI ст., коли вона стала на чолі боротьби народу за свою віру. Лавра кличе до себе вчених людей і вони ведуть культурну працю; так прикликали в Лавру, скажімо, Захарія Копистенського, Памва Беринду, Тарасія Земку, Лаврентія Зизанія, Олександра Митуру і інших. Лав-

Стара Лаврська друкарня в 1638 р.; з книжки “Тератургима” Аф. Кальнофойського 1638 р.

а заснувала цілий інститут казнодіїв (проповідників), що понесли слово Боже в народ і кріпко тали в оборону віри. Заснувала Лавра і школу, з кої потім і вийшла славна Академія київська.

Друкарство дуже рано почалося на Україні — це з середини XVI віку. Але неспокої і непевне життя довго перешкоджали Лаврі взятись до друкарської справи і в Києві. І тільки Лавра почула під ногами твердий ґрунт, вона зараз же береться до друкарства.

Перший, хто розпочав друкарство в Печерській Лаврі, був славний архімандрит її — Єлисей Плетенецький (1599–1624). Десь коло року 1615-го він купив в Стрятині у спадкоємців Федора Балабана (†1606 р.) гарну друкарню і перевіз її до Лаври.

І Плетенецький гаряче взявся до друкарської роботи; в м. Радомишлі він збудував велику папірню, що постачала папір на друкарню. Лаврська друкарня стала тоді самою енергійною — книжок вона випускала більше од інших друкарень. За 8 років свого першого життя (з 1617–1624 р., до смерті Є. Плетенецького) Лавра надрукувала 11 великих книжок, книжок поважних і дуже потрібних; це були: Часословець, Антологіонъ 1619 р. (1048 листів); Книга о вѣрѣ единой 1619 р.; Божественная литургія 1620 р.; Номоканонъ 1620 і 1624 р.; Бесѣды І. Златоустаго 1623–1624; Псалтырь 1624 р. і інші.

Первенцем лаврського друку був Часословець (22+192 л., in 4°), що вийшов року 1617-го; на жаль, всі примірники цієї книжки збереглися до нашого часу без першого листа, тому не можна певніше сказати, в який саме день вийшла ця книжка. Передмова цієї книжки помічена: “Писано мѣсяца Декемврія 20 дня лѣта отъ Р. Х. 1616”; це ясно свідчить, що набирати книжку почали ще в році 1616-му, певне, з початку його.

Року 1618-го Є. Плетенецькому було написано панегірика, де перелічена вся праця цього славного українського культурного діяча. Про друкарство тут писано от що.

ФУНДОВАЇЕ ДРУКАРНѢ.

И ТОИИ ТЕЖЪ ЦНОТЫ МОЛЧАТЬ НЕ ГОДИТСЯ,
ХТОБЫ ПРОТНІВЪ ТОГО БЫ, ГАУПІИ ПОДОБИЕЛ,
КОТЪРЫЕ БЫ НАМНѢИ Ш ТОЕ НЕ ДЕАЮТЪ,
ЖЕ МУДРЫЕ ПОЛАНУ СЛАВУ НУЪ ВКІДАЮТЪ.

Ты такъ велце потенжный в оучинкѣ горлицѣ,
БЕДЕШ (тако мовѣ) рен в дѣлѣ свѣтобликѣ
Богъ повскреснаѣ Друкарню припалѣю пыломъ
„Балабана, цнотъ вѣки“, речю и тежъ дѣло.
Онъ за благоволенскѣмъ Сѣца намъ стого,
Удался до ремесла (могъ речн) цного.
Ты зашь тако милостни Цркви збытъ речнивыи,
Хотѣлъ и допалель то, тако не лѣнивыи.
По зектню его з свѣта, Друкарню вскресити,
И прѣ выдаванье Книгъ Црковъ оукраити,
Кгдажъ са Црковъ Бѣла прѣ ню помножатъ:
И в Догматѣ Щецкскѣмъ глицне проквитае.
Нехай же ти стокротне Бѣ то нагородитъ:
А шастѣе протнвное не нѣвчомъ не шкоди¹

Тепер оце якраз минає триста років (1617–1917) з того часу, як розпочалося саме найбільше на Україні київське друкарство. В історії нашого українського культурного життя ця праця Лаври займає саме почесне місце, і цієї праці лаврської ніколи не забуде вдячний народ. Лавра видрукувала силу книжок, і книжки ці вкрили не тільки саму Україну, але й широко розходились далеко поза межами її: Лавра завше щедро давала духовний хліб всім слов'янським народам. І ось навіть ще й тепер на всім слов'янським мирі ніде не знайдете такого архіву чи бібліотеки, де б не було якоїсь лаврської книжки.

¹ Взерункъ цнотъ. К., 1618. Л. 4, об.; Див.: В. Перетць. Панегірик “Взерункъ цнотъ” // “Зап. Наук. Тов.”. К., 1909. Кн. VI.

Гетьман
Іван
Виговський
(1657–1659),
воював
з Московією,
домагався,
аби зробити
з України
“Велике
княжество
Руське”.
Р. 1664 був
скатований
в Польщі

Але погляньмо, якої гіркої долі зазнало лаврське друкарство за ці три століття свого життя.

Перший період лаврського друку — це період її вільного життя; Лавра вільно друкувала всі книжки, які тільки вважала за корисні та потрібні, і ніхто тоді не ставав їй на дорозі цієї культурної праці. Таким життям жила Лавра цілих 70 років, цебто до того часу, коли українську церкву було віддано московському патріярху (1685 р.).

Українське духовенство довго відмовлялось іти під московську владу,¹ бо добре розуміло, що Москва хутко припинить всю культурну пра-

цю України. І коли насильством, зрадою та підкупом над українською церквою запанувала Москва, з того часу всім просвітним справам українського духовенства прийшов край.

Другий період лаврського друку — це період боротьби її за старожитні права Лаври, за її волю друку (з 1685 до кінця XVIII віку).

Зараз же, як українська церква опинилася під московським патріярхом, зараз же архімандрит лаврський Варлаам Ясинський просив патріярха Іоакима дати Лаврі грамоту про волю їхнього друку.¹ Проте такої грамоти Лаврі не дали, і з цього й пішла потім сила всяких непорозумінь.

Пішли непорозуміння, не дивлячись на те, що в царському наказі про права української церкви року 1685-го було писано: “печатаніє книгъ невозбранно имѣти повелѣваемъ”...²

В самій Москві друкування книжок було під старанним доглядом і світського уряду і патріярха; жодному митрополитові там не дозволялось хоча б чого-небудь друкувати.³ Такі ж самі порядки Москва задумала завести і по Україні.

Наша мова українська, наші книжки завше муляли очі на Москві. І Москва рано починає вести з нами боротьбу, аби примусити нас кинути рідну мову свою і пристати до московської.

Почалося це зараз же по приєднанні нашої церкви до московської, ще за патріярха Іоаки-

¹ Див.: *Евгеній*. Описаніє Києво-Печерской Лавры. Додаток № 15. С. 58.

² Архивъ Ю.-З. Р. Ч. I. Т. V. С. 99.

³ *Филаретъ*. Исторія Русской Церкви. Т. IV. С. 12.

ма, що так люто ненавидів українців — він перший почав забороняти українцям книжки рідною мовою. Ще року 1677-го він наказував видерти з української книжки листки, бо вони “несходны съ книгами московскими”.¹ Так почалася цензура українських книжок ще в XVII віці...

І хутко дійшло до того, що Київській лаврі кріпко наказали завше питатись дозволу патріяршого на друкування книжок. Це цілком ламало старожитні права Лаври, і тому вона не звернула жодної уваги на цю заборону і вільно друкувала собі книжки — так вона надрукувала перший том “Четьх-Миней” Св. Димитрія Ростовського року 1689 го.²

Патріярх Іоаким із-за цієї непокори зняв велику бучу. Він одчитував за це архімандрита Лаврського (р. 1689): треба було, писав патріярх про “Четь-Миней” Св. Д. Ростовського,

списавъ, прислати к намъ ваше преписаніе, і намъ было то ваше преписаніе, въ царствующемъ градѣ Москвѣ соборнѣ свидѣтельство-

Герб Д. і Д. Балабана
(з слов'яно-українського словника
П. Беринди 1627 р.)

вавъ, ісправити, аще что гдѣ достойная исправленія обрящется, і тогда, по разсмотрѣнію і сѹжденію соборному, дати намъ і благословеніе, еже і типографскимъ тисненіемъ издати... І ми ожидахомъ отъ васъ премногое время преписанія онаго вашего на прочитаніе и сѹженіе. Ваше же преподобіе, пренебрегше архипастырское наше повелѣніе, книги сами типомъ издасте... І сіе ваша велія неправда...¹

І патріярх кріпко надалі наказав:

А въ предѣ бы вамъ каковы книги, малы или великія, новосочиненныя слѹчится печатати, первѣе к намъ, святѣйшему патріярху, объявити и написавъ присылати, і мы, разсмотря, і благословеніе подадимъ на подобающая; а необъявя, и к намъ первѣе не приславъ, отнюдь бы вамъ не дерзати таковыхъ книгъ новослагаемыхъ печатати, да не казни церковнѣй, запрещеніемъ, яко преслѹшницы, подѣпадете.²

Здивований таким наказом, лаврський архімандрит Ясинський відписував патріярху (10 серпня 1689 р.) про його заборону: “Сіе зъло зъло есть намъ трудно и не вмѣстително, того ради о крайнее разсужденіе и благословеніе челоюмъ бьемъ”.³

Якраз тоді була велика потреба в псалтирах, бо “ея же и единыя в типографіи не имамы”.

¹ Мансветовъ. Какъ у насъ правились церковныя книги. М., 1883. С. 20, 14 і 17.

² Проф. И. Шляпкинъ. Св. Д. Ростовскій. С. 190.

¹ Архивъ Ю.-З. Р. Ч. I. Т. V. С. 281.

² Ibid. С. 284.

³ Ibid. С. 287.

Гетьман
Павло Тетеря
(1662–1665),
воював
з Москвою

Лавра приступала до друку їх, і цей наказ патріярха збив її з пантелику. Ясинський писав про це патріярху:

Үсумніѡваемся, како здѣ, въ Малой Россіи, печатати, по коему зводу? Ибо аще по Московску, то не обыкоша сіи людіе (українці) тако читати и не имѡтъ куповати, развѣ аще вы особный на то выль монаршій указъ и патріаршій всенародный...¹

Іоаким бачив, що його не слухають в Україні, і просив навіть патріярха Константинопольского, аби він наказав українцям “да имѡть покореніе и послушаніе святѣйшему нашему

престолу Московскому, и да не имѡть волю и власть, въ жесточайшихъ запрещеній, — ни по единому образу, ниже книги какія печатати, ниже ино что творити безъ нашего соборнаго разсмотрѣнія”...¹

Проте патріярх на це не згодився і друкувати книжок не заборонив. І Лавра не слухалась цих наказів з Москви і друкувала книжки, як і раніше. Так, року 1692-го вона видрукувала, не повідомивши патріярха, Літургію, і в передмові не згадала ані царів, ані патріярха, а тільки свого архімандрита Мелетія Вуяхевича.

Розсердився на це новий вже патріярх Адриан і вичитував за це Вуяхевича (18 листопада 1692 р.):

А тако вы неподобало творити... Точію за твоимъ велѣніемъ книги издаются, еже весьма непристойно и дерзновенно. Еще же предъ сего к вамъ в монастырь — чтобы безъ вѣдома каковыхъ церковныхъ книгъ не печатати — писано... Како же ѹ васъ таковое презорство содѣяся въ сицевомъ, в благословеніе и прощеніе ваше намъ возвестите.²

Через місяць, 17 грудня 1692 р., архімандрит Лаврський просив вибачити йому це його злочинство. Він так виправдовувався:

Грамоты вашего архіпаствырства при моемъ недостоинствѣ въ святѣю обитель нашу таковой не бывало, чтобы никакихъ книгъ церковныхъ безъ вашего архіпаствырскаго

¹ Ibid. С. 199.

² Ibid. С. 359–360.

милостиваго благословенія не печатать... А какъ прежде мене бывшимъ архимандритомъ еще былъ каковой вашъ архипастырскій указъ или ни, того не вѣмъ, и не обрѣтохомъ между многими писмы таковаго архипастырскаго указу...¹

Од всього Лаврського собору архимандрит просив патріярха:

Сіе же вѣмъ вѣсть извѣстно, яко по сіе время безъ препятія невозбранно было всякіе книги по нашему малороссійскому обыкновению печатать, нынѣ же в велицѣмъ недоумѣніи суще, ужасе во насъ вашъ архипастырскій милостивый отеческій указъ, яко ни малой какой книжицы безъ вашего архипастырскаго милостиваго указу не печатать...

І собор просить:

аще намъ, богомолцемъ вашимъ, на всякую и малѣйшю книжицу по благословеніе посылати к вамъ, то в святой обители всякому строенію монастырскому превеліе препятіе бѣдетъ. И не точію строенію, но и безхлѣбни бѣдемъ... Прожитокъ весь вратіи и служеникомъ пища і одежда и всякое строеніе монастырское, то все отъ печатанья книгъ...²

І накінці Вуяхевич од всеї Лаври пише:

Єдиними устами і єдинимъ сердцемъ вси єдинокупно, припадаю до ногъ вашихъ архипастыр-

скихъ, со слезами молимъ: помилуй насъ... повели по прежнему в святой обители нашей книги печатать невозбранно, по нашему обыкновению.¹

І патріярх змилосердився над Лаврою і прислав їм листа (лютий 1693 р.):

Не возбраняемъ же вамъ в типографіи вашей Кіевопечерской обычныхъ книгъ в чинѣ церковномъ печатати, еже бы было въ ползу, аще и по тоя страны нарѣчію. А которые имате печатати болшія книги... на таковыя книги и благословеніе отъ насъ приимати и присылати къ намъ должно, да во извѣстии имѣемъ, ради общаго согласія безъ всякаго усумнѣнія и прекословія.²

В кінці свого листа патріярх різко поділяє книжки на московські і українські і забороняє везти українські книжки на Москву; цим він хотів примусити Лавру не друкувати українських книжок, бо вона багато постачала їх і на Москву. Патріярх писав:

И аще которыя книги издаватися у васъ имутъ, и всякія церковныя здѣшнимъ нарѣчіемъ (цебто по-московському) и чиномъ нынѣшнихъ переводовъ, и тѣ безъ всякаго извѣта взимати бѣдуть отъ васъ цѣною вездѣ, и возити къ Москвѣ бѣдетъ невозбранно; аще вашимъ тамо нарѣчіемъ (цебто по-українському) и прежнихъ переводовъ ре-

¹ Ibid. С. 362.

² Ibid. С. 362–368.

¹ Ibid. С. 363.

² Ibid. С. 372.

“Останній козак”, гетьман Петро Дорошенко (1665-1676), все життя своє мріяв знову зробити Україну козачою республікою. Вмер р. 1698 на засланні в Москві

ченіями издавати имате, таковыя въ тамошнія страны отпущайте, а къ Москвѣ ихъ не присылайте, повеленія же великихъ государей царей нашихъ и нашего благословенія въ нихъ не полагайте...¹

Так скінчився цей перший період боротьби Лаври за свої старожитні права. Москва не здолала Лаври, і та знову почала друкувати собі книжки вільно, як і раніше. Адріана на Москві змінив українець — Стефан Яворський, і він вже не звертав жодної уваги на Лаврську друкарню.

Такою була ця справа аж до 1720 року. І з цього року починається другий період цієї бо-

ротьби — Лавра потроху губить свої права і гору бере Москва.

Петро I, прихильник українців, пішов вже значно далі в цензурі книжок. Роздатований частими памфлетами на себе, він для всієї Росії року 1701-го видав такого чудацького наказу:

Монахи въ кельяхъ никаковыхъ писемъ писати власти не имѣютъ, чернилъ и бумаги въ кельяхъ имѣти да не вѣдутъ, но въ трапезѣ опредѣленное мѣсто для писанія вѣдетъ, — и то съ позволенія начальнаго...¹

І тому нема нічого дивного, що добрався Петро і до українців. І вже 1720 р. 5 жовтня Височайше було наказано:

Въ Кієво-Печерской и Черниговской типографіяхъ вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатають, да и оныя церковныя старыя книги для совершеннаго согласія съ великороссійскими такими жъ церковными книгами справливать прежде печати, дабы никакой розни и особливаго нарѣчія во оныхъ не было; другихъ же никакихъ книгъ ни прежнихъ ни новыхъ изданій, не обявляя объ оныхъ въ Духовной Коллегіи и не взявъ отъ оной позволенія, не печатають, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой церкви восточной противности и съ великороссійскою печатію несогласія произойти.²

¹ Полное собрание законовъ. IV. № 1835; див.: Скабичевскій. Очерки истории русской цензуры. СПб., 1892. С. 4.

² Проф. Н. Петровъ. Акты. Т. V. С. 164.

А далі й посунули довгою низкою оці цензурні скорпіони з Москви. Київській Лаврі було кріпко наказано, аби рукописи до друку “для свідѣтельствванія присылать въ Московскую типографскую кантору прямо отъ той Лавры...”

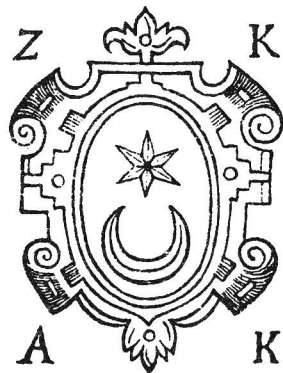
При цьому додано: “И за тотъ трудъ Московской типографіи служителямъ опредѣлить отъ Кіево-Печерской Лавры изъ доходовъ тамошней типографіи пристойное награждение...”¹

І рясно посипались такі скорпіони на українські друкарні. Лавра надрукувала без дозволу Москви “Тріюдь” і року 1724-го її покарано за це штрафом в 1000 карб., покарано за те, що випустила книжку “не во всемъ съ великоросійскимъ сходною...”

За таку ж справу покарано на 1000 карб. і Чернігівську друкарню, а потім її зовсім забрали до Москви, бо чернігівці вперто стояли на своєму і не посилали до Москви книжок на цензуру...²

¹ Н. Петровъ. Акты. Т. V. С. 166. Указ Св. Синоду року 1786-го і раніших.

² С. Єфремов. Історія українського письменства. С. 129. Вид. 2-е.

Герб архім.
Захара Копистенського,
друкаря Лаврського
(з кийвської книжки
“Толкованіе на Апока-
липсисъ” 1625 р.)

Це були перші штрафи, накладені на українське друковане слово...

Київський митрополит Іосаф Кроковський року 1726-го склав акафіста Св. Варварі; Лавра клопоталась, аби їй дозволили цього акафіста надрукувати. Дозвіл дали, але з умовою, щоб акафіста переклали “ на великоросійское нарѣчіе...”

А року 1769-го Лавра клопоталась, аби їй дозволили надрукувати українських букварів, бо московських люди не розуміють і не хочуть купувати. Проте синод не тільки не дозволив, але й наказав відібрати назад букварі, що були вже на руках...¹

Було наказано навіть відібрати по церквах старі українські книжки і міняти їх на московські...²

І так не забували Лаври та й всієї України цензори московські і за весь XVIII вік. Пильне око московське завше ляжливо й старанно стежило та доглядало за писаннями непокірних “черкасишковъ”.

Так, 21 вересня 1755 р. Синод наказав Лаврі перероблювати по-московському “Четьи-Минеи” Св. Д. Ростовського та Патерик Печерський.³

А року 1766-го листопада 9 дня Кіево-Печерській лаврі “обстоятельно предписано”, “чтобы впредь въ типографіи тоя Лавры печатать и на продажу употреблять одни тѣ книги,

¹ Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. К., 1914. С. 8. Див. ще: М. Грушевскій. Очеркъ. Вид. 2-е. С. 398.

² М. Грушевскій. Очеркъ. С. 398.

³ Н. Петровъ. Акты. Т. II. С. 163.

которыя въ московской типографіи съ аппробаціи Св. Синода печатаются...”¹

7 травня 1775 р. Св. Синод знову наказує Київському митрополиту Гавриїлу Кременецькому: “чтобъ несходственныхъ съ выходящими изъ Московской типографіи книгами въ народъ выпускаемо не было... и ни в чемъ ни малѣйшей разности не было... Что же касается до издаваемыхъ вновь книгъ, то оныя исправя, не печатая, прежде присылать къ разсмотрѣнію и аппобаціи въ св. Синодъ непремѣнно”.²

А ось іще один з таких же наказів року 1786-го: найсв. Синод кріпко наказує митрополиту Київському Самуїлу Миславському, аби в книжках, що їх друкує Лавра, в порівнянні з московськими “никакой розни и прибавки и въ слогъ рѣчей переменны отнюдь не было, — въ томъ имѣтъ наикрѣпчайшее смотрѣніе...”³

От така історія київської друкарської справи, такі були заборони друкованого українського слова: накази сипались мало що не кожного року, перелічити їх не сила, тому я привів тільки виразніші з їх. І тому не диво, що за XVIII вік ми маємо не багато українських друкованих творів, але ж за те маємо силу творів рукописних, що випадково побачили світ тільки в XIX віці...

І в боротьбі за волю друку, що так довго і так вперто вела Лавра, гору таки взяла Москва. І старожитні права Лаври були зламани, та

¹ Ibid. Т. V. С. 165, з наказу Св. Синоду 29 жовтня 1786 р. митрополиту Самуїлу Миславському.

² Петровъ. Акты. Т. IV. С. 196–197.

³ Ibid. Т. V. С. 166.

зона тепер вже й не протестувала і почала друкувати книжки, тільки однакові з книжками московськими...

Настав третій, новий, період лаврського друкарства, що вже цілком ішов під патріотичним прапором “обрусенія”...

6. РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ КАТЕРИНИ II

• Руйнування України

Цариця Катерина (1762–1796) повела вже рішучу русифікацію і всіма силами пильнувала, аби зруйнувати старожитні вольности українські, пильнувала, “чтобы вѣкъ и имя гетмановъ исчезло, не токмо бѣ персона какая была произведена въ оное достоинство”. Катерина домагалася зрівняти Україну зо всією Росією, провести нівеліровку по всім українським житті; вона пильнувала вирвати з українців “развратное мнѣніе, по коему поставляютъ себя народомъ отъ здѣшняго совсѣмъ отличнымъ”...

Цариця ненавиділа українців за їхню культуру і вже року 1764-го призначила в правителі України графа П. А. Румянцева і наказувала йому добре стежити за нашою академією: “Не безызвѣстно, — писала вона, — что обучающіеся богословію и опредѣляющіе себя здѣсь къ

Січ Запорізька, з давнього малюнку

чинамъ духовнымъ, заражаются многими нена-
сытнаго честолюбія началами”...¹

І Катерина вміло та рішуче повела ворожу
політику і за довге життя своє дощенту зруйну-
вала Україну...

Року 1775-го серпня 3 дня вона видала ма-
ніфест про скасування Січі Запорізької.²

Останнього кошового Січі Запорізької, старого
Петра Калнишевського, без жодної провини його,
бо він навіть стояв за Москву, з наказу цариці
схопили, закували в кайдани і одвезли на край
світа — на Біле море, в Соловецький монастир,
вкинули його в страшну тісну тюрму, замурували

¹ Проф. С. Соловьевъ. Исторія Россіи. // Вид. “Обще-
ственная Польза”. Кн. 6. Т. 26. С. 35–36.

² Полное собраніе Законовъ Россійской Имперіи. Т. XX.
№ 13354. С. 190–193.

в льох, де старий й просидів одним-одинцем аж
25 років, і в цій в’язниці і Богові душу віддав...

І тоді ж, зруйнувавши січ Запорізьку, Кате-
рина забрала багато старих козачих клейнодів,
старі грамоти, знамена і т. ін., все це забрали
в Петроград і потім сховали в Ермітажі...

Того ж таки самого 1775 року, 7 листопада,
видано нового маніфеста про “Учрежденія для
управленія губерній Всероссійской Имперіи”;¹
ці “Учрежденія” заведено було і по Україні, і
вони скасували стару нашу міську автономію по
Магдебурзькому праву та Литовському Статуту.
Всім міським вольностям настав тоді край.

7. КАТЕРИНА ЗАВЕЛА КРІПАЦТВО НА УКРАЇНІ

• Протест В. Капніста

Не спинилася цариця Катерина і перед
страшною карою всьому нашому прос-
тому народові: вона забила його в кайдани крі-
пацтва. Ще 10 грудня 1763 р. цариця заборонила
селянам право вільного переходу од пана до па-
на,² — і це вже був початок кріпацтва...

¹ Ibid. № 14392. С. 229–304.

² Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи.
Т. XVI. № 11987. С. 454–457.

Мученик за волю народу українського,
геніяльний український поет
Тарас Григорович Шевченко (1814–26.02.1861)

А 21 квітня 1785 р. вона видала жаловану грамоту про дворянські вольности, і тоді козацька старшина наша залічена була до дворянства, перелицювалася в “благородное сословіє російскаго дворянства”, а сотні тисяч вільних селян та козаків подаровано було царським фаворитам та цьому новому дворянству...¹

І тихий край наш з того часу занімів в кайданах кріпацтва...

Земляк наш, письменник московський В. Капніст, що не поривав з рідним народом, перший протестував проти кріпацтва в своїй оді “На рабство” року 1783-го,¹ цебто за два роки до офіційного кріпацтва. Про оду цю дослідник каже, що вона “по силъ и художественности изображенія тягостей крѣпостного быта долженствуетъ быть поставленной на первомъ мѣстѣ изъ всѣхъ произведеній русской поэзіи XVIII вѣка”.²

Капніст виразно змалював гірке кріпацьке життя ще недавно вільного народу, правдиво показав, як зруйновано тихий наш край. В кінці оди автор звертається до царів:

*А вы, Цари! на то ль Зиждитель
Своей подобну власть вамъ даль,
Чтобъ въ областяхъ подвластныхъ
Изъ щастливыхъ людей нещастныхъ
И зло изъ общихъ благъ творить?
На то ль даны вамъ скиптръ, порфира,
Чтобъ были вы бичами міра
И вашихъ чадъ могли губить?...*

Звичайно, ода ця не побачила світу в свій час — її надруковано було тільки в 1806 році; проте ода ця мала велику славу і була дуже поширена в рукописному виді.³

Навіть освіта не спасала од кріпацтва. Той, хто кінчив повний курс Київської академії і

¹ Скорбная ода на закрѣпощеніє малороссіянъ за помещиками. Оду передруковано в “Основи” за 1861 р., кн. 3.

² А. Богумиль. Начальный періодъ народничества въ русской художественной литературѣ. С. 134–135. К., “Универс. Извѣстія” за 1907–1908 рр.

³ А. Богумиль. С. 134.

навіть був учителем там, коли тільки був він податного стану, то, по законах Катерини,¹ він не мав права на чини, не міг постригтись і в ченці...²

В огненних віршах Шевченко часто згадував Катерину і її знущання над нашим народом. Змордовану Україну він так малював:

*Он глянь, — у тім раю, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки здіймають,
З шкурою здіймають, бо нічим обуть
Паняг недорослих... А он распинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину, —
єдину надію — в військo оддають,
Бо його, бач, трохи... А он-де під тином
Оухла дитина голодная мре,
А мати пшеницу на панщині жне...³*

8. РУЙНУВАННЯ ШКІЛ НА ВКРАЇНІ

Народ наш завше був вільним, завше поривався до науки — і на дорозі йому тут ніхто ніколи не ставав. В XVII та XVIII віці шкіл на Україні було дуже багато. Я вже розказував, що свідчить про нас Павло Алепський, що переїздив Україну року 1653-го; він писав

¹ Закон 15 лютого 1776 р. забороняв постригати в монахи кого-небудь з податного стану. Див.: "Полное Собрание Законов Российской Империи". Т. XVIII. № 12 573. С. 583—585.

² Н. Петровъ. Акты. Т. IV. С. X.

³ "Сон". СПб., 1907. С. 169.

про українців, що "всі вони, за невеликим винятком, грамотні, навіть більшість їх жінок та дочок уміють читати... А дітей у їх більше ніж трави, — пише він, і додає — і всі діти вміють читати, навіть сироти"...¹

Духовенство наше вже в XVI віці відзначалося своєю освітою, а в XVII віці освіта ця значно поширшала, і з духовного стану вийшла довга низка і славних письменників, і славних наукових дослідників. А в XVIII віці, року 1784-го, митрополит Миславський видав наказ, аби навіть і не просили його про висвячення на попа чи диякона тих, хто, не побував в вищих класах академії.²

Кожне село мало тоді свою школу. Як показує перепис 1740—1748 рр., в семи полках Гетьманщини було 866 шкіл на 1094 оселі; як показує опис Румянцева, в Чернігівському полку було 143 школи на 142 села...³ На просторі теперішніх Чернігівського, Городенського та

¹ Див. вище.

² Архів Київської Духовної Консисторії за 1784 р. № 2 і 95. Див.: Н. Петровъ. Киевская Академія въ царствованіе Екатерины. Т. II. С. 73.

³ Див. про це статті: Лазаревського в "Основи", 1862, кн. 6; Павловського в "Кіев. Старина", 1904, кн. I; див. ще про школи: "Земскій Сборникъ Черниговской губ. 1877. Кн. II; проф. Багалъй. Къ десятилѣтію издательскаго комитета харьк. общ. Грамотности. 1901; А. Павенцкій. Початок і розвій шкільництва на Русі // "Учитель". 1901. №№ 22—24; С. Миропольскій. Очеркъ исторіи церковно-приходской школы. Вип. I—II. СПб., 1894—1895; К. Харламповичъ. Западно-русскія школы XVI и нач. XVII в. Казань, 1898. Його ж. Острожская православная школа // "Кіев. Стар." 1897. V—VI; Я. Стеллецкій. Харьковскій Коллегіумъ. Харьковъ, 1895; П. Левицкій. Прошлое Переяславской духовной семинаріи // "Кіев. Стар." 1889. Кн. 2; Н. С. Къ исторіи на-

Сосницького повітів року 1768-го було 134 школи і одна школа припадала на 746 душ населення; через 100 років, року 1875-го, на цій самій землі шкіл вже тільки 52, і одна школа припадає на 6730 душ,¹ цебто за сто років шкіл стало втриє менше, тоді як людність зросла вдсятеро...

Теж стало і на лівобічній Україні; коли там року 1740-го було 866 шкіл, то через 60 років, на початку XIX віку, шкіл цих не стало, і чернігівський архієрей писав генерал-губернаторові кн. Куракіну, що “не находилъ при проѣздѣ моемъ нинѣ по губерніи заведенныхъ училищъ”...²

Так впливала Москва на українську культуру... Пробувала Москва звести навіть саму Київську академію, пробувала це дуже рано, — ще року 1666-го, і не збрала цього тільки тому, що побоялась народу.³

На Москві шкіл в XVII віці було дуже мало, і українське духовенство боялось, щоб не стало того ж і на Україні, коли тільки вона пристане до Москви. Дослідник цього питання

родного образования на Украинѣ въ нач. XIX в. // “Киев. Стар.” 1900. VI; Г. *Данилевскій*. Харьковскія народныя школы (1732–1865) // “Украинская Старина”. Т. XXI, собр. соч. изд. Маркса. СПб., 1901; А. *Лотоцкій*. Народное образование въ Подоліи въ его прошломъ и настоящемъ // “Образование”. 1899. IV–VI; И. И. *Огіенко*. Къ исторіи школъ въ Малороссіи // “Лѣтопись Екатериносл. Ученой Архивной Комиссіи”. Т. IX. 1913.

¹ Там же.

² С. *Єфремов*. Історія українського письменства. С. 130. Вид. 2-е.

³ Проф. М. С. *Грушевскій*. Очеркъ исторіи украинскаго народа. Изд. 2-е. 1906. С. 388.

каже, що “подчиненіе кievской митрополіи московскому патріарху могло имѣть гибельныя послѣдствія для процвѣтанія малорусскихъ школъ”...¹

І так воно й сталося...

Коли Брюховецький од духовенства просив дозволу завести школу, то з Москви йому одповіли, що краще б цих шкіл зовсім не заводити...²

А за цариці Катерини старшина українська дуже домагалася, аби Київську академію переробити на університет. Так, року 1763-го, тодішній гетьман український К. Розумовський подав Катерині свого проєкта про відродження старожитніх прав України, і в цім проєкті він домагався, аби з Київської академії було зроблено університет з чотирма факультетами, з факультетом богословським; другий університет мав бути в Батурині і складатись з трьох факультетів.³

У відомій “Комиссії о сочиненіи новаго Уложения” представники українські настирливо домагались, аби на Україні було засновано університет. Так, стародубська громада в наказі своєму депутатові в “Комиссію” писала, що ті школи українські, які єсть в Києві, Чернігові та Переяславі, “къ большему просвѣщенію разума чelовѣческаго и къ полученію другихъ нужныхъ для службы государственной и въ пользѣ всеобщей наукъ суть недостаточны”... Про заснуван-

¹ Проф. О. *Терновскій*. Архивъ Ю.-З. Р. Ч. I. Т. V. С. 112.

² *Ibid.* С. 111.

³ Киевская Старина. 1883. Кн. 6. С. 319 sq.; 1897. Кн. I. С. 6–7.

ня Університета в Переяславі просили тоді громади Глухівська та Переяславська, а Київська громада просила про університет в Києві.¹

Звичайно, цариця Катерина, маючи на оці саму тільки русифікацію, не дозволила цих університетів. І українська молодь за вищою освітою мусила їздити або за кордон, або потім до Москви...

9. РУСИФІКАЦІЯ ШКІЛ НА УКРАЇНІ

- Помічники Катерини – Гавриїл Кременецький та Самуїл Миславський
- Русифікація Київської академії
- Заведення російської вимови на Україні

А далі Катерина одверто повела русифікацію вже в широкому масштабі. Височайшим наказом 7 вересня 1782 року було оповіщено про організування “Комісії для заведення в Росії народных училищ”.² І от програма, вироблена для шкіл Росії, хутко була заведена і до шкіл на Україні. І з того часу русифікація в наш край попливла широкою річкою...

Катерина найшла собі добрих помічників на Україні, що жваво проводили до життя всі

її плани про знищення прав наших старожитніх та про широку русифікацію, — це були відомі київські митрополити Гавриїл Кременецький (1770–1783) і особливо Самуїл Миславський (1783–1796).

Гавриїл Кременецький, хоч і вкраїнець з походження, майже все своє життя пробув в Великоросії і одбився од своєї батьківщини. План його роботи на Україні ясно видно з тієї розмови, що він вів її по дорозі в Київ; новий митрополит казав, що він, “живши долгое время въ Петербургѣ, привыкъ къ тамошнимъ обрядамъ и обыкновеніямъ; а теперь, когда пріѣдетъ въ Кіевъ, не знаетъ, что начать: слѣдовать ли малороссійскимъ обыкновеніямъ, или малороссіяне должны приноровляться къ его петербургскимъ ухваткамъ...” Гості одповіли митрополитові, що весь Київ повинен взяти собі його, митрополита, за зразка...¹

І от ці “петербургскія ухватки” митрополит й проводив увесь час, коли був на київській митрополії...

А митрополит Миславський пішов вже значно далі.

За молодих літ Миславський був гарячим оборонцем старожитніх прав української церкви і Київської академії і навіть брав участь в протестах проти Катерининої політики.² Але вперта вдача Катерини зломила його, і він побачив, що даремно буде “прати противу рожна”.

¹ Полное Собрание Законовъ Россійской Империи. Т. XVII. № 12430. С. 187.

² Там само. Т. XXI. № 15507. С. 663–666.

¹ Русская Старина. 1671. Т. III. С. 402.

² Проф. Н. И. Петровъ. Невская Академія въ царствованіе Императрицы Екатерины II. К., 1906. С. 70.

І ставши митрополитом, Миславський рішуче повів політику Катеринину.

Це цей Миславський перевернув українську Київську академію на російську; це він пильнував, аби завести в академії та й по всій Україні чисту російську вимову.

Ставши за митрополита, Миславський одразу, з року 1784-го, заводить нові дисципліни в академії, що їх доти не було, — це новий клас географії та історії, і наказує, що науки ці повинно вести “на чистомь російськомь языкѣ”. Завів митрополит ще й клас російської поезії та елоквенції — і на цю науку виписав москаля Дмитра Сигиревича, родом з Вороніжщини, і наказав йому “производить оное ученіе по правиламъ поэзіи, напечатаннымъ въ Москвѣ, ораторію же по правиламъ господина Ломоносова...”¹

Миславський став пильно стежити, аби завести в академії чисту російську вимову. Ось цікавий наказ його про правопис та про вимову:

1784 г. октября 26 дня Святѣйшаго Правительствующаго Синода членъ, Преосвященный Самуилъ, Митрополитъ Кіевскій и Галицкій, усмотря 1-е, что въ Академіи Кіевской не только студѣнты и ученики не наблюдаютъ правилъ правописанія, російському языку свойственнаго, но и самыя учителя исполненію сей должности, которая во всѣхъ языкахъ и наукахъ, во всемъ ученомъ свѣтѣ поставляется первымъ основаніемъ, слѣжащимъ къ по-

знанію оныхъ, несоотвѣтствуютъ; 2-е — что многіе студѣнты, учившіеся богословіи и философіи, во время производства ихъ во священныя чины являються вовся неисправны въ чтеніи по церковнымъ книгамъ, чрезъ что подвергаютъ себя стыдѣ, а на Академію и учителей навлекають предосужденіе, — приказала дѣховной Кіевской Консисторіи предписать указомъ архимандриту Кіево-Братскаго монастыря и ректору Академіи съ префектомъ, дабы они неусыпное возымѣли попеченіе о непремѣнномъ и неупустительномъ наблюденіи какъ учителями, такъ и учащимися правилъ російскаго правописанія, равномерно къ другимъ языкамъ, въ Академіи преподаваемымъ, относящагося, съ тѣмъ, чтовы они, если кто изъ учителей въ упущеніи сей должности ими примѣченъ будетъ, овъ отрѣшеніи таковаго отъ учительской должности немедленно доносили Его Преосвященствѣ, но учителей иностранцовъ отъ сего взысканія увольить. А дабы всѣ студѣнты и ученики, особливо желающіе достигнуть священныхъ чиновъ, въ свободное отъ ученія время, упражнялись найприлѣжнѣйшимъ образомъ въ чтеніи церковныхъ всякаго рода книгъ, а паче Библіи, съ пріобрѣтеніемъ хорошаго и чистаго произношенія, особливо съ наблюденіемъ ударенія и силы въ книгахъ напечатанныхъ, то есть оксін, что всего нѣжнѣе, — къ тому ректоръ съ префектомъ имѣють употребить такія мѣры, которыя вы исполненію сего предписанія дѣйствительно соотвѣтствовать мог-

ли. Вслідствіє сего отнынѣ впредь навсегда въ отвѣтахъ на вопросы или справки изъ Консисторіи, въ Академію посылаемыя, показывать везъ всякаго упущенія, кто чему обучается, съ какимъ успѣхомъ и поведеніємъ, колико лѣтъ въ ученій проводилъ, исправно ль читаетъ по церковнымъ и гражданскимъ книгамъ, наблюдаютъ ли правила правописанія російскаго въ письмѣ, учится ли греческому языку и другимъ и какимъ имянно, такожъ арифметикѣ, исторіи и географіи. Наконецъ внушить всѣмъ учащимся, что если они и за симъ подтвержденіємъ не будуть наблюдать всего того, что выше предписано, то имѣють быть исключены изъ духовнаго вѣдомства и отошлются въ свѣтскую команду, дабы безплодно и времени имъ даннаго на пріобрѣтеніе просвѣщенія не теряли.¹

Пізніше, 8 червня 1787 р., цей же Самуїл Миславський наказав Київській духовній дикастерії (тепер — консисторії): дітей духовенства “малолѣтнихъ, оставшихся въ домахъ, въ удобное время благочиннымъ свидѣтельствовать, чему они обучаются и съ какимъ успѣхомъ... и подтверждать родителямъ ихъ, чтобы они учились дома и въ церквахъ читать по удареніямъ въ книгахъ напечатаннымъ, то есть по оксіямъ неотмѣнно”...²

А 13 лютого 1786 р. митрополит С. Миславський вже відкрито й чистосердечно приказав:

¹ Рукопис Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Муз. 725. № 35. Л. 131. Див.: *Н. Петровъ*. Акты. Т. V. С. 81–82.

² *Н. Петровъ*. Акты. Т. V. С. 211.

“Въ исполненіе Ея Императорскаго Величества указа... ректору и префекту присвоить немедленно Академіи Киевской образъ ученія, для всѣхъ училищъ въ Имперіи узаконенный, соображаясь таблицамъ и книгамъ, для руководства учителямъ и въ пользу обучающемуся юношеству присланнымъ”...¹

В Київську академію ввели російську мову і почали пильно доглядати, аби в студентів була чиста великоросійська вимова. Почали виписувати з Москви друкованих російською мовою підручників; посилали студентів в московський університет, аби вони навчалися там чистої російської вимови...

По всіх церквах було наказано, аби дяки та священники молитви читали та правили службу Божу “голосомъ, свойственнымъ російскому нарѣчію”.²

Те ж саме було заведено і по всіх школах на Україні; духовним школам Катерина давала матеріальну допомогу, але вимагала, аби в таких школах “для преподаванія ученій присвоень былъ образъ, для всѣхъ училищъ въ Имперіи нашей узаконенный”.³

Так цариця Катерина нищила наші школи, руйнувала старожитні права українські.

¹ *Н. Петровъ*. Акты. т. V. С. 123.

² Проф. *М. Грушевскій*. Очерки. Изд. 2-е. С. 393–394.

³ *Н. Петровъ*. Акты. Т. V. С. 114. Наказ 1785 р.

10. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

- Вільне життя нашої церкви
- Духовенство українське скося поглядало на Москву
- Московські порядки в українських спархіях
- Як забрали волю української церкви

Церква наша українська з давніх-давен була вільною і незалежною — вона тільки номінально ніби залежала од константинопольського патріярха. Але патріярх цей жив собі далеко, в наші церковні справи втручався рідко, і за весь час тільки раз і приїздив до нас. І жила тоді церква наша вільною і вільно творила своє життя.

Церква наша завше вважала себе вищою од церкви московської, бо митрополія Київська була першою, де постав світ віри Христової; духовенство наше своєю освітою завше було незмірно вищим од духовенства московського, і тому вважало себе “просвѣщеннѣ Москвы”.¹

Коли політичний центр з Києва посунув на північ, посунули туди і наші українці-митрополити і добре допомогли Москві стати твердо на ноги. Але згодом, коли над нашим краєм запанувала Литва, московські митрополити потроху зовсім забувають любов до Києва і тільки й дбають, як би більше взяти од його дані. І мос-

Св. князь український Володимир,
просвітитель України світом віри Христової
(з “Анфологіону” 1619 р.)

ковські митрополити тягли з українського народу, що тільки могли. Так, на митрополита Фотія скаржились, що він “се нынѣ все узорчье церковное и сосуды переносить на Москву и весь Киевъ пусто сотвори тяжкими пошлинами”...¹

От чому так легко церква українська розійшлася з московською — з року 1414-го українська церква обрала собі окремого митрополита і сливе з того часу пішло її цілком вільне життя. Титул наших митрополитів завше був — “митрополитъ Київській и всея Россіи”. Митро-

¹ Митр. Филаретъ. Исторія Русской Церкви. Пер. III. С. 6.

полита у нас завше вибирали вільними голосами, а патріарх Константинопольський тільки благословляв його. На Україні в церковнім житті скрізь було тоді виборне начало: вільними голосами вибирали священиків, єпископів, архимандритів, ігуменів і навіть митрополитів.

Церква наша дуже відрізнялась тоді од церкви московської — у нас були свої церковні звичаї, свої обряди, навіть деякі свої вірування,¹ хрестини, вінчання, похорон, деякі празники — все це у нас відрізнялось од московського, і все це потім на Москві прозивали ерессю, і все це виганяли з нашої церкви.

Українське духовенство скося поглядало на московське, знало його злиденне життя, знало, як його граблять та кривдять. Та й недолюблювало воно його; так, Мелетій Смотрицький і Касіян Сакович писали, що в Московському царстві живуть самі раби і що там навіть старшину їхню катують батогами і засуджують до торгової казні.² А Брюховецький писав про москалів, що “жестокостію своєю превосходятъ они всѣ поганые народы”...³

Українці з недовір'ям поглядали і на саму московську віру. Як каже дослідник, були такі козаки, які казали про москалів, що ніби у їх “одні погруженці, а другі обливанці; у одних

¹ Див. про це: *Шляпкинъ*. Св. Димитрий Ростовский. С. 109–110, 101, 105, 167, 177; *С. Голубевъ*. Петръ Могила. Т. I. С. 206, 207, 166, 175–177, 346; Т. II. С. 53, 144, 228, 256, 257, 261, 339, 399; *Е. Крижановскій*. Поврежденіе церковной обрядности и религиозныхъ обычаевъ въ южно-русской митрополіи // *Руководство для сельскихъ пастырей*. 1860. № 12.

² Проф. С. *Терновскій*. Арх. Ю.-З. Р. Ч. I. Т. V. С. 31.

³ *Ibid.* С. 80.

Богдан
Зиновій
Хмельницький
(1593–1657),
славний гетьман
український;
злучив Україну
з Московією

попи, у других безпопівщина; на Москві стільки вір, скільки сіл, а в селі — скільки хат; до себе в хату ніхто нас не пустить з люлькою; у їх вся віра в тому, аби бороди не голити і тютюну не курити й не нюхати”...¹

Духовенство на Москві зовсім було безправне; навіть вище духовенство, єпископи та митрополити не мали жодних прав і цілком залежали од волі патріарха — сам патріарх їх настановляв, сам жалував і наказував.

От цього підневільного життя й лякалось страшно наше звикле до волі духовенство, і тому воно так довго і вперто стояло за волю своєї церкви.

¹ *Маркевичъ*. Исторія Малороссіи. Т. I. С. 257.

Коли Б. Хмельницький надумав віддатись Москві, духовенство стривожилось і наважилось не дати Богданові довести до діла його замірів. І духовенство гостро пішло проти Москви.

Року 1654-го прибули на Україну послы од трьох держав, що хотіли взяти до себе Україну: од Москви, Турції та Польщі.

Богдан скликав Раду в Чигирині, аби вона вибрала, під чию високу руку піде Україна. І на цій Раді од духовенства виступив з гарячою промовою проти Москви черкаський протопоп Федор Гурський, великий богослов свого часу і славний проповідник. У палкій промові Гурський застерігав козацьку Раду од підданства Москві.

Послы прибули на Україну з багатими гостинцями; гостинці польські були загорнуті в килим, турецькі — в дорогий шовк, а гостинці московські... в рогожку...

І показуючи Раді на ці подарки, Гурський сказав палку промову.

Отъ трехъ царей или воухвовъ поднесены были младенчествовавшему Христу Спасителю дары: золото, ливанъ и смирна; дары сїи предзнаменовали бытїе, страданїе и возвращенїе на небо. Злато предрекло царствованїе, ладанъ — погребенїе, смирна — Божественность. Такъ и сїи дары, подносимые тремя царями младенчествующему народу, знаменуютъ участь его: чѣмъ покрыты или одѣяны дары сїи, тѣмъ покроется и народъ, ими прельстившїйся. Дары польскїе покрыты ковромъ, то и народъ съ поляками бѣдетъ имѣть ковры; дары турець-

кіе покрыты тканїю шелковою, то и народъ облечется въ шелкъ; дары московскїе покрыты рогожками, то и народъ, соединившїйся съ москвитянами, одѣнется въ рогожки и подъ рогожки... И сїи предзнаменованїя вѣрнѣе и превосходнѣе всѣхъ оракулловъ на свѣтѣ...¹

Ця промова Гурського зробила більше враження, ніж промова Хмельницького в оборону Москви. На Раді знявся галас, пішов заколот проти Богдана: його назвали зрадником, кричали, що він підкуплений Москвою і продає їй Україну...²

Але духовенство нічого не вдіяло: Богдан вмів поставити на своєму...

Коли Богдан Хмельницький року 1654-го присягнув Москві, наше вище духовенство було з того дуже незадоволеним і присягги відмовилось — сам митрополит Київський Сильвестр Косов на це голосно заявив, що хоч “гетманъ со всѣмъ войскомъ Запорожскимъ и поддался государю, а онъ, митрополить, со всѣмъ соборомъ о томъ битъ челомъ къ государю не посылалъ, и живетъ онъ съ духовными людьми самъ по себѣ ни подъ чьею властію... И началъ митрополить боярамъ грозить: не ждите начала, ждите конца; увидите сами, что надъ вами вскорѣ конецъ будетъ”...³

І митрополит одмовився привести до присяги московському цареві людей своїх, а коли

¹ Маркевичъ. Исторія Малороссїи. Т. I. С. 257. Див. Архивъ Ю.-З. Р. Ч. I. Т. V. С. 89–40, передмова.

² Ibid.

³ С. Соловьевъ. Исторія Россїи. Т. X. С. 331.

московські воеводи почали командувати в Києві, митрополит їм заявив: “учну съ вами битися”...¹

Грек Іван Тафлари розказував на Москві, що київський митрополит і вище духовенство “присылали на сеймъ къ королю польскому двоихъ чернецовъ съ объявленіемъ, что имъ съ московскими людьми быть въ союзъ невозможно и они этого никогда не желали; Москва хочеть ихъ перекрещивать; такъ чтобы король, собравши войско, высвободилъ ихъ, а они изъ Кіева московскихъ людей выбьютъ и будутъ подъ королевскою рукою попережнему”...²

Як бачимо, вище духовенство наше не поспішало оддаватись Москві — і 32 роки (1654–1686) після приєднання України до Москви жило собі окремим вільним життям; та й сама Москва довго боялась їх займати. В договорі Москви з Україною року 1659-го про духовенство було сказано: “Митрополиту Кіевскому, такъ же и инымъ духовнымъ Малыя Россіи, быть подъ благословеніемъ святѣйшаго патріярха московскаго, а въ права духовныя святѣйшій патріярхъ вступати не будеть”...³

Проте українське духовенство не повірило й такому наказу і вибрало собі митрополита, зовсім не повідомивши про це Москву. Сам ієрусалимський патріярх Досифей протестував проти наскоків Москви на українську церкву. Навіть така лагідна людина, яким був Св. Димитрій Ростовський, і той, як пише проф.

¹ Православное Обзорніе. 1871 р. Кн. 8. С. 183. Див. С. Соловьевъ. Исторія Россіи. 1860. Т. X. С. 331.

² О. Соловьевъ. Исторія Россіи. 1860. Т. X. С. 377.

³ Филаретъ. Ист. Рус. Церкви, період IV. С. 50.

Гетьман
Іван
Брюховецький
(1663–1668)
прихильник
Москви, навів
на Україну
москалів,
за що його
козаки
зненавиділи
і вбили
р. 1668

Шляпкін, “быль поборникомъ самостоятельности малороссійской церкви и не особенно долюбивалъ Московское государство”.¹

В грамоті своїй ієрусалимський патріярх писав ніби про непорядки в українській церкві, і проти цього місця св. Д. Ростовський своєю рукою недовірливо приписав: “Чи не придатокъ се отъ переводчика”...²

Москві наше духовенство не вірило і боялось попасти під її руку. Митрополит Київський Іосиф Нелюбович-Тукальський писав воеводі Шереметеву, що він Москві не довіряє, не спів-

¹ Св. Дм. Ростовскій. С. 11–12.

² Ibid. С. 42.

чуває і не зробить того, чого вона хоче. “Да подасть Господь — писав Тукальський — иной совьтъ царскому величеству и его совѣтникамъ, совѣтъ праведный, истинный. Вспоминая же писаніе: *врагу твоему вѣры никогда не даждь*, вручаю себя любви и благосердію милости вашей”...¹

Проти заміру Москви забрати українську церкву голосно протестував р. 1666 навіть “блюститель Кіевской митрополии” єпископ Мефодій Филімонович, що завше був згодний робити все, що наказувала йому Москва.

Коли Мефодій дізнався, що Брюховецький просив у Москві прислати в Київ митрополита, він скликав ігуменів київських монастирів і з ними 22 квітня явився до воєводи Шереметьєва і випитував, чи то правда, що ніби “указаль великій государь быть въ Кіевѣ митрополиту изъ Москвы”... А по цьому, все більше дратуючись, єпископ “закричаль съ сильною яростію: “Если будетъ на то великаго государя изволенье, что отнять у насъ наши вольности и права, и быть у насъ митрополиту изъ Москвы, а не по нашему выбору, то пусть великій государь велить насъ всѣхъ казнить, а мы на это не согласимся... Если пріѣдетъ къ намъ въ Кіевъ московскій митрополитъ, то мы запремся въ монастыряхъ, и развѣ насъ изъ монастырей за шею и за ноги поволокутъ, тогда только московскій митрополитъ въ Кіевѣ будетъ... Намъ лучше смерть принять, нежели митрополита изъ Москвы”...²

¹ Архивъ Ю.-З. Россіи. Ч. I. Т. V. С. 49, передмова.

² О. Соловьевъ. Исторія Россіи. СПб., 1861. Т. XI. С. 210.

Проте всі ці протести не перемогли Москви, вона вперто йшла до свого, аби прибрати до рук своїх українську церкву. Року 1685-го Москва домагається, аби в Києві вибрали вгодного їй митрополита. Було скликано в Києві собор, і хоч духовенство й не пішло на цей “московський” собор, проте великими неправдами на соборі обрали за митрополита московського прихильника Гедеона Святополка, кн. Четвертинського, єпископа луцького, що зважився віддатись під Москву.

Стурбоване духовенство зібралось на другий собор і різко протестувало проти виборів Гедеона; воно ж об’явило, що перший собор був незаконний і не мав права рішати таке велике діло, як оддача української церкви Москві, бо це діло всієї церкви.

Свій протест духовенство записало і одіслало гетьману Самойловичеві. В цим протесті духовенство розказує, що Москва забрала вже Білгородську єпархію і завела там свої порядки, і такі ж самі порядки заведе і в Києві.

Ось які порядки завела тоді Москва в нашої Білгородській єпархій. Коли тільки священик із-за своєї убогости не давав дані митрополиту, чи коли миряни не давали митрополиту відкупного за церкву, то за це

священика на правежѣ палицею по литкамъ затинають... Дѣячки, пономари, ктитори подводы одбѣвають, дань роковію дають архієрею, для чего великое стало въ церквахъ на слѣгъ церковныхъ оскүденіе... Кто ұтонеть, кого громъ ұветъ, albo наглою ұмретъ смер-

тію — платять за тое вину по гривнѣ митрополитови... Слуги архіерейскіє по попамъ съ перначами (знаками) ѣздять... Парохіяльнымъ священникомъ викарієвъ отъ престола, естлибъ не по любви былъ, не волю оставить и другою викарію принять не волю... Книги наши Кіевскія скасовано, а наслано Московскія, чево і в насъ сподевати бы ся треба... Церковное пѣніє и служеніє отмѣнено, а все по-московски поставлено, до чего наши люди не скоро могутъ привыкнути... Дѣти малыя, некрещенны, не поливати, але погружати священницы должны: *и много неумѣтныя священницы, а ктому не привыкыяе обычаю, дѣтей в слободахъ потопили...* Священника за вину волю шелепамн, рѣбаху снявши, бити, — и вышняго чинѹ духовнаго людямъ такъ же чинять...¹

От такі порядки заводила Москва у нас на Україні...

Проте всі ці протести не мали сили і неправдою вибраний Гедеон поїхав на Москву і там 8 листопада 1685 р. його й висвятив патріарх Іоаким на митрополита. І в церкві, за пишною одправою, Гедеон поклявся патріарху:

Обѣщаюся повинуватися всегда отцѹ моему, великому господиנѹ, святѣйшему кирѣ Іоакіму, патріархѹ Московскому, и аще слѹчится и по немъ бѹдѹщему святѣйшему патріархѹ Московскому, и всему преосвященному Соборѹ — Россійскимъ преосвященнымъ мит-

рополитамъ, архієпископамъ и епископамъ, братіи моеи, во всемъ согласнѹ быти, и любовь духовнѹю вседѹшно къ нимъ имѣти, и яко братію почитати я... Аще же отцѹ моему, святѣйшему кирѣ Іоакіму, патріархѹ Московскому, и по немъ бѹдѹщимъ патріархамъ и всему святѣйшему соборѹ явлюся непослушенъ, или противенъ, или отъ него во особность восхожѹ отступити и епархію, мнѣ врученнѹю, каковымъ либо образомъ емѹ, отцѹ моему, въ чемъ непослушнѹ сотворю, и тогда абіє лишень бѹдѹ всего сана своего и власти... Во извѣстнѹю же крѣпость и вѣчное ѹтверженіє, сіє мое обѣщаніє, подписавъ моею рѹкою, вручаю отцѹ моему, великому господиנѹ, святѣйшему патріархѹ московскому...¹

І нововисвяченому митрополитові дали новий титул: “Митрополитъ Кіевскій и Галицкій и Малыя Россіи”... До того ж часу українські митрополити завше прозивались “митрополитъ Кіевскій, Галицкій и всея Россіи”...²

Так митрополит Гедеон віддав церкву українську московському патріарху.

Але ж весело вертався додому новий митрополит: у Москві йому подарували карету, обшиту бархатом, з мідною оздобою, і шестерика карих коней...

Одна справа була скінчена, але Москві ще треба було погодитися з константинопольським патріархом, бо йому належала українська церква. І в листопаді того ж 1685 р. до патріарха по-

¹ Ibid. С. 103–104.

² Ibid. Передмова. С. 124, 166.

¹ Архивъ Юго-Западной Россіи. Ч. I. Т. V. С. 60–61.

слано було посла — дяка Микиту Олексієва, з грамотами і з золотом. Посол взявся перше за патріярха ієрусалимського, Досифея, але Досифей різко одмовив у цій справі. “Ми, — казав він — не дадимь свого благословенія”... Одмовив навіть тоді, коли йому за це обіцяли “государево жалованье”, і додав, що він “и за большую казну такого дѣла не сдѣлалъ бы”...¹

Про все це Досифей гостро одписав в Москву царям і патріярху, і “съ величайшимъ воодушевленіемъ доказывалъ всю незаконность и неумѣстность задуманнаго ими дѣла”...²

Досифей обурился проти тієї відкритої куплі, що її повів московський посол. “Присылаете денги, — писав патріярх, — и ізъ ума людей выводите, берете грамоты, сопротивны церкви и Богу... І бѣше удобнѣе, да поставите митрополита безъ благословенія, неже присылаеть денги и просите прошенія, яко есть явная сімонія”...³

“И подобаеть ли, — писав він далі, — просити духовная дарованія за денги? И negli грамота оная, юже емлетъ честность его отъ Константинопольскаго изъ денегъ, естли праведна, естли грамота достойна? И аще суть нищія и обыкли имати денги и давати грамоты, — льпо ли есть вашей церкви просити такимъ образомъ сицевая великая прошенія... И аще хочете имѣти хотѣніе свое, вѣдайте, яко церковная воля не есть, яко же и мы не хошемъ, да не причастимся сему грѣху”...⁴

¹ Архивъ Ю.-З. Р. Ч. I. Т. V. С. 185, передмова.

² Ibidem. С. 137.

³ Архивъ Ю.-З. Р. Ч. I. Т. V. С. 144–145.

⁴ Ibidem. С. 152, 145.

Москва проте вперто йшла своїм шляхом, і те, чого не зробив Досифей, легко зробили їй великий візир турецький та константинопольський патріярх Діонисій.

Прочувши про посольство, Діонисій послав до його свого архімандрита, і той просив грошей, обіцяючи видати потрібні грамоти. “И посланникъ отвѣщалъ, яко прежде да дасть ему грамоты, и потомъ да возметъ денги отъ него”...¹

Але хутко кінчилася вся ця комедія. Побачивши, що з патріярхами діла не зробиш, посол Олексієв вдався до великого візира і просив його, аби він звелів патріярхам передати українську церкву Москві. Турція була тоді в скрутному становищі — з трьох боків йшли на неї війною, а Росія була з нею в миру, — і тому великий візир охоче погодився на прохання Москви. І в маї 1686 р. Діонисій віддав київську митрополію московському патріярху...

До нашого часу збереглася коротенька розписочка року 1686-го цього патріярха; цю розписочку Діонисій видав московському слові Микиті Олексієву, що брав у його грамоти на київську митрополію. Діонисій писав: “Приняли есмы милостыню святаго вашего царствія отъ посланнаго вашего господина Никиты Алексіевича три сорока соболей и двѣсти червонныхъ, податель же благихъ Господь да будетъ мздодавецъ вашему державнѣйшему царствію”...²

¹ Ibid. С. 145.

² Ibid. Передмова. С. 144. Архивъ. С. 177; Через 2 роки Діонисія скинули з патріяршества за те, що віддав Москві українську церкву. Ibid. Ст. 191.

Не вдержався після цього й Досифей; коли до його знову зайшов посол, то влади́ка сказав: “Я приискалъ въ правилахъ, что вольно всякому архіерею отпустить изъ своей епархіи къ другому архіерею”...¹

І за це Досифей теж получив 200 золотих...²

А гетьман Іван Самойлович, що дуже помагав Москві забрати українську церкву, получив золотий ланцюг та два алмазних клейноди...³

Так дешево продали українську церкву...

І проте на перших порах старих прав української церкви не займали, і в царськiм наказі 1685 р. писали:

И мы, великіе государи, цари и великіе князи Иоаннъ Алексіевичъ, Петръ Алексіевичъ и сестра наша Софія Алексіевна изволили весь митрополіи́н Кіевской причтъ и чинъ дүховной пожаловати — для ўтвержденія той Кіевской митрополіи́н и в подтвержденіе прежнихъ дүховнаго чина правъ и волностей, сію нашу царскаго величества милостивію жалованнію грамматү дать повелѣли: что впредь судамъ митрополіи́н Кіевской в своей епархіи быти и отправлятися по прежнимъ обычаемъ, и никому́ от тѣхъ судовъ в царствүющей нашъ градъ Москвү с человитьемъ не приходити, и патріархү Московскому в тѣ суды не вступатися, и человитенъ ни ү кого не принимать, а быти той Кіевской митрополіи́н в таком же совлюдени́н, в каковѣ она была до сего времени

¹ Ibid. С. 141, передмова.

² Ibid. С. 142.

³ Малоросс. Дѣла. 1686. № 25.

под благословеніемъ святѣйшаго вселенскаго Константинопольскаго патріарха, какъ в митрополіичей чести, такъ и во исправленіи дүховнаго чина и церковнаго начала, и в сохраненіи правъ и волностей обыкыхъ, обрѣтающихся по исконному обычаю... и всѣ обыкновения прежнія без премѣненія волно содержать... На архіерейскій престолъ в митрополиты обирати волною елекцыєю мұжа из тамошнихъ природныхъ обывателей... И сею нашею жалованною грамотою обнадживаемъ и ўтверждаемъ, и в томъ быти на нашу государскію милость во всемъ надежнымъ...¹

Так потроху прибирала нашу церкву до рук своїх Москва.

Проте ж церква наша своїми вольностями тоді дуже відрізнялась од церкви московської. І всі ті жорстокі закони про монахів, що їх видавав цар Петро I і дальші царі, не мали сили у нас на Україні.² Теж саме було і в XVIII віці — церква наша тоді ще мала багато своїх старожитніх прав; скажімо, в сан архімандрита у нас висвячували самі, без дозволу найсв. Синоду.³

¹ Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи. 1830. Т. XI. № 8334. С. 364–365; Архивъ Юго-Западной Россіи. Ч. I. Т. V. С. 98–99.

² Н. И. Петровъ. Акты. Т. I. Ч. I. С. 98.

³ Ibid. С. 100.

11. КАТЕРИНА ОДНІМАЄ ЦЕРКОВНІ ЗЕМЛІ НА УКРАЇНІ

• Арсеній Мацієвич

Але добралася Катерина й до нашої церкви, добралась і до ченців, і до наших монастирів.

Українські монастирі були тоді дуже багаті землею, мали великі достатки, бо їх ніколи не забували наші гетьмани, не забувала й козака старшина. На монастирських землях по Україні було тоді 14111 дворів. На достатки ці монастирі наші проводили велику культурну роботу, держали школи, шпитали, друкарні.

Монастирські землі наші і всі їхні достатки завше муляли очі Катерині, бо її незчисленним коханцям все землі не хватало. І Катерина простягла свою руку на цю землю.

Українці не дивилися мовчки на руйнування стародавніх їхніх прав. Наскільки було можливим, вони голосно протестували і не ховали свого незадоволення. Забравши монастирські землі в Росії, Катерина зараз же р. 1763 хотіла добратись і до України, але Київська Духовна Консисторія 6 жовтня 1763 р. так відсікла Катерині, що вона мусила на деякий час спинити свої побажання і тільки наказала митрополиту провчити добре протестантів, “дабы они впредь того чинити не отважились”...¹

¹ Н. И. Петровъ. Киевская Академія въ царствованіи Екатерины. II. С. 10 та 70.

В тім же році голосно протестував проти грабежу церковних земель і повсякчасний оборонець прав духовенства — наш українець Арсеній Мацієвич, тоді митрополит Ростовський та Ярославський.

Мацієвич — дуже цікава людина. Родився він року 1697-го на Волині, вчився в Київській академії. В р. 1742 його висвятили на митрополита Ростовського, ще й до того зробили членом найсв. Синоду; на митрополичій посаді Мацієвич пробув 20 років.

Це була людина нервова та палка, і він ніколи не забував старожитніх прав українського духовенства, з-за чого йому часто доводилось воювати з вищим урядом і з самим Синодом.

Ще року 1762-го пішли чутки, що цариця надумала одняти церковне майно; ці чутки з часом ставали все більшими та певнішими і драгували смілого митрополита. І він одважився голосно повстати проти царициного насильства. У лютому 1763 р. митрополит правив в Ростові “чинъ отлученія отъ церкви” ворогів і сміло оголосив анафему проти всіх “насильствующихъ и обидящихъ святяя Божіи церкви и монастыри”, цебто на царицю та на Синод...

А хутко по тому, в березні місяці, він послав до Синоду два різких, гарячих протести, де по-козацькому відчитав і найсв. Синод, і саму Катерину за всі їхні заміри...¹

Синод злякався і переказав цариці все про цього “оскорбителя ея величества”. І митрополита зараз же схопили і під конвоєм одпрова-

¹ Ці протести видруковано в “Чтеніяхъ Моск. Общ. исторіи”. 1862. Т. II—III.

Оборонець старих прав духовенства, українець — митрополит Арсеній Мацієвич замурований в Ревельській тюрмі. Холодні стіни проросли бадиллям; на вікні кусок хліба, а може кляп, що ним забивали рота митрополитові, аби мовчав; од холоду він поховав руки в козуха. На стіні портрет Арсенія, аби він, поглядаючи на його, більше катувався душею...

дили до Москви. На допиті була сама цариця і митрополит сміло і різко знову відчитав Катерину за всі її вчинки; за це йому “закляпили юта”¹ і в такому виді держали до суду...

Суд почався 1 квітня 1763 р.; сім день судити митрополита “за превратныя и возмутительныя толкованія св. Писанія и за *посягательство на спокойствие подданныхъ*”. І в кінці, 12 квітня засудили митрополита — позбавили сану і просгим ченцем заслали в Архангельський Карельський монастир...

Але сміливий митрополит не скорився і тут голосно казав, що цариця не по правді одняла церковні землі і що вона неправдою й на престол сіла...

Монах та солдат донесли на Мацієвича, і його знову потягли на допити, і під караулом погнали до Москви. І року 1767-го вдруге віддали його під суд, вже як політичного злочинця. І в цьому суді бувшого митрополита признали “достойнымъ истязанія и лишенія жизни”..

Катерина змилоствовала і “по милосердію императрицы” Мацієвича тільки розстригли з ченців, дали йому нову назву — Андрій Брехун і 70 літнього діда 8 січня 1768 р. навіки вкинули в Ревельський каземат...

Каземат в Ревелі вибрали якнайтісніший: 10 футів вдовж і 7 футів впоперек. Як розказують сучасники, Арсеній в тюрмі своїй “заложенъ былъ кирпичами, только оставалось окошечко, въ которое ему подавалась пища”... Навіть митрополит Євгеній Болховітінов свідчить, що як

¹ *Закляпнути* — всадити кия в рот, щоб мовчав.

вкинули в каземат Арсенія, то “темниця до самої його смерті уже не отворялась; было пресъчено всякое сообщеніе съ посторонними, а наконецъ отказывали ему не только въ одеждѣ, но даже и въ пищѣ”...

І нещасний мученик, якого народ вважав за святого, “сквозь разбитыя стекла своего окна и сквозь желѣзныя рѣшетки съ крикомъ умоляли не допустить его умереть отъ холода и голода”...¹

І чотири роки мучився тут в тісному казематі бувший митрополит. Держали його в тюрмі у великій тайні, з чого постала про Мацієвича сила всяких легенд. Але хутко й кінець прийшов: 28 лютого 1772 р. гіркий мученик Богові душу віддав...

На кінці життя свого втихомирився сміливий митрополит, і на лутці вікна тісної в’язниці своєї вирізав цвяшком вірша з Псалтиря: “Благо мнѣ, яко смирилъ мя еси”...²

Так цариця Катерина воювала з тими, хто ставав їй на дорозі. І вся ця подія з непокірним митрополитом дуже обурила царицю проти українців, і помстою до їх вона дихала все своє життя.

Але опікшись на Мацієвичі, Катерина не взялась рішучо за Україну і почала здалека підходити до монастирських українських земель, почала підходити не простою стежкою, а підкупом вищого духовенства...

¹ М. С. Поповъ. Арсеній Мацієвичъ. с. 253.

² Про А. Мацієвича див: Свящ. М. С. Поповъ. Арсеній Мацієвичъ, митрополитъ Ростовскій и Ярославскій. СПб., 1905; Показчик попередньої літератури про Мацієвича див.: “Библиографъ”. 1886. № 2—4.

Цариця хотіла, щоб сама козацька старшина та вище київське духовенство вірнопіддано іросили її забрати всі їхні землі.

Когдѣ живъ во свѣтѣ, всюдѣ былъ немалій,
Тогдѣ на мнѣ всѣкіе сѣдѣ належалн.
Днесь два пѣти подлежатъ — къ адѣ и до не ба.
Съ богаче мѣ тѣбенѣ пѣтъ въ не бо, къ адѣ и тѣ трѣ ба.

З віршів Св. Павла, митрополита Тобольського (Петра Канючкєвича, українця з Самбору, 1705—1770, похованого в Києві в Лаврі); за опір цариці Катерині та Синоду Павла скинули з митрополитства

Так, ще року 1765-го вона писала правителєві України, гр. П. Румянцеву:

Желаю, чтобъ въ тамошнихъ нѣсколко называемыхъ пановъ склонили къ подачѣ челобитной, въ которой бы они просили, если можно, о положеній дѣховенства въ штатное состояніе; отъ дѣховныхъ или свѣтскихъ такю же челобитную имѣтъ: то въ мы уже знали, какъ починать. Мнѣ Николай Чичеринъ сказалъ, что митрополитъ Киевскій самъ не прочь отъ сего учрежденія бѣдетъ, понеже онъ мало дохода имѣетъ, а мы въ емѣ, преосвященномѣ, если въ склонился о штатномъ положеніи просить, сдѣлалъ въ весьма выгоды для него кондиціи.¹

¹ Лист Катерини от 9 липня 1765 р. в Моск. Архив Мин. Ин. Дѣль. Див.: С. М. Соловьевъ. Исторія Россіи. СПб. // “Обществ. Польза”. Кн. 6. Т. 26. С. 122.

А через рік, року 1766-го цариця про те ж саме підходила і до найсв. Синоду. Ober-прокурор Мелисина прислав такого наказу Синодові:

Ея императорское величество избавить соизволила духовный чинъ отъ сѣты мірской и отъ того зазрѣнія, въ которомъ онъ долготѣнно находился, обращаясь въ мірскихъ попеченіяхъ. Св. Синодъ опытомъ уже самимъ удостовѣрился о влаженствѣ своемъ подъ державою Православной своей монархини, и не соизволить ли за долгъ званія своего принять и просить ея императорское величество, дабы она тѣ же матернюю свою щедроту изліяла и на духовный, въ Малороссіи живущій, чинъ...¹

12. РУЙНУВАННЯ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ НА УКРАЇНІ

Але всі ці підступи Катеринині були марними, бо українське духовенство кріпко стояло на своєму і міцно боронило свої старожитні права.

Цариця почала душити українське духовенство, почала одбирати потроху старі вольности його, аби тільки примусити його віддати свої землі.

¹ Государственный Архивъ. Див.: С. Соловьевъ. Ibid. С. 301.

Я вже розказував, як українські монахи заповідали московські монастирі. Роздратована упертістю українців, що стояли за свою землю, цариця 17 лютого 1765 р. наказала: “Изъ малороссійскихъ епархій изъ монашествующихъ въ Велико-россію безъ указа св. Синода и безъ крайней надобности отнюдь никого не выпускать и въ великороссійскія епархій не принимать”...¹

Тільки з помсти на українців видала цариця цього наказу; наказ цей, каже дослідник, проф. М. Петров, “явно отмѣняль прежнюю монополію воспитанниковъ Кіевской Академіи на занятіє ієрархическихъ и даже учительскихъ мѣсть въ Великороссіи”.²

Правда, наказ цей до життя проведений не був.

А до нас на Україну цариця почала сама призначати настоятелів в монастирі — і все людей, що добре слухали її, призначала або москалів, або таких українців, що довго служили на Москві і що їм було зовсім байдуже до національних інтересів України...³ Це все були люди, що могли готовити ґрунт, аби одібрати наші землі.

Глухі протести проти цього ламання старого виборного звичаю серед духовенства були за весь XVIII вік. Так, р. 1743 монахи Києво-Межигірського монастиря подали скаргу до найсв. Синоду; вони скаржились, що їм тепер призначають ігуменів, тоді як раніше у їх було не так:

¹ Полное Собрание Законовъ Российской Имперіи. Т. XVII. № 12332, от. 49.

² Проф. Н. И. Петровъ. Кіевская Академія въ царствованіе Имп. Екатерины. II. К., 1906. С. 12. Див. ще Акты. Т. I. Ч. I. С. 109.

³ Проф. Н. И. Петровъ. Акты. Т. 111. С. VIII.

Когда умретъ игуменъ или архимандритъ, то змеждѣ вратіи того жъ монастыря оберетъ братія къ такому начальству згодного мѣжа, и поставляется игуменомъ, а не изъ иного монастыря, которій чинъ былъ издревле... А нынѣ заслужоныя присылаются архимандрита мы; но оныя архимандрити, которій пріѣдетъ въ нашъ ѹбогій монастырь, то по своей похоти постѹпаетъ, какъ хочеть, и чина церковнаго и нашего ѹставу монастырскаго не смотритъ, и соворной вратіи никогда въ совѣтѣ не призываетъ, но самъ собою всякое дѣло затѣваетъ и дѣлаетъ по прихотяхъ своихъ.¹

Довго ждала Катерина, поки попросять її з Києва забрати монастирські землі, і це їй на решті обридло, бо земля фаворитам була дуже потрібна, — 10 квітня 1786 р. вона силою відняла всі монастирські землі на Україні...² Замість всеї цієї “суєты мірской” заведений був милосердний штат...

Так цариця Катерина “матернюю свою щедроту изліяла на духовний, въ Малороссіи живущій, чинъ”...

Про цю материну ласку так писав славний Іриней Фальковський, тоді ще учитель Академії: “Мы были подобны онымъ сынамъ Израилевымъ, кои воспѣвали: на рѣкахъ Вавилонскихъ, тамо съдохомъ и плакахомъ”...³

¹ Н. И. Петровъ. Акты. Т. I. Ч. I. С. 100.

² Височайшого наказу про це див.: Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Т. XXII. № 16375. С. 575 sq.

³ Г. О. Булашевъ. Пресвященный Іриней Фальковскій епископъ Чигиринскій. К., 1883. С. 118.

13. ЗРУЙНОВАНА КАТЕРИНОЮ ВКРАЇНА

- Марні сподівання
- В. Капніст у Берліні

Жила тоді Україна, задушена та приголомшена, жила, тихо зітхаючи про недавню волю...

Так, 16 червня 1763 р. білгородський єпископ Іосаф Миткевич писав у листі до друга свого: “Бѣда да горе! Всы теперъ Малороссіяне вездѣ въ крайнемъ презрѣніи. Самые честные люди остаются съ нашихъ, а въ Тферь и въ Владимерь промованы (= послані на вищу посаду), которіи еще и недавно монахами съ русскихъ”... І обережний владика добавляє про цих руських: “однакъ добріе люде, и достойные”... Але щоб було ще обережніше, владика щиро просить товариша: “Сіе по прочетъ прошу сжечь... А я, разсуждая теперъ пребѣдное отечества состояніе, плачу и воздыхаю. Господи помилуй”.¹

Скаржитесь на сумний стан на Україні і автор “Історіи Руссовъ”: “Прежде были мы то, что теперъ московцы: правительство, первенство и самое названіе Руси отъ насъ къ нимъ перешли. Но мы теперъ у нихъ, какъ притча во языцѣхъ”...²

Тоді, певно, і пісня наша склалася:

*“Славне було Запорожжа всіма сторонамъ,
А теперя нельзя прожити за москалями...”³*

¹ Н. Петровъ. Акты. Т. III. С. 44.

² Історія Руссовъ или Малой Россіи. М., 1816. С. 204.

³ Малорусскія и Червонорусскія народныя думы и пѣсни. СПб., 1836. С. 66.

Проте кращі сини України не здавались і все домагались відродити старі свої вольности. Так, ще коло року 1763–1767, коли од ліберальної молодой цариці сподівались, що вона поверне відняті права Україні, у нас хтось написав “Разговоръ Великороссии съ Малороссией”, де було розказано, хто ми і що ми, і що ми зробили; автор довів, що Україна має всі права на автономне життя. Ось що тут каже Україна Москві:

*Не тебѣ, Государямъ твоимъ поддалась,
При которыхъ ты съ предковъ своихъ
и родилась.
Не думай, чтобъ ты сама была
мой властитель,
Но Государь твой и мой обцій повелитель.
А разность наша есть въ прежнихъ именахъ.
Ты Велика, я Мала живемъ
въ смежныхъ странахъ.
Что жъ я Малой называюсь; а ты Великой,
То какъ тебѣ, такъ и мнѣ ни мало не диво;
Ибо твои предѣлы пространнѣе моихъ,
А мои обширностями поменше твоихъ.
Уже ль гора собою надо мной обладаетъ?
Нѣтъ, нѣтъ! но какъ сей,
такъ та къ тому прилегаеть.
Такъ мы съ тобою равны и одно составляемъ,
Одному, не двумъ государямъ присягаемъ,
Почему почитаю тебя равну себѣ.
Не говори: какъ обществу, поддалась и тебѣ!
Самодержецъ твой и мой шлетъ тебя и меня,
Одинъ онъ отзываетъ изъ походу веля,
А не ты республикою повельваешь мною.
Ничѣмъ не умаленна царемъ я предъ тобою,
Оставлена также я при чинахъ всѣхъ,¹
Обнадежена и впредъ милостію твою.*

¹ Див. цей “Разговоръ” в “Кіев. Стар.” р. 1882, кн. II та VII.

Рік 1767 підживив і підбадьорив Україну, — тоді якраз збиралась “Комісія для составлення Уложенія” і в цю комісію закликали депутатів зо всієї Росії. Україна прокинулась враз, згадала свою волю, і все суспільство, всі стани громадянства — козацька старшина, міщани, козаки, духовенство — всі склали накази, аби Україні вернули старожитні права; і не тільки великі міста, дрібні навіть містечка наказували вернути права, що на їх “гетманъ Богданъ Хмельницькій со всѣмъ малороссійскимъ народомъ приступилъ подъ державу всероссійскую”...

Гр. Румянцев тоді “робив вибори” на Вкраїні — він вживав всяких засобів, аби знищити серед українців “фальшивыя и имъ несвойственныя республиканскія мысли”. Проте всі його заходи марно звелися — Україна голосно кричала вернути їй відняту волю...

І дійшло до того, що граф П. Румянцев, правитель України, почав лякати виборців навіть шибеницею. Так, він нарядив суд над депутатами та виборцями од Ніжинського полку і суд присудив 33 чоловіка до кари на смерть... Правда, над виборцями змилувались і смертну кару замінили тюрмою на 8 місяців...¹

Так прагла до волі Україна і волі цієї не знаходила. Потроху забувались старі права, потроху вкраїнська старшина розташовувалась на новому ґрунті...

І коли Катерина 29 січня 1787 р. приїхала в Київ, то наша академія склала їй величну оду, “на всевожделънное прибытіе” і вичитувала:

¹ Проф. М. Грушевскій. Очеркъ. С. 361–863.

*“Противъ Росса воставать,
Неистовствомъ своимъ гордиться,
И силою превозносится,
Есть съ самимъ Богомъ въ брань вступать”...¹*

І проте все ж таки знаходились гарячі голови, завзяті українські патріоти, що і в такому стані відважувались “въ брань вступать”. Так, року 1791-го до Берліну приїхав гарячий український патріот, письменник В. Капніст і на аудієнції заявив прусському канцлерові Герцбергу, що його послали земляки, знесилені “тиранією руссаго правительства и кн. Потемкина”. Од цих земляків Капніст питав канцлера, чи допоможе їм Прусія, коли Україна повстане, аби скинути з себе “русское ярмо”.² Але Прусія допомогти відмовилась...

От про що доводилось марити українським патріотам. Але це були тільки даремні мрії гарячих голів, бо русифікація широкою річкою пливла на Україну і робила своє шкідливе діло. Простий народ кріпко забили в кайдани кріпачтва, а старшині щедро замазали рота “чинами, а особливо жалованієм”... Україну було зруйновано, все скрізь замовкло, здавалось, забули й “умоначертанія прежнихъ временъ”...

От таким тернистим шляхом ішов народ наш за XVIII вік.

¹ Н. Петровъ. Акты. Т. V. С. 194. Оду надруковано року 1787-го в Києво-Печерській Лаврі: “Ода на всевожделънное прибытіе Ея Имп. Величества Государыни Екатерины Вторыя”.

² Проф. М. Грушевскій. Очерки. С. 365.

14. РУЙНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЗА ХІХ ВІК

- Рух відродження
- Початки нових утисків

Проте всі ці урядові заходи проти української культури, що були в XVIII віці, здаються тільки іграшкою, коли ми порівняємо їх з тим, що робив проти нас російський уряд за ХІХ вік. За допомогою України московська культура міцно звелася на ноги і всі сили свої пустила на те, аби припинити культуру нашу.

Ще в XVII віці, р. 1668-го Лазар Баранович пророкував про Україну: “Бачу я — писав він — що Русь (= Україна) простує вперед. Моя думка про руських така, що настане час, коли їм не потрібна буде чужа поміч, і вони навіть нехтуватимуть нею”...¹

Сповнилось це пророкування, та тільки тернистим шляхом...

Вік ХІХ-й знає декілька великих погромів на українську культуру; погроми ці щодалі ставали дошкульнішими і вкрай руйнували все те, що мала Україна свого, і що вона встигала утворити в коротких перервах між погромами.

Початок ХІХ віку розпочинався для України з добрими ознаками. Рух слов'янського відродження докотився й до нас; наша література стала на тверду стежку, забалакала народною мовою.

¹ Письма Лазаря Барановича. Чернігів, 1865. С. 50.

І вже року 1798-го вийшла “Енеїда” Котляревського. І з того часу почалась нова доба української літератури і всього українського життя.

Нова література українська збільшувалась, закорінялась все глибше, і здавалось, що тепер вже нічого не стане їй на дорозі. Цензура не чіплялась, і українські твори вільно друкувались по всяких російських журналах, де їм охоче давали місце (скажімо, в “Утренней Зорь”, “Утренней Звездь”, “Маякь”, “Московскомъ Телеграфъ” і ін.), навіть в офіціальних “Черниговскихъ Вѣдомостяхъ” з охотою приймали українські твори, і там друкував свої “Байки” Глібов, писав П. Єфименко і інші.

І так наче б то й вільно, тихо йшла наша культура аж до 1847 року, цебто до року, коли було схвачено Кирило-Мефодіївців. За всі віки свого існування українці завше визначались великою демократичністю, і тому нічого нема дивного, що в Києві, року 1846-го українці заклали товариство, аби утворити всеслов'янську федерацію — це так зване Кирило-Мефодіївське братство. Вже тоді українці мріяли про всеслов'янську спілку вільних народів.

Але дійсність розбила ці мрії. Братчиків похватали і позачиняли у в'язниці, а на вкраїнців і на їхню літературу з того часу почали позирати лякливим оком. Старі республіканці, з своїми повсякчасними мріями про волю, українці завдали доброго клопоту російській поліції за весь XIX вік...

Перший, хто добре дався взнаки українцям, був відомий жандарм Бенкендорф. Як тільки заслали року 1847-го Шевченка, Куліша, Кос-

гомарова й інших, тоді ж заборонено було всю українську літературу. Скоро цензорам було кріпко наказано, аби вони пильно стежили за українською літературою, “не давая перевеса любви къ родинѣ надъ любовью къ отечеству”. І цензура почала викреслювати навіть з історичних пам'яток місця, де вбачала “пристрастіє къ малороссійской народности”...¹ Скажімо, року 1853-го зовсім покалічили видання літопису Грабянки...

15. УКРАЇНСЬКИЙ РУХ ПЕРЕД ВЕЛИКОЮ ВОЛЕЮ

- “Сепаратисти”
- Кінець руху

З другої половини 50-х років скрізь повіяло вільним духом, почали голосно балакати про скасування кріпацтва. Пішов рух по всій Росії, а на Україні найбільше, бо там ще всі добре пам'ятали волю, що відняла її Катерина.² Пішла велика культурна продукція українська. Книжки виходили одна за одною, виходили в різних частинах Росії: Києві, Полтаві, Москві, Саратові і багато в Петрограді.

¹ Цензура въ царствованіє имп. Николая I // “Русск. Старина”. 1904. Кн. II. С. 441–440.

² Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова: записка Академіи Наукъ. Київъ, 1914. С. 12.

В Києві засновано було тоді “воскресні” школи,¹ надруковано було багато українських підручників, по яких і навчали тоді в цих школах.² Підручники були майже всі, які потрібні для школи.³ Скоро такі ж самі недільні школи заснували і по інших місцях. Українське слово жваво йшло до народу, особливо в роках 1861–1862, і вже року 1862-го Петроградський Комітет грамотности клопотався, аби дозволили вести освіту на Україні рідною мовою... Щоб виховувати учителів, в Києві було засновано навіть “Временную Педагогическую Школу”. Сам уряд не спиняв цього українського руху, не вбачаючи тут нічого шкідливого. Року 1861-го П. Кулішу навіть офіційально було запропоновано перекласти на українську мову “Положеніє о крестьянах”.

Але ж не судилось українській культурі спочити і тут. Проти українських шкіл зняли цілу

¹ Див.: *Струнин*. Первые воскресныя школы въ Киевѣ // “Киев. Стар.” 1898. IX.

² Обь отмѣнъ стѣснений... С. 13.

³ *Д. Морозъ*. Арихметика або щотниця. К., 1862. 68 с. 10 к.; *О. Кониский*. Арихметика або щотниця. СПб., 1863. 66 с. 5 к.; *П. Куліш*. Граматка, з малюнками. СПб., 1857. 159 с. 50 к.; зміст: азбука, священна історія, молитви, арихметика; *Його ж*. Граматка. СПб., 1861. 5 к.; *К. Шейковський*. Домашня наука. К., 1861 Ч. I та II; *Т. Г. Шевченко*. Букварь Южнорусскій. Спб., 1861. 3 к.; *Деркач*. Українська граматка. К., 1861. 22 с. 10 к.; Азбука по методъ Золотова для южно-русскаго края. Полтава, 1861. 5 к.; *Дараган*. Українська граматка. М., 1861. 5 к.; *М. Гатцук*. Українська абетка. М., 1861. 25 к.; *М. Гатцук*. О малороссійскихъ учебникахъ // “Моск. Вѣдом.” 1861. № 192; Наськи граматки // “Основа”. 1862. Кн. I. Ст. 64–82; О малорусскихъ азбукахъ // “Журн. Мин. Нар. Пр.” Ч. III. Кн. 4. С. 125; Дешо про світ Божий. К., 1863. 20 к.; *Л. Яценко*. Граматка для українського люду. М., 1862. 5 к.

бучу, зняли найбільше поляки, бо вони тоді якраз скрізь заводили свої школи, бажаючи сполонізувати наших селян.¹ До поляків пришло вище кийвське духовенство, з митрополитом Ісидором на чолі. Навіть єврейська газета “Сіонъ” пішла походом на вкраїнські народні школи, і газета ця перша кинула на вкраїнців образливе слово “сепаратисти”...²

І наслідком всього цього було те, що, скажімо, Кулішеву “Граматку” вільно продавали на лівім боці Дніпра і забороняли її на правім...

А року 1862-го школи “хлопоманам” позачиняли, обвинувачуючи їх в сепаратизмі... А коли через рік пішло польське повстання, то наляканий уряд московський зчинив на українців вже цілий погром.

Українців винуватили, що ніби вони брали жваву участь в польським повстанні; це був безглуздий наклеп на українців, і проти цього протестував навіть М. Юзефович, що випустив тоді книжку: *La question Russopolonaise jugée par un petit-russien*, 1863 р.

¹ Обь отмѣнъ... С. 13.

² Ibid. С. 14.

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819–1897), славний письменник український, батько нашого правопису (“кулішівка”). Був на засланні з р. 1847-го по 1850 р.

16. ВАЛУЄВСЬКИЙ ПОГРОМ 1863 РОКУ

• Плата за русифікацію

Похід на українців почався з дрібниці. Якраз тоді П. Морачевський клопотався, аби йому дозволили надрукувати Євангелію в його перекладі українською мовою. Академія наук признала цей переклад натхненним, ухвалила його і визнала добрим до друку. Переклад було віддано на благословеніє найсв. Синодові, а той доручив його ще й на другу цензуру, в комісію з трьох осіб: єпископа Калузького І. Миткевича, шефа жандармів кн. Долгорукова та київського генерал-губернатора Анненкова...¹ І ця комісія признала Євангелію в перекладі Морачевського “опасною и вредною”... Це була найперша наша жертва в ХІХ віці.

Свої думки комісія послала міністрові внутрішніх справ Валуєву і, нарешті, 20 червня 1863 року вийшов відомий наказ Валуєва, ухвалений Височайше.

Валуєв писав у наказі:

Большинство Малороссовъ сами весьма основательно доказываютъ, что никакого малороссійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ, и что нарѣчіе ихъ, употребляемое простонародьемъ, есть тотъ же русскій языкъ, только испорченный вліяніемъ на него Польши;

¹ В честь його вулиця в Києві прозивається Анненківською.

что общерусскій также понятенъ для малороссіянь и даже гораздо понятнѣе, чѣмъ теперь сочиняемый для нихъ нѣкоторыми Малороссіянами и въ особенности поляками такъ называемый украинскій языкъ; лицъ того кружка, который усиливается доказывать противное, большинство самихъ Малороссовъ упрекаетъ въ сепаратистскихъ замыслахъ, враждебныхъ къ Россіи и гивельныхъ для Малороссіи.

Валуєв вбачав в українськiм русі тільки “политическіе замыслы Польши”, а в бажанні учти народ рідною мовою — “политическую пропаганду”.

І міністр наказав: “чтобы къ печати дозволялись только такія произведенія на малороссійскомъ языкѣ, которыя принадлежатъ къ области изящной литературы, пропускомъ же книгъ на малороссійскомъ языкѣ какъ духовнаго содержания, такъ учебныхъ и вообще назначаемыхъ для первоначальнаго чтенія народа, пріостановиться”.¹

Так були накладені важкі пута на українську літературу, а особливо на українську науку, а разом з тим і на українську культуру. Українську інтелігенцію відірвали од народу і заборонили промовляти до його рідною мовою...

А русифікацію нашого краю повели в широкому масштабі; дійшло до того, що почали навіть офіційно платити за цю русифікацію. Так, по закону 21 листопада 1869 р. та 13 червня 1886 р. чиновникам всіх відомств назначили плату за русифікацію, плату досить велику; про

¹ М. Лемке. Эпоха цензурныхъ реформъ. С. 302.

це в законі читаємо: “Въ десяти Юго-Западныхъ губерніяхъ лицамъ русскаго происхожденія, исключая однако мѣстныхъ уроженцевъ, производятся прибавки къ содержанію”... І як це не дивно, ще й тепер не скасовано цього закону...

17. ПОГРОМ 1876 РОКУ І ЮЗЕФОВИЧІВ ЗАКОН

Але це не була перша заборона нашої мови: за останні віки народ український добре призвичаївся до таких скорпіонів, і тому він хутко оговтався і в такій скруті. І не тільки оговтався, але швидко й підвів голову й знову розпочав культурну працю, і дедалі праця та ставала все більшою та ціннішою.

А коли в Києві з року 1872-го був заснований відділ “Географическаго Общества”, то він одразу став центром українського руху і згуртував коло себе всі кращі наукові сили з проф. П. Чубинським на чолі. Розпочалась велика культурна праця по вивченню життя нашого народу, в той же час на літературній ниві нашій пішли такі письменники, як от О. Кониський, П. Мирний, Старицький та інші.

І уряд знову забив тривогу. Але на цей раз у нього в Києві знайшлося пильне око, що добре стежило за українським життям, — це був відомий т. с. М. Юзефович. Він багато писав проти українців, і в “Кієвлянинъ”, і в “Москов-

скихъ Вѣдомостяхъ”; на статті його нарешті звернули увагу і року 1876-го Юзефовича покликали на нараду в Петербург. І з цієї наради і вийшов недоброї пам’яті наказ 18 травня 1876 р., що знов надовго припинив українську культурну працю.

Ось цей закон, відомий у нас як “закон Юзефовичів”; подаю його цілком.

Государь Императоръ 18 минувшаго мая Всемилостивѣйше повелѣтъ соизволилъ:

1. Не допускать ввоза въ предѣлы Имперіи безъ особаго разрѣшенія главнаго управленія по дѣламъ печати какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ на малоросійскомъ нарѣчій.

2. Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на томъ же нарѣчій воспретить, за исключеніемъ лишь:

а) историческихъ документовъ и памятниковъ,

б) произведеній изящной словесности. Но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи историческихъ памятниковъ безусловно удерживалось правописаніе подлинниковъ, въ произведеніяхъ же изящной словесности не было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія и чтобы разрѣшеніе на печатаніе произведеній русской словесности давалось не иначе, какъ по разсмотрѣніи въ главномъ управленіи по дѣламъ печати, — и

3. Воспретить различныя сценическія представленія и чтенія на малорусскомъ языкѣ, а равно и печатаніе на такомъ же текстовъ къ музыкальнымъ нотамъ.

Такий був цей “всемиловив’їшій” “закон Юзефовичів”. Він вже більше рішучий і більше виразний, ніж закон 1863 р. Тут вже все розмірковано, аби не дати змоги обійти закона; на літературу українську було накладено дві цензури — крайову і головну, — цебто, коли якийсь український твір проліз би через крайове решето, то вже певне застрягне в петроградському ситі...

Наука українська була кріпко заборонена, книжка з Галичини ні в якому разі не пропускала до нас; наказом цим скасовувалась наша пісня, руйнувався театр...

18. ПОГРОМ 1881 РОКУ

- Циркулярний дощ на Україні

Проте Україна хутко одживала по всякім погромі, нашвидку гоїла свої рани і знову рушала далі своїм віковичним тернистим шляхом... І через п’ять років урядові довелося знову підновляти старі накази, — 8 жовтня 1831 р. було видано новий закон про українські справи — закон цей дещо міняв старого, а дещо підлатував. Новим законом було дозволено друкувати словники української мови, але російським правописом; театр український кріпко забороняли, а окремі сценічні вистави поставлено “въ зависимость отъ усмотрѣнія высшихъ мѣстныхъ властей въ каждомъ отдѣльномъ случаѣ”...

От ці заборони українського слова з років 1863, 1876 і 1881-го — це тільки виразніші заборони ХІХ в., бо крім їх була ще сила менших;

перелічити їх нема змоги. І всі вони болючими ранами оставались на невмирушому тілі української культури, лишались тими ранами, що однімали живі соки організму, що невпинно точили його, зупиняли і псували йому ріст... А московський уряд усе пильнував, аби рани ці повсякчасно ятрились і не загоювались...

Українці не покладали рук, обходили закон, як тільки могли, і українська культура все-таки зростала; особливо за останні роки пішли були переклади з російської мови. Уряд запримітив цю дірку, і року 1892-го кріпко наказав цензорам, щоб таких перекладів не було... Крім того, уряд наказував, що цензори повинні і всякі українські твори “съ особою строгостью и вниманіемъ разсматривать, подвергая исключеніямъ и запрещающа при этомъ не только все, противорѣчающее цензурнымъ правиламъ, но при малѣйшемъ къ тому поводѣ, по возможности сокращая число такихъ бездарныхъ произведеній въ цѣляхъ чисто государственныхъ”...¹

Здається, далі цього наказу йти було нікуди...

Проте року 1894-го знову кріпко і рішуче нагадують про заборону везти книжки з-за кордону. Через рік, в 1895 р. знов наказують забороняти навіть збірники — українські дитячі читанки, “хотя бы по существу содержания они и представлялись благонамѣренными”...²

¹ Предложеніе Главного Управленія по дѣламъ печати С.-Петербургскому Цензурному Комитету отъ 8 января 1892 г. за № 96.

² Записка Императорской Академіи Наукъ объ отмѣнѣ стѣсненій украинскаго слова. 1905. С. 88.

19. РЕВОЛЮЦІЯ 1905 РОКУ

• Столипін

Такі були ті скорпіони, що їх завше густо пускали на ниву українську. Такою дійшла наша нива і до 1904 р., коли розпочався в Росії великий визвольний рух. Обійти українців не змогли, і з кінця цього року Комітет міністрів розпочав свої наради про скасування заборони українського слова. І 30 січня 1905 р. сам Міністр народної освіти так писав про всі попередні скорпіони: “примѣненіе запрета (на українське слово), значительно затрудняя распространение среди малорусскаго населения полезных свѣдѣній путемъ изданія на понятномъ для крестьянъ нарѣчій книгъ, препятствуетъ повышенію нынѣшняго низкаго культурнаго его уровня”...

Сам уряд розписався в шкідливості своєї ж політики...

Проте бідна нива українська не зазнала спокою й тепер. Почалась звичайна московська тяганина, та волокіта, що добре далась взнаки нам ще за віки XVII та XVIII-й.

Комітет міністрів, “въ видахъ вящей осторожности”, доручив розглянути справу скасування заборони на українське слово ще й Академії наук, університетам Київському та Харківському і київському генерал-губернаторові. Всі ці інституції в один голос одповіли, що заборона українського слова тільки шкідлива, а

Академія наук в 1905 р. випустила навіть велику записку — “Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго слова”. Українські питання Академія поставила руба і авторитетно заявила: “Малорусское население должно имѣть такое же право, какъ и великорусское, говорить публично и печатать на родномъ своемъ языкѣ”...¹

А Харківський університет признав навіть негайну потребу допустити українську мову в народні школи, допустити українські книжки в читальні та бібліотеки, дозволити вільні бесіди, читання і церковну казань українською мовою...²

Так одповіли всі наукові інституції про українську справу. Комітет міністрів, розглянувши всі оці одповіді, у вересні 1905 р. зробив постанову: скасування заборони українського слова признати... “несвоевременнымъ”...

Так скінчився великий визвольний рух для України...

І знову довгою низкою посунули скорпіони на українську культуру, і скінчилися вони цілим походом, що повів на нас міністр А. Столипін. Знуцання над українцями дійшло свого краю, і нас залічили тоді в “инородці”... В циркулярі своїм з початку 1910 р. Столипін наказував не дозволяти товариств “инородческихъ, въ томъ числѣ украинскихъ и еврейскихъ, независимо отъ преслѣдуемыхъ ими цѣлей”...

¹ По Київському вид. р. 1914. С. 6.

² Див. “Записка по вопросу о цензурѣ книгъ на малорусскомъ языкѣ”, вид. харківським університетом.

20. МАРТИРОЛОГ УКРАЇНСЬКИЙ

- Пильнування цензури
- Українцям заборонено писати свої книжки, читати доклади, проповіді
- Заборонили пісеню, гнали театр
- Заборонили панахиди

От такий був шлях нашої культури за XIX вік. І чого-чого не забороняли нам протягом цього “просвіщенного” віку!...

Нам забороняли всякі наукові твори, забороняли вести свою культуру рідним словом. Забороняли привозити книжки з-за кордону, а коли випадково у когось знаходили таку книжку, хоч би вона була про чорний пар чи про домашню птицю, то за це часто цікавого гноїли по тюрмах, або засиляли до Сибіру... Забороняли продавати українські книжки, навіть дозволені цензурою; та й самі продавці, аби не вскочити в мороку та клопіт, зрікались брати на продаж наших книжок... Цензура старанно пильнувала і ревним оком доглядала, аби не проскочила “зайцем” якась українська книжка... За десять років, з 1895 по 1904 р., в Києві до цензури було віддано 230 рукописів, проте з цензури вийшло всього тільки 80 в такому вигляді, що їх можна було хоч як друкувати...¹ А 70% з цих простих, лагідних та тихих по змісту рукописів так і не побачили світу...

¹ Проф. М. Грушевській. Українство вь Росіи. СПб., 1906. С. 17.

Цензура шматувала наші книжки, кріпко забороняла вживати слів “Україна”, “українець”, виправляла їх завше на “Малороссія”, “малороссь”...

Не дозволяли нам прилюдно в публічному місці розмовляти рідною мовою, забороняли лекції, наші вистави, наші концерти...

В 1899 р. у Києві був археологічний з'їзд, і міністерство дозволило читати реферати на всіх слов'янських мовах — проте заборонило читати українською мовою, і вчені з Галичини мушили вертатись додому, не читавши своїх доповідей... Правда, в останню хвилину схаменулось міністерство і дозволено було читати реферати й українською мовою, та проте з умовою, щоб це було тільки в закритому засіданні і в присутності не більше 25 чоловік... Це було знущання над народом, і українці зреклись брати участь в такому з'їзді...

Те ж саме було і року 1903-го, коли на святі відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві не дозволили промов рідною мовою...

Коли в книжці російською мовою траплялись українські слова, цензура вперто гнала їх геть, бо піклувалася про чистоту мови... Дбала цензура навіть про чистоту і нашої української мови, — вона не дозволяла неологізмів, не допускала нових слів, що показують якісь культурні розуміння... Кріпко забороняли нам і переклади з чужих мов, — навіть оповідань та віршів...

Забороняли в церкві казати проповіді рідною мовою, і бідний народ наш лишився без розумної духовної страви... Сорок років лежала під замком українська Євангелія, і народ наш не

мав змоги читати рідною мовою науку Христову, тоді як Євангелія ця була перекладена на всі найменші мови...

Заборонили рідну нашу пісню, вигнали її з школи, виганяли з життя. З року 1876 було заборонено ставити слів під українськими нотами, — можна було друкувати самі тільки ноти... І тільки через п'ять років, р. 1881 скасували сміховинного наказу цього.

Забороняли нам співати рідною мовою, і коли українці бажали прилюдно проспівати рідну пісню, губернатори вимагали інколи співати її по-французькому або по-московському... Так було, скажімо, в Одесі, де відомий губернатор Зелений примусив замість: “Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці” співати: “Ой, не хади, Гришка, да и на пикник”...

Проте громада слухала і ці викрутаси, і вернувшись додому з таких “пикників”, тихо тягла собі: “Ще не вмерла Україна”...

Забороняли український театр і гнали його, як могли. Довгий час театр наш зовсім був вигнаний з київського генерал-губернаторства, цебто з губерній Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської та Полтавської. І театр наш примушений був довгі роки тинятися по московських містах...

А коли й дозволили театр, то тільки з умовою, щоб поруч української вистави йшла і московська... Забороняли такі п'єси, де б була інтелігенція, — аби не вийшло, що ніби “мужичою” мовою може балакати і освічена людина...

А коли українці збирались і хотіли відправити панахиду по Шевченкові, — навіть цих

панахид не правили, бо їх було заборонено... Це вже було проти всіх установ — і Божих, і людських — бо сама ж віра Христова наказує молитись навіть за ворогів...

Не сила мені отут вилічити вам всіх отих кривд, що їх заподіяно народові нашому. Не було тієї кривди, не було того терну, щоб їх не кинули нам на нашу важку путь... Я пригадаю тут ще один факт, що ясно покаже, чого хотіли од нас, чого од нас домагалися. В 1887 р. один з київських вчених подав на цензуру свого рукопису — “Опытъ грамматики малороссійскаго языка”. Цензор повернув рукопис назад навіть не читавши, а на проханні автором написав:

Нельзя же разрѣшать къ печати грамматики того языка, который обреченъ на невытїе...

21. “ОБХОД ЗАКОНА”

- Українські вчені засіли за оповідання
- Назви вулиць у Києві
- Українців гнали не законом, а циркулярами

Всі оці скорпіони, що сипались на культуру українську, проте не зменшили поривання нашого до волі та до рідного слова. Діячі українські ніколи не приставали в роботі, і ці заборони тільки підбільшували їм енергії, додавали завзяття.

Біжучої річки не спиниш — вона греблю порве. Не спинити й життя, коли воно справді існує. І не дивлячись на всі заборони, українська культура проте прямувала вперед, — знаходила хоч маленькі дірки в законах, і тихенько точилась собі проз їх.

Певне, нема другого такого народу, щоб примушений був хитріше обходити накази та заборони, як народ український... Українці прикладали всі сили, робили всі заходи, аби обійти закона, аби найти якусь там дірочку, і забалакати хоч проз неї рідною мовою...

Нам заборонили наукову літературу, заборонили нести простому народові світ та знання. Проте це не спинило українців — адже ж нам дозволяли писати оповідання, і тому так рясно вродили у нас всякі вірші та оповідання і про комах, і про різачку, і про дифтерит... Так з'явилися у нас книжечки на зразок: “Від чого вмерла Мелася” (про дифтерит), “Як годувати малих дітей”, “Добра порада” (про бішенство), “Порадник жінкам”, “Порадник матерям”, “Як живе тіло людське” і сила інших.

Академія наук писала про це: коли українці бажали

преподать народу кое-какое поучение по части сельского хозяйства, вопросов нравственныхъ или чего бы то ни было изъ круга знаний, доступныхъ и нужныхъ простолюдину, они были вынуждены, наперекоръ свойству предмета и направленію своихъ способностей, предлагать такое поучение въ беллетристической формѣ, чему немало примѣровъ, смѣшныхъ

для непосвященнаго въ эту тайну и глѣбоко прискоренныхъ и досадныхъ для знающаго ее, не трудно привести вполоть до настоящаго времени...¹

І закон цей породив у нас багато белетристів. Ось так один з них розкажує, як став він белетристом. “По природѣ я не беллетристь, — пише він, — но законъ, отымая у меня право писать что бы то ни было серьезнаго содержания на моемъ языкѣ, заставилъ меня сдѣлаться беллетристомъ”...²

Один з українців надумав видати — страшно сказати — про чорний пар. Написав її на зразок оповідання, як то слід було, проте цензура не дозволила йому друкувати, бо вбачила тут скриту науку. Упертий автор вдався аж до самого міністра землеробства, — і розказав йому, що коли він завів чорний пар в своїм повіті, то з того часу селяни забагатіли, і не стало в повіті недоїмок; коли ж видати його книжку про чорний пар, радив автор, то казюнных недоїмків скрізь поменшає... І тільки цим він і взяв міністра, і книжку про чорний пар було дозволено...³

Життя само розбивало заборони українського слова і сміялось з авторів їх. Уряд вимагав, аби в українським театрі неодмінно ставили ще

¹ Записка Академіи Наукъ объ отмѣнѣ стѣсненіи малорусскаго печатнаго слова. К. 1914. С. 16.

² Записка Академіи Наукъ. 1905. С. 84.

³ Проф. В. Антонович. Записка в справі обмежень української мови // “Записки укр. Наук. Тов. в Київі”. Кн. 3. 1908. С. 35.

й якусь російську п'єсу. Закону цього додержувались, проте з часом все це звелося на те, що в українськiм театрі по-російському давали тільки якогось там поганенького одноактового водевільчика, давали якраз тоді, коли до театру збиралася публіка...

В колишній українській столиці, в такiм великім місті як Київ і зовсім немає вулиць на честь українських діячів; але ж рясно зате маємо назви на честь київських губернаторів та ворогів України — Безака, Фундуклея, Анненкова, Васильчикова, Клейгельса, Левашова, Столипiна й інших. Проте українці і тут тихенько пролізли і назвали аж три вулиці на честь українських діячів: Тарасівська (Тараса Шевченка), Паньківська (Панька Куліша) та Нікольсько-Ботанічна (Миколи Костомарова)...¹

Самі закони, що забороняли українське слово, виходили якимсь незвичайним шляхом. Височайших наказів з року 1876 та 1881 Державна Рада не розглядала, а це порушує основні Закони Російські; Правительствующий Сенат не надрукував цих наказів, — і це теж порушувало основні закони. З цими наказами якомсь соромилися подавати їх світу, і пускали їх до життя не прилюдними законами, а секретними циркулярами.

22. ІСТОРІЯ ПОСТАНОВИ ПАМ'ЯТНИКА БОГДАНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ В КИЄВІ

До українців сікалися з-за всього, і скрізь вбачали сепаратизм. У прості справи наші вносили образливе недовір'я і надавали їм якогось протидержавного політичного виступу.

Так зробили, скажімо, з простою справою постановки пам'ятника Богданові Хмельницькому в Києві. Ця справа дуже характерна й цікава, і я коротенько перекажу її.¹

Думку про вшанування Б. Хмельницького перший подав відомий М. Юзефович, що був замолоду ширим українцем. Юзефович у цій справі вдався до відомого художника Михайла Мікешина, автора монументів “Тисячоліття Росії” та цариці Катерини II; той з охотою року 1868-го приїхав до Києва і умовився про пам'ятника. Пізніше Мікешин довів цареві Олександрові II, що “на Україні, під враженням недавнього польського повстання, виникло загальне бажання пристойно вшанувати патріотичну вислугу гетьмана Хмельницького, що прилучив Україну до Росії”. Року 1870-го цар звелів збирати жерт-

¹ Див. про неї ширше: *Ор. Левицький*. Історія будови пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві // “Літ.-Наук. Вісн.” 1913. Кн. 6. С. 467–483. Див. ще: “Київська Старина”. 1888. Кн. 7.

ви на пам'ятника по всій Росії “тому, хто возвратилъ русскому народу Киевскую святыню, кто спасъ, можетъ быть, православіе на берегахъ Днѣпра и положилъ краугольный камень нынѣшнему государственному зданію всея Россіи”.

М. Мікешин виготовив бронзову модель пам'ятника і привіз її до Києва на розгляд. Богдан був на баскiм коні; “під копитами коня лежав труп ксьондза-езуїта, укритий пошматованим польським знаменом, тут же валялися шматки порваного ланцюга. Далі, за конем, збита його копитом, сторчма летіла з скелі фігура польського пана, а ще нижче — фігура жида-рандаря, руки якого залякли на проскурках, пасках і награбованих церковних речах”...¹ На чолі п'єдесталу — кобзар (кобзарем мала бути жива постать Т. Шевченка) співає й грає на бандурі, а під ним підписано:

*Та не буде лучче, та не буде краще,
Як в нас на Україні,
Що немає жида, що немає ляха,
Не буде й унії....*

Публіка почала протестувати проти такого пам'ятника, але нічого вдіяти було неможливо, бо цар ствердив цього проєкта... І тільки через те, що не було грошей (зібрали всього коло 40000 рублів), мусили поставити самого тільки Богдана, залишивши на далі інші фігури...

Мікешин добре заробив коло монумента: за нього цар року 1872-го подарував йому 1000 десятин казенної землі в Катеринославщині

(це тепер “Мікешин — Царедар”); року 1873-го на вилив пам'ятника було подаровано з наказу царя 1600 пудів зеленої міді — і Мікешин гарненько продав цю мідь собі на користь, і так од його цієї міді вже й не вернули.

Року 1880-го монумент Хмельницькому був готовий, і його з Петербурга привезли до Києва; але справа марудилась, про пам'ятника пішли чудні теревені, і все скінчилося тим, що монумента запроторили в Старокиївський поліцейський учасок, де Богдан і просидів з півтора року, — за те, мовляв, що прибув без паспорта, як шуткували тоді люди...

Місця на пам'ятника ніяк не могли розшукати.

Комісія, що керувала цією справою, хотіла ставити його на Софійській площі, бо тут кияни пишно стрічали Хмельницького 27 студня 1648 р., коли він з військом вертався на Україну, погромивши Польщу. Але декому було не до вподоби, що на таким славним місці стоятиме Богдан, тому порішили запроторити його на Бессарабку, поміж крамниці та шинки... Так з того часу Бессарабка й досі прозивається “Площадь Богдана Хмельницкаго”...

Після довгої мороки р. 1881 почали вже й копати на пам'ятника на Софійській площі, але з Петербурга несподівано заборонили роботу... Виявилось, що це київське духовенство поскаржилося в Синод; воно писало:

При испрошеніи Высочайшаго разрѣшенія на сооружеііе памятника Хмельницкому мѣстомъ для постановки его предполагалась Бессарава-

ская въ Кіевѣ площадь, переименованная тогда же въ площадь Богдана Хмельницкаго. Между тѣмъ кіевская городская дума въ за-сѣданіи 16 іюля 1881 г. постановила: памятникъ этотъ поставить на Софійевской площади, въ ея центрѣ, противъ алтарной стѣны Кіево-Софійевскаго Собора, извѣстной подъ именемъ нерушимой стѣны. При означенномъ положеніи и высотѣ памятника на площади не только будетъ закрытъ видъ на соборъ со стороны Крещатика и Михайловскаго монастыря, гдѣ проходятъ массы вогомольцевъ, совершаются церковныя процессіи и движется городская публика, но еще всякому, направляющемуся съ этой стороны къ собору будетъ представляться уже не алтарная стѣна собора, а задняя часть лошади... Естественно, такимъ видомъ смущень будетъ каждый благочестивый христіанинъ, обычно творящій на севѣ крестное знаменіе въ направленіи къ Нерушимой стѣнѣ... Находя такую постановку конной группы предъ св. алтаремъ неприличною и оскорбительною для религіознаго чувства православныхъ поклонниковъ русской святыни,¹

духовенство в особі преосвящ. Іоанна й благало заборонити ставити пам'ятника на Софійській площі...

Знялася велика буча, пішла довга писанина, і справа не обійшлась, як водиться, без натяків і на “українофільство”, і на сепаратизм. Голова

комісії збудування пам'ятника М. Юзефович прямо писав міністрові:

Долгомъ поставляю представить отвѣтъ мой на доводы, приводимые противъ постановки памятника на Софійевской площади... Въ отзывѣ преосв. Іоанна нѣтъ и подобія правды. Видно, что преосвященный былъ введенъ въ заблужденіе творцами украинфильской интриги, враждебной самому Богдану Хмельницкому и не переносящей памятника ему, какъ историческаго свидѣтельства о единствѣ и неразрывности Русской земли... Я первый поднялъ вопросъ объ этомъ памятникѣ, какъ наглядный отвѣтъ, съ одной стороны польскимъ притязаніямъ, а съ другою — зарождавшемуся тогда украинскому сепаратизму...¹

І тільки через цю “українофільську інтригу” наказано було поставити пам'ятника все-таки на Софійській площі, а то стояв би Богдан десь на Бессарабці серед рундуків, і показував би своєю історичною булавою на якийсь там шинок...

Довго тяглася ця справа з пам'ятником, бо зовсім не було грошей, аби його закінчити; тільки року 1886-го було видано з казни 12000 рублів і пам'ятника так-сяк закінчили, — закінчив (п'єдестал) вже архітектор В. Н. Ніколаєв, бо із-за пригоди з міддю з Мікешиним перестали й знатися. Нарешті, 11 липня 1888 р. пам'ятник був посвячений...

¹ “Літ.-Наук. Вісн.”. 1913. Кн. 6. С. 476.

¹ Ibid. С. 477–478.

23. НАСЛІДКИ РУЙНУВАННЯ УКРАЇНИ

- Українці тягнуть в Австрію
- Непорозуміння в судах
- Руйнування душі

Наслідки всіх цих заборон, всіх цих утисків були страшні для України. Вони зробили те, що багато українців одбилися од рідного поля, од рідного життя, забули свою мову, пришили хвостика — *в* до своєї фамілії і зробилися “тоже малороссами”... Русифікація через школу, через суд та церкву широкою річкою текла до життя українського, і каламутила тихе озеро наше. Русифікація зносила нашу культуру, руйнувала наші звичаї, марудила нашу пісню, робила перевертнів навіть з народу. Свідомість українська падала, історія забувалася, притаманні ознаки наші нищились...

Руйнувалася культура й простого народу, руйнувалося все, що набув він за попередні віки. Школи рідною мовою не стало, пішла школа московська, де дитина не розуміла, чого її навчають. Тому не диво, що у нас на Україні більше ніж де, вийшовши з школи, стають знову неграмотними. Бо наука чужою мовою не пускає в людині глибокого коріння...¹

Кращі сини українські з болем дивились, як руйнувалася стара наша культура. І вони боронили цю культуру, боронили, як могли, клали на неї всі свої сили, оддавали їй все своє життя...

¹ Про потребу національної школи див.: Б. Грінченко. На безпросвітномь пути. Вид. 3. К., 1913.

Степан Руданський
(1830–1873),
український письменник.
З-за цензурних утисків
не бачив своїх творів
друкованими

І з того часу, як заборонили нам рідне слово, з року 1863, посунули наші українці знову за кордон — тепер уже в Австрію, де слово наше було вільним. Львів стає українським центром, тягне до себе кращих людей; а коли з року 1873-го у Львові заснувалося “Українське Наукове Товариство”, воно стало тим огнищем, що коло нього згуртувалися всі видатні сили українські. І попливли тоді за кордон наші сили, наші кращі сили, що їм було тісно й небезпечно в себе вдома; попливли тоді туди і наші гроші, і збагачали Австрію... І дійшло до того, що якусь там просту пісню, якийсь там дрібний віршик українці мусили друкувати в Австрії, а то й в самім Відні, а не в себе вдома, бо тут все це кріпко забороняли...

А скільки з-за цього пішло у нас творів подрукованих, скільки наших поетів так і з світу зійшли, не побачивши творів своїх друкованими (Свидницький, Руданський, Мова)...

Заборона рідної мови у всьому житті нашої довела тільки до руйнування. По школах нищили саму душу українську, перекручуючи її на московську. Освіта падала, бо в школі її давали мало, а позашкільну освіту кріпко забороняли.

Оборонець прав українських, будівничий храмів Божих, гетьман Іван Степанович Мазепа (1644 — 22 серпня 1709). Збудував у Києві р. 1693 Братську церкву на Подолі; р. 1690—1696 церкву Великого Миколая (тепер Военний Собор); обніс Лавру камінною стіною і збудував дві церкви — над святими і економічними воротами. По київських церквах багато вкладів Мазепиних.

нерозуміння судді та підсудного, їх ви досить знайдете в талановитих нарисах “В суді” виборного Макогоненка. Скажу тільки, що ці нерозуміння почалися дуже давно. Так, коли року 1724-го провадилась справа Полуботкова, то цар Петро I допитував Генерального писаря Савича:

І нікуди не міг і не смів ткнутися бідний селянин наш, бо скрізь справа точилася московською мовою, що була йому чужою і не розумною... Приходив він до суду і пробував поскаржитись на свої кривди, але розказати про їх він не міг, бо не знав офіційної мови... І скрізь робили його дурнем, прозивали мужиком, і все через саму тільки рідну мову його... А коли починав селянин наш балакати з росіянами, скільки непорозумінь з того знімалося — болючих, гірких непорозумінь, бо за ці непорозуміння йому доводилося часом з суду простувати й на Сибір...

Я не буду приводити прикладів цього

— Скажи, знаєш ли ты о зломъ умыслѣ твоихъ товарищей?

— Не скажу, Вашеці! — чемно та ввічливо одповів Савич.

Петро обурився, одвів руку і вдарив по обличчю Генерального секретаря України... І за це ж присудив його до катування...

При цій розправі був Бунчуковий Товариш Володьківський, і він роз’яснив цареві, що “не скажу” по-українському значить тільки “я не знаю”.

Цар пом’якшав, але зараз же на кошт Савича послав на Україну гінця-чиновника, аби він перевірів, чи то ж справді по-українському “не скажу” значить “не знаю”...¹

Перекручували душу, перекручували все життя. Непорозумінням кінця не було, бо русифікація на кожному кроці спотикалася на наше рідне і часом прибирала трагікомічних форм...

Розказують, що як був в Києві цар Микола I, він заїхав до Никольського собору, збудованого року 1690-го Мазепою. В ризниці царське око впало на якийсь старий портрет.

— Чий це портрет? — спитав цар настоятеля.

— Зиждителя храма сего, гетьмана Івана Мазепа, Ваше Величество, — одповів той.

— І ви за його молитесь? — цікаво питає цар.

— Кожну службу, як за зиждителя, Ваше Величество, — широ одповідає недогадливий батюшка.

¹ Д. Бантышъ-Каменскій. Исторія Малой Россіи. Вид. 4. К., 1903. С. 589.

— А великим постом проклинаєте Мазепу?
— здивовано питає цар.

— Проклинаємо, Ваше Величество... — зрозумівши, боязко відповідає батюшка...

— І молитесь, і проклинаєте, — насмішкувато додає цар і повертає з різниці...

Звичайно, це, може, тільки анекдот, проте анекдот дуже виразний...

24. МОСКОВСЬКЕ ГРОМАДЯНСТВО І РУЙНУВАННЯ УКРАЇНИ

Що найгірше, всі ці заборони важким тягарем лягали на душу свідомих українців. Вони драгували їх, отруювали душу їм ненавистю до братів-москалів, відвертали їх од московської культури — культури, близької нам, культури рідної, бо й ми ж самі добре доклали до неї своїх рук...

Свідоме московське громадянство байдуже було до нашої трагедії. З попередніх віків воно наслідувало ворожнечу до нас, дивилось скося, історії нашої не знало, культури нашої не визнавало. Про те, що це ми йому створили культуру за XVII та XVIII віки, воно забуло, і не тільки забуло — і знати не хоче...

І за XIX вік ми маємо з московського громадянства силу централістів, як були вони в

XVII та XVIII віках. Згадаймо таких письменників як Каченовський, Катков, Суворин, Грингмут, Мещерський, або в наші часи фанатичний Струве, що закликав своє громадянство “енергично и безъ всякихъ поблажекъ вступить въ идейную борьбу съ украинствомъ”... І російське громадянство весь час було ворожим до наших національних поривань, а в кращому разі — було байдужим...

Наведу тут листа “кающогося” великороса, що виразно вилічує гріхи свого громадянства. “Мы, великороссы, — пише він, — всь, за исключениемъ развъ немногихъ, нужно правду сказать, или совершенно индифферентно относились, или, что еще хуже, старались и стараемся всьми силами противодѣйствовать самостоятельному ихъ (українців), на национальной почвъ построенному, развитію. Въдь мы, великороссы, только и ограничиваемся ровно ничего не стоющими восклицаніями по адресу “хохловъ»-украинцевъ обь ихъ краѣ, гдѣ “среди садовъ деревья гнутся долу”, обь ихъ пѣвучести и “удивительномъ”, своеобразномъ ихъ характерѣ, а между тѣмъ не видимъ, что этотъ нашъ братскій народъ, которому мы многимъ обязаны, весь стонеть отъ своей приниженности, главнымъ виновникомъ которой являемся въ послѣднемъ счетѣ мы, великороссы”...

“Въдь не тайна, — пише він далі, — что въ свое время не сочувствовали этому даже такой человекъ, какъ Бѣлинскій — этотъ идолъ современной ему великорусской нашей молодежи. Въдь онъ одобрялъ даже арестъ Шевченка и называлъ его, Кулиша и другихъ “ему подобныхъ”

чуть ли не дураками, негодяями, проникнутими “мелкимъ хохлацкимъ патріотизмомъ”...

“Кто, — питає автор, — сочувственно откликнулся изъ нашихъ по украинскому вопросу? Кто привѣтствовалъ добрыя начинанія украинцевъ? — Никто... Все наше общество апатично молчало и молчить или косо, недоверчиво поглядываетъ на поднимающее голову “хохломанство-украинофильство”, какъ не стѣсняются и до сихъ поръ обозначать культурное движеніе украинцевъ”...¹

Так писав в 1905 р. “кающийся” великорос, правдиво вбачаючи в байдужости до нас і наших справ гріх свого, братського нам громадянства.²

Я ще мушу зазначити, що російський уряд рідко коли сам, з своєї ініціативи вів на нас погроми. Завше перед новими заборонами знімали бучу добровольці, що галасували про сепаратизм і тикали на нас пальцями. Уряд обома ушима прислухався до їхнього галасу і охоче тиснув нас зо всієї сили...

¹ Див.: “Кіевская Старина”. 1905. Кн. VI. Підпис “Великороссъ”.

² Див. про це питання: *К. П. Михальчукъ*. Открытое письмо къ А. Н. Пылину. Къ исторіи отношеній къ Украинству представителей прогрессивной части русскаго образованного общества. К., 1909; *Дм. Донцовъ*. Русскій либерализмъ и украинское движеніе // “Укр. Жизнь”. 1912. № 5; *Вл. Жаботинскій*. О русскомъ либерализмѣ. Ibid. № 7–8.

25. УКРАЇНСЬКА МОВА

- Вага її в національнм житті
- Напади на нашу мову
- Нашу мову звать польською мовою
- Що казали про нашу мову Ломоносов, Катерина, Каченовський, Грец

Мова — це наша національна ознака, в мові — наша культура, ступінь нашої свідомости.

Мова — душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова, як певний орган культури, традиції. В мові — наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання.

Мова — це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції. В такому разі мова — це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного я...

І поки живе мова — житиме й народ, як національність. Не стане мови — не стане й національності: вона геть розпорошиться поміж дужчим народом...

От чому мова завжди має таку велику вагу в національному рухові, от чому ставлять її на перше почесне місце серед головних наших питань.

Тому й вороги наші завжди так старанно пильнували, аби заборонити насамперед нашу мову, аби звести та знищити й доценту. Бо німого, мовляв, попхаєш, куди забажаєш...

Напади на нашу мову почалися дуже давно — ще майже з самого приєднання України до Москви. Богобоязлива Москва, що готова була муки приймати за “єдиную букву азъ”, завше скоса поглядала і на нас, і на нашу мову. Думка така була: раз інша мова, то й інший народ, а коли інший народ, то інша й віра... А коли інша віра, до тож еретицька віра, бо право вірує сама тільки Москва та московський народ...

Одного разу, з початку XVII віку, прийшло на Москву козацьке посольство з України. Цар одмовив їм і не прийняв їх; кн. Пожарський ось так виправдовувався: “Пришли вы къ Москвѣ — казав він — передъ постомъ, и въ постъ у великого государя нашего никакіе послы и иноземцы не бывають”... Як бачимо, цар боявся поскоромитися в піст “иноземцями»-українцями...

І так ми стали на Москві еретиками і, як я вже розказував, багато перетерпіли за це своє еретицтво в XVII віці...

Мова наша — особливо жива людова мова, не літературна — вже тоді, в XVI та XVII віках, дуже відрізнялась од мови московської. Живу мову нашу на Москві мало розуміли, розібрати, що таке наша мова, тоді ще не могли. Кожну людину, що не балакала по-хрещеному, тобто по-московському, прозивали там німцем, німою.

Жили ми тоді під Польщею, державною мовою у нас в XVII віці замість своєї, що була в литовську добу, стала мова польська; тому не диво, що в нашу мову, особливо в мову літературну, увійшло чимало польських слів (вони

згодом вивітрилися з нашої мови). На Москві це одразу кинулось у вічі, і тому одразу ж там почали прозивати нас поляками, а нашу мову вкраїнську — польською мовою...

І ця думка, ніби мова наша — то польська мова, думка ця, що постала ще в XVI та XVII віках,¹ кріпко держалась на Москві і в XVIII віці, і в XIX, держиться вона там навіть і до нашого часу. Цю стару думку тільки трохи підновили — нашу мову почали прозивати наріччям мови польської.

За XVIII та XIX віки з мовою нашою було теж саме, що і з самим народом: мову нашу роздирали на часті і тягли до себе і поляки, і москалі. Дві головні думки було про нашу мову за ці віки: поляки писали, що мова вкраїнська — то мова польська, та тільки трохи попсована московською, цебто зросійщене польське наріччя; росіяни писали, що мова вкраїнська — то мова російська, та тільки попсована польською, це полонізоване російське наріччя. Назвати нашу мову окремою мовою ніхто не хотів...

Я не буду розказувати, що пишуть про мову нашу поляки, — вони інколи й досі нашу мову залічують до своєї; спинюся тільки на тому, що кажуть про нашу мову росіяни.

В середині XVIII віку, року 1746-го Ломоносов так писав про нашу мову:

Сей діалектъ съ нашимъ очень сходенъ,
однако его удареніе, произношеніе и оконче-

¹ Ще П. Шевальє р. 1663 в своїй *Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne*, с. 38, називав українську мову наріччям польської.

нїя реченїй отъ сосѣдства съ Поляками и отъ долговременної бытности подъ нхъ властію много отмѣнились или прямо сказать попортились.¹

І от це твердження такої авторитетної людини, яким був Ломоносов, і пішло гулять по світі, і стало загальною думкою більшости російських письменників. На першу частину твердження — що наша мова єсть “діалектъ”, цебто язык, а не наріччя, на це не звернули уваги — отже, добре запам’ятали тільки відносини мови нашої до польської.

Року 1784 цариця Катерина II надумала видати такий словник, щоб він містив в собі всі мови, які тільки існують на світі. Дев’ять місяців проклопоталася цариця над своєю вигадкою; всім губернаторам було кріпко наказано збирати слова з їх країв і одсилати до Петербургу; у всі кінці світа послали відозви і просили присилати слів. Але нарешті ця робота Катерині обридла, і вона передала її Палласу. Користуючись зібраним матеріалом, Паллас і видав року 1787–1789-го “Сравнительные словари всѣхъ языковъ и нарѣчій, собранные десницею Всевысочайшей особы”, 4 томи.

І от в цім словнику, в передмові, писали таке про нашу мову:

¹ Див.: Сочиненія М. В. Ломоносова. Вид. Академії наук. Т. IV. СПб., 1898. Ст. 1–2. Це Ломоносов писав проти Тредяківського; Тредяківський написав тоді статтю “О множественномъ прилагательныхъ целыхъ іменъ оконченїи” і радив писати на кінці прикметників у множині *и*, а не *е*, бо “малороссіяне кончать непремѣнно также на *и* сімь образомъ: святѣи»; Ibidem примітки, с. 13. Як бачимо, в нашої мовою тоді ще добре рахувались...

Малороссійское нарѣчіе мало отлично и само по себѣ часто єсть не что иное, какъ російское, на польскій образецъ премѣненное, которое и въ употребленїи токмо въ Украинѣ и Малой Россїи.

Це було офіційальне твердження “Всевысочайшей особы”...

Але придивімось, на основі якого матеріялу зроблено такий висновок. Ось які слова тут подані за українські: жарь, земля, корова, кровь, домъ, жизнь, звѣзда, здѣсь, зрѣніе, когда, караульщикъ і такі інші... От на цим матеріялі славні академіки Катеринині й прийшли до думки, що “малороссійское нарѣчіе мало отлично”...

Звичайно, доставили ці слова губернатори тільки з обов’язку, аби здихатись клопоту, а в Петербурзі їх прийняли, як то кажуть, за чисту монету, і, не перевіривши, здали до друку...¹

В XIX віці про нашу мову панує така ж сама думка. Вчений М. Т. Каченовський, редактор “Вѣстника Европы”, ось що писав про нашу мову:

Извѣстно, что малороссійское нарѣчіе занимаетъ середину между нашимъ русскимъ языкомъ и польскимъ, изъ послѣдняго вошло въ него множество словъ и оборотовъ въ продолженїе того времени, когда Малороссія нахудналась подъ польскимъ господствомъ.²

¹ Див. про це ширше: *І. Огієнко*. Огляд українського язикознавства. 1907. С. 41–42; “Записки”. Львів. Т. 80.

² “Вѣстникъ Европы”. 1810. Ч. 49. № 1. С. 69–70.

В другім місці Каченовський мову нашу зве російською, та тільки попсованою польською.¹

Додам до цього, що Каченовський був професором слов'янських мов в Московському університеті, і такі думки свої передавав і своїм студентам.

Найбільший грамотій свого часу, Микола Греч, вже просто залічив нашу мову в наріччя до польської; року 1822-го він писав:

Малороссійское нарѣчіе родилось и усилилось отъ долговременнаго владычества поляковъ въ юго-западной Россіи, и можетъ даже назваться областнымъ польскимъ...²

Те ж саме він сказав і в своїй відомій “Пространной грамматикъ” 1827 р., тільки простіше:

Малорусское нарѣчіе можетъ даже назваться нарѣчіемъ языка польскаго...

Мушу додати, що Греч був чоловік авторитетний і впливовий, і думки його котилися широко по цілій Росії.

Ці думки про польське походження нашої мови були настільки впертими, що навіть проф. Бодянський серйозно доводив неправдивість їх...³ А р. 1848 появилася навіть дисертація вченого Лебедева: “Историко-критическое разсужденіе о степени вліянія Польши на языкъ и устройство училищъ въ Россіи”; автор виступив проти неправдивої думки, що тоді панувала, ніби українська мова зачалася з того часу, коли Україну запосіла Польща.

¹ Див. мій Огляд, с. 29–31.

² Опыт истории русской литературы. СПб., 1822. С. 12.

³ Ученыя Записки Моск. Универс. 1835. Ч. 9.

Дойшло до того, що мову нашу прозвали тоді просто “польской креатурой, незаконнымъ дѣтищемъ русской семьи”...¹

А то бувало, що прозивали нашу мову просто “иностранною”. Так, на перекладі книжки українського письменника XVII віку І. Галятовського “Мессія Правдивый” 1669 р, на російську мову Космодемянським в 1803 році написано:

“Переводъ съ иностраннаго”...

Наскільки не знали, нашої мови, голосно свідчить те, що каже про мову нашу відомий російський історик Карамзін; він приводить грамоту, писану вкраїнською мовою, і додає, що грамота ця “писана варварскимъ языкомъ, ни Русскимъ ни Польскимъ”...²

І коли відомий історик назвав мову нашу “варварською”, то чи диво ж після цього, коли року 1863-го міністр Валуев авторитетно заявив: “Никакого малороссійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ”...³

¹ П. И. Житецкій. Очеркъ звуковой истории малорусскаго нарѣчя. К., 1876. С. 46.

² История Государства Россійскаго. Т. IX, примітка 561.

³ Див. вище.

26. УКРАЇНЬСЬКА МОВА — САМОСТІЙНА МОВА

Мови нашої не знали, мало знали й нас самих. “Малорусская народность, — пише акад. Пипін, — для большинства съвернаго русскаго общества была terra incognita. Исторія Малороссіи была извѣстна мало, а когда являються, наконецъ, первые опыты знакомства съ современной народностью, русскимъ этнографамъ приходилось какъ будто открывать Малороссію”...¹

Проте були і в кінці XVIII, і в XIX віці такі люди, що добре розуміли і нашу мову, і нашу історію. Так, ще в 1793 р. письменник Федор Туманський писав про Україну і про її відносини до Росії ось так:

Цѣлое состоитъ изъ частей; прежде составленія цѣлаго должны существовать части; чтобы цѣлое было хорошо и совершенно, должны быть его части въ порядкѣ и должномъ совершенствѣ, по крайней мѣрѣ возможномъ: заключеніе сіе есть правило истины, а оспаривающаго оное — къ лекарю...²

Правдиві слова, і під ними ще й тепер залюбки підписався б кожний щирій українець...

Року 1815-го дуже цікаві думки про нашу мову подав відомий польський вчений Бандтке; він писав:

¹ А. Н. Пыпинъ. Исторія русской этнографіи. Т. III. С. 309–310.

² “Россійскій Магазинъ”. 1793. Ч. II.

Языкъ малороссійскій (котораго столица есть Кіевъ), какъ не уступающій въ старшинствѣ великороссійскому, не можетъ быть нарѣчіемъ сего послѣдняго... И хотя нѣмцы увѣряють, яковы малороссійское нарѣчіе есть не что иное, какъ русской языкъ, испорченный примѣсью къ нему польскаго, не смотря на то малороссійское нарѣчіе старѣе многихъ другихъ, ибо Кіевъ процвѣталъ уже въ то время, когда Москва не существовала, а словянскіе Поляне еще прежде Руріка говорили не иначе, какъ своимъ словянскимъ языкамъ... Дай, Боже, чтобы и малороссійскій языкъ сталъ въ ряду ученыхъ славянскихъ языковъ!...¹

Відомий О. Левшин року 1816-го пророкував про український язык:

Єжели геніи здѣшной стороны (України) обратятъ на него вниманіе и образуютъ оный, ограничивъ положительными правилами грамматики, тогда малороссіяне въ славѣ ученыхъ произведеній своихъ можетъ быть вѣдуться состязаться съ просвѣщеннѣйшими народами Европы...²

Писав про українську мову ще року 1830-го і відомий історик Бантиш-Каменський:

Не справедливо думаютъ, что нарѣчіе, которымъ говорятъ теперь Малороссіяне, овязано своимъ происхожденіемъ единственно вліянію

¹ Замѣчанія о языкахъ Богемскомъ, Польскомъ и нынѣшнемъ Россійскомъ // “Вѣстн. Евр.” 1815. Ч. 84. С. 23–35, 118–124.

² Письма изъ Малороссіи. Харків, 1816.

языка польскаго. Мѣстное удаленіе Кіевлянъ отъ Новгородцевъ и другнхъ славянскихъ племенъ еще въ глубокой древности положило зародышъ такому измѣненію языка славянскаго, и наблюдательный филологъ въ лѣтописи Несторовой, въ пѣснѣхъ ко святымъ мѣстамъ черниговскаго игумена Даніила и въ пѣснѣхъ Игоревой, письменныхъ памятникѣхъ XI и XII столѣтій, примѣтитъ уже сіи отмѣны въ нѣкоторыхъ словахъ въ въ самомъ ихъ составѣ... Въ малороссійскомъ нарѣчій скрыто происхожденіе многихъ славянскихъ словъ, которыхъ тщетно будемъ искать въ нынѣшнемъ языкѣ русскомъ.¹

Так думав про українську мову історик ще в 1830 р., і думки його можна назвати цілком правдивими й тепер.

Наведу ще один уривок — думки про українську мову проф. Срезневського, потім відомого академіка; року 1834-го він писав:

Въ настоящее время нечего доказывать, что языкъ украинскій (или какъ угодно называть другнмъ, малороссійскій) есть языкъ, а не нарѣчіе русскаго или польскаго, какъ доказывали некоторые, и многіе увѣрены, что этотъ языкъ есть одинъ изъ богатѣйшихъ языковъ славянскихъ, что онъ едва ли уступитъ богемскому въ обиліи словъ и выражений, польскому въ живописности, сербскому въ пріятности, что это языкъ, который, бѣдучи

еще не обработанъ, можетъ уже сравниться съ языками образованными по гибкости и богатству синтактическому, — языкъ поэтический, музыкальный, живописный. І Срезневскій широко сподівається, що український язык стане літературним. Языкъ Хмельницькаго, Пушкаря, Дорошенки, Палія, Кочубея, Апостола долженъ по крайней мѣрѣ передать потомству славу сіихъ великихъ людей Украины...¹

Як бачимо, вже за старі часи, ще з початку XIX віку знаходились такі вчені, що добре розуміли стан нашої мови, називали її не нарѣччям, а окремим язиком в слов'янській сім'ї, і пророкували їй славне життя. Проте думки цих вчених, — хоч вони й були дуже поважними, губилися в цілому морі тих нікчемних вигадок, що їх пускали про мову нашу всякі малограмотні добровольці-філологи. І тільки з другої половини XIX віку серед більшості вчених вже остаточно запановує думка, що українська мова — це окрема мова, що вона має свою довгу історію.

Я наведу тут ще деякі думки краших вчених про українську мову.

Так, добре відомий лінгвіст А. Шлейхер писав:

Малорусскій языкъ нельзя разсматривать, какъ разновидность русскаго, но какъ нарѣчіе, стоящее къ нему въ такомъ же отношеніи, какъ и къ остальнымъ славянскимъ языкамъ.

¹ Взглядъ на памятники Украинской народной словесности // "Ученые Записки Моск. Унив." 1834. Кн. VI. С. 134–150.

Славний П. Шафарик писав про нашу мову:

Въ южно-русскомъ нарѣчїи мы имѣемъ дѣло съ такимъ же самобытнымъ нарѣчіемъ, какъ и другія славянскія.

Славний Ф. Миклошич ще більше рішучо заявив:

Языкъ малорусскій долженъ быть разсматриваемъ наукой, какъ самостоятельный языкъ, а не какъ нарѣчіе великорусскаго.

Ще відомий проф. П. Лавровський писав те ж саме:

Между особенностями малорусскаго нарѣчїя есть много такихъ, которыя неоспоримо даютъ этому нарѣчію право на такое же самостоятельное мѣсто, какое занимаютъ и другія нарѣчїя славянскія.

Славний академік Ф. Корш теж визнавав нашу мову за окрему:

Языкъ Малой Россїи можетъ быть названъ діалектомъ лишь по отношенію къ тому до-историческому языку, на которомъ говорили русскіе славяне до своего рѣшительнаго раздѣленія на три вѣтви. Относительно этого праязыка и великорусскій языкъ есть діалектъ. По отношенію къ послѣдньому малорусскій языкъ есть языкъ. Какъ таковой, онъ въ свою очередь раздѣляется на нарѣчїя и говоры, совершенно независимые отъ нарѣчїи и говоривъ великорусскихъ.

Так потроху витворювалась думка, що українська мова — це окрема мова, а не наріччя мови московської.

Проте до думки такої вчені прийшли шляхом довгих наукових змагань, але таких змагань, що все ж на кінці їх витворилась правдиво-наукова думка.

27. КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

“Споръ южанъ съ сѣверянами” почався дуже давно — початки його губляться ще в XVII віці; тільки на перших порах змагання велось не за мову, а більше за саму віру “черкасішек”. В кінці XVII віку, в роках 1689—1690-х, змагання це набуло дуже гострої форми: богобоязлива Москва звела на ноги проти українців всіх, кому були любі старі порядки московські, і вся ця чорна юрба, з патрірхом Іоакимом на чолі, дала генеральний бій українцям...

Проте гору взяли в цім бої українці, і вони широко понесли свою культуру на Москву. Разом з культурою вони понесли на Москву і свою мову, і почали там виробляти літературну московську мову.

Українська літературна мова почалася дуже давно — вже з XI віку ми маємо пам’ятки її, скажімо, збірник Святославів 1073 року. Дедалі мова ця вироблювалась все більше, і згодом стала мовою школи і всіх освічених людей. Постала ця мова на ґрунті мови старослов’янської, тоб-

ФУНДАЦІЯ
ІМЕНІ МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА
(ОГІЄНКА)

Іван ОГІЄНКО
(Митрополит Іларіон)

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

“НАША КУЛЬТУРА І НАУКА”
Київ • 2001

Титульна сторінка
“Історії української літературної мови” І. Огієнка,
перевиданої в Києві 2001 р.

то староболгарської. Разом з християнством прийшла до нас ця старослов'янська (болгарська) мова і панувала у нас вісім віків, до XIX століття; разом з тим запанувала в нас і думка, що писати книжки можна самою тільки старослов'янською мовою: писати іншою мовою було гріх, і на це не відважувалась жадна письменна людина...

От чому в найстаріших пам'ятках наших годі шукати виразних прикмет української мови.

Звичайно, поруч з цією літературною мовою була жива народна українська мова, і вона була відмінною од мови літературної (болгарської в основі) вже в XI віці; це була мова простого неписьменного люду, це була мова для буденного вжитку. Письменники тогочасні, що були майже з самого духовенства, обминали цю мову в своїх писаннях, як мову мирську, як мову нецерковну. І чим більше освіченим був письменник, тим чистішою старослов'янською мовою він писав, тим далі він був од мови живої, народної... І тільки випадково, помиляючись, бувало лишав письменник якусь рису своєї рідної української мови.

Проте народна мова вперто стукалася до літературної, і досить рано вона все-таки ввійшла туди; про це нам виразно свідчить такий український пам'ятник, як, скажімо, “Слово о полку Игоревъ” XII віку.

Такою була наша літературна мова за віки XI–XIV; потроху старослов'янська мова почала відмінюватись, бо її вже мало розуміли, і дедалі літературна мова стає все менше і менше розумною, а це примушувало її більше наблизитися до мови живої; і вже в XIV–XV віках жива укра-

їнська мова великим струмком тече до літературної.

Проте тільки з XVI віку, коли й до нас на Україну докотилися реформаційні ідеї, що несли літературні права мові народній, з того часу народна українська мова одержує право вільно увійти до мови літературної. І з XVI віку на Україні витворюється цікава літературна мова: основою в неї стара слов'янська мова, але вже значно позбавлена своїх давніх рис; до цієї основи силою увійшла, бо примусило життя, жива народна мова, і з обопільного впливу їхнього і витворилася “слов'яно-руська” мова, як її прозивають. Польський вплив на нашу мову тоді був великий, — бо мова польська стала мовою державною, — тому вплив цей значно одбився і на цій нашій “слов'яно-руській” літературній мові.¹

В XVII віці жива мова ще більше входить до літературної і, скажімо, в творах Галятовського бере собі вже почесне місце; дедалі народна мова пливе все більше та ширше і стає ясним, що в боротьбі мови церковнослов'янської та народної гору візьме жива мова.

Я повинен ще сказати, що поруч з цими мовами була в нас на Україні ще мова актова — мова судова, мова юридичних канцелярій; почалася вона дуже рано — ще з початку XIV віку, з того часу, як Україну забрала Литва. І ця мова в основі своїй церковнослов'янська, проте вже вкупі з мовою живою, і ця жива мова згодом і тут бере гору; та тільки з кінця XVI віку, коли

од Польщі, що заступила Литву, пішли утиски на нас, цю актову мову потроху звели, а потім і зовсім заборонили, — актовою мовою стала мова польська.

З половини XVII віку, з часу приєднання України до Москви, українці потягли на Москву в великому числі і понесли з собою і свою літературну мову. На Москві була своя літературна мова — церковнослов'янська в основі, з дуже малими рисами мови живої. І з того часу і пішла боротьба між двома цими літературними мовами. Москва зразу, вже з середини XVII віку, примушує українців кидати свою живу мову і пристосовуватися до мови московської. Пішли накази про це, посипалися заборони наших книжок. Проте літературна мова українська не здавалася і ще більше сунулася по Росії.

Історія української літературної мови за XVIII вік дуже цікава. Всі значні письменники наші тягли тоді на Москву, і там проводили свою культурну роботу; на Москві вони потроху забували рідну мову свою і проїмалися мовою московською. У нас на Україні Москва душить літературну мову нашу і забороняє друкувати нею книжки, зате ця мова все суне та суне на Москву. І от за XVIII вік потроху на Москві складається нова літературна мова московська: її творять найбільше наші таки українці, що тоді скрізь були на Москві. Нова літературна мова московська склалася з довгої боротьби мови української літературної та московської: до неї увійшли і стара літературна мова московська, і мова приказів московських, і літературна мова українська, і українська актова мова. От чому

¹ Зразки цієї “слав'яно-руської” мови див. вище.

ВЫПРОКАДНАЗ БГЪ СД-
НОГѠ ЧѠСѠ ПРѠКА ІЗЕКІІЛА
В ПОЛЕ, КОТѠРОЕ ПѠВНО
БЫЛО КОСТЕЙ ЧЛѠВЧУХЪ, А
ГДА ДХЪ ПОВѠНУЛА НА
ТЪІН КОСТИ, ЗРАЗА СТАЛЪ-
СА ШѠМЪ БЕЛІКІЙ, ПОЧА-
ЛІСА КОСТИ ДО КОСТЕЙ
ЗВІРАТТИ, ПОЧАЛА НХЪ СКЪ-
РА ШКРІВІАТИ.

ИЗВЕДЕ БГЪ КО ЕДИНО
ВРЕМЯ ПРОРОКА ІЗЕКІІЛА
НА ПОЛЕ, НА НЕМЪ ЖЕ БѠ
МНОЖЕСТВО КОСТЕЙ ЧЛѠВ-
ЧЕСКИХЪ И ЕДА ДВНѠ ДХЪ
НА ОНЫА КОСТИ, БЫСТА
ШѠМ БЕЛІКЪ, НАЧАЛА КОСТИ
Х КОСТЕМЪ СОБИРАТИ, НА-
ЧАТЪ НХЪ КОЖА ПОКРЫ-
ВАТИ.

*Так Галятовський
написав свою промову*

*Так йому виправили
земляки, і так він читав її*

Промова українського письменника
І. Галятовського в Москві перед царем 1670 р.

літературна мова московська ще й тепер має в собі таку силу церковнослов'янських елементів, от чому вона має багато елементів українських та навіть польських; тим-то вона й так далеко одійшла од мови живої, народної...

От так померла стара українська літературна мова і так вона воскресла вже літературною московською мовою...

Жива, народна українська мова за XVIII вік простує до літератури все більше та більше; стара літературна мова потроху зникала, потроху тягла на Москву, і місце її заступала вдома мова народна. Стара наша літературна українська мова пробувала була вернутися до нас із Москви, проте її в чужому вбранні вже не poznали вдома, не прийняли і не пустили до себе...

А р. 1798-го вийшла “Енеїда” Котляревського, і вона стала хрестом над могилою старої літературної нашої мови. З того часу на Україні літературною мовою стає вже цілком мова жива народна, та мова, що потроху протікала до літературної вже з XI–XII віку.

28. “СПОРЪ ЮЖАНЪ С СЪВЪРЯНАМИ”

- Початок суперечки
- Гіпотези Погодіна, Соболевського
- Мова наша: мова чи наріччя?
- “Мужича мова”
- Тернистим шляхом

В XIX віці “споръ южанъ съ сіверянами” не спиняється, а набуває собі ще гострішої форми — тільки суперечки йдуть вже за саму мову нашу.

В XIX віці в Росії стає дві літературні мови — московська та українська; постали ці дві мови не однаковим шляхом, і були вони неоднаковими і по самій своїй істоті: московська літературна мова перетворювалася з мови давньої церковнослов'янської, з “високого” штилю, по термінології Ломоносова, тоді як літературна українська мова прямо вийшла з штилю “низького”, з мови “подлої”. Демократичний народ український одразу взяв собі мову народну за літературну, тоді як мова літературна московська далека була од мови народної і за недовгий час

свого життя ось тепер потроху стає навіть мертвою мовою...

І тому нема нічого дивного, що ці мови — “високого” штилю та “подла” мова повинні були вступити в боротьбу, бо мова “високого” штилю, звичайно, не признала “подлої” мови і тільки з презирством поглядала на неї згори... І тільки змилосердившись, мову вкраїнську заличили в наріччя до мови московської...

“Споръ южанъ съ сіверянами” про мову їхню розпочався з самого початку XIX століття; на чолі цієї суперечки йшов проф. М. Каченовський, що не визнавав мови нашої за окрему мову — він її вважав за сполонізоване наріччя польської мови; не визнавав він і нашої літератури — і Каченовський був перший, що заперечував потребу самостійної української літератури.

До Каченовського пристав навіть відомий ієрарх Євгеній Болховітін, що року 1814-го писав про нашу мову: “Не вѣрю, чтобы Несторъ писалъ на малороссійскомъ языкѣ, котораго при немъ не было, а что у Малороссіянь осталось больше, нежели у насъ словъ его, это не доказательство”...¹

Проти думки Каченовського писали польський вчений Бандке, писав О. Левшин і інші. Ці перші сперечання мали велику вагу для української мови: вони ясно показали, що з українською мовою у всякому разі повинно рахуватися.²

¹ “Древняя и Новая Россия”. 1880. Кн. X. С. 355 і 361.

² Про всі ці суперечки (р. 1809–1830) див.: *І. Огієнко*. Огляд українського язикознавства // “Записки”. Львів. Т. 79.

Вдруге суперечки про нашу мову гостро знялися вже в 50-х роках минулого століття, знялися найбільше з-за відомої гіпотези проф. Погодіна.

Тоді якраз наш славний українець, перший ректор київського університету проф. М. Максимович добре взявся за наукове дослідження української мови. В багатьох своїх працях, написаних 1827–1863 рр. про нашу мову,¹ Максимович науково довів, що українська мова — це справжня самостійна мова, а не наріччя; до мов західно- та східнослов’янських вона ближча, ніж до мови московської, од якої вона має силу дуже давніх відмін. Самі українці — дуже давні автохтони в своїм краї, де живуть вони од Дунаю до Дону; мова українська зачалася в найстаріші часи, ще в доісторичну добу. І Максимович перший докладно подав всі найвиразніші прикмети української мови.

Проти цих думок Максимовичевих розпочалася наукова суперечка. Першим виступив проф. П. Лавровський² і почав доводити, що українська мова постала пізно, не раніше XIII–XIV віку, тому ми й не маємо, на його думку, виразних українських ознак в пам’ятках XI–XII віку. Проте Лавровський визнавав мову нашу справжньою самостійною мовою, і навіть сердився, коли йому казали, що мова українська близька до московської.³

¹ Див. їх в III т. його Сочиненій. К., 1880.

² О языкѣ сѣверныхъ русскихъ летописей. СПб., 1852.

³ Див. його “Обзоръ замѣчательныхъ особенностей нарѣчія Малорусскаго сравнительно съ Великорусскимъ и съ другими славянскими нарѣчїями” // “Журн. Мин. Нар.

Року 1856-го виступив і проф. М. Погодін зі своєю теорією.¹ Він іде за Максимовичем і вважає, що українська мова — окрема самостійна мова, а не наріччя, і постала вона десь в IX віці; од мови московської вона відрізняється більше, ніж од інших слов'янських мов. Але як же вийшло, що мова ця, на думку Погодіна, не має старих пам'яток? “Какъ народъ-властитель, поставлявшій князей всей Руси, народъ колонизаторъ, заселившій Оку и среднее течение Волги, народъ, служившій для прочихъ русскихъ племенъ источникомъ христіанской вѣры, просвѣщенія и письменности, могъ не оставить въ древнихъ памятникахъ яркихъ слѣдовъ своего духа и своего языка? Это былъ бы фактъ безпримѣрный въ исторіи”...

І таким шляхом Погодін й прийшов до своєї відомої гіпотези, що поляне були великоросіянами, що вони з давніх-давен жили в Києві, і тільки пізніше, по татарським погромі, потягли з Києва на північ, а на їх місце десь в XIII—XIV віці з Галичини і прийшли українці... А коли так, то виходить, що першу державу заклали і віру Христову прийняли перші росіяни, а не українці...

Гіпотеза ця прийшлася дуже до вподоби російському громадянству, хутко поширилася і стала загальною відомою; проте вона не вдержує серйозної критики, і її легко розбили М. Мак-

Пр.”. 1859. Кн. 6. С. 225–266. Резюме цієї статі в “Основи” 1861 р., кн. 8: “Отвѣтъ на письма г. Максимовича къ г. Погодину”.

¹ “Записка о древнемъ языкѣ Русскомъ” // “Извѣстія отд. русск. яз. и слов. Акад. Наукъ”. 1856. Т. V. С. 70–92.

симович — філологічну частину¹ та О. Котляревський — історичну частину.²

Ця суперечка про нашу мову мала дуже велике значення: з-за неї добре встановили різні прикмети української мови, знайшли місце цієї мови серед інших слов'янських мов, і вивчення нашої мови поставили на цілком науковий ґрунт.³

Проте віковичний “споръ южанъ съ северянами” не припинився на цьому. Стару розбиту гіпотезу Погодіна знову підняв проф. А. Соболевський, але доводив її вже не самими історичними доказами, як це робив Погодін, він доводив її більше фактами мови. Зі своєю теорією А. Соболевський виступив вперше року 1883-го.⁴ Він виставив дві гіпотези: про так зване нове *ъ* з старого *є*, що ніби постало тільки в галицько-волинській мові і зовсім не було в мові київській; на підставі цієї гіпотези А. Соболевський прийшов до старих думок Погодіна, що ніби в Києві в XIV та XV віках не було нічого українського, — тут жили великоросіяни, тут була мова великоросійська... А українці “населеніе пришлое, пришедшее приблизительно в

¹ Див. його “Письма” проти Погодіна в III т. його “Сочиненій”.

² Были ли Малоруссы исконными обитателями Полянской земли, или пришли изъ-за Кариатъ въ XIV вѣкъ // “Основа”. 1862. Кн. X. С. 1–12.

³ Всі ці суперечки добре описав В. Розов в Київських “Унив. Извѣстіяхъ” 1913. Кн. X. С. 5–43. Див. ще А. Пылинъ. Споръ южанъ съ сѣверянами // “Вѣстникъ Европы”. 1886. Кн. 4; див. ще його “Исторія русской этнографіи”. Спб. 1891. Т. III. С. 301–338.

⁴ Какъ говорили въ Киевѣ въ XIV–XV вѣкахъ? Реферат надруковано в “Чтеніяхъ въ Общ. Нест. Лѣт.” Т. II. 1888.

XV вккѣ сюда съ запада, изъ Подоліи, Волини и Галиціи и ассимилировавшее собою остатки стараго кievскаго населенія”...

Ці думки свої, трохи міняючи їх із-за гострої критики, А. Соболевський висловлював багато раз і в інших своїх працях.¹ Теорія Соболевського викликала гарячу полеміку — багато вчених повстали проти неї і довели неправдивість її як з боку історичного, так і з боку філологічного; найбільше цінні праці тут дали професори Дашкевич, В. Антонович, Владимирський-Буданов, Леонтович, М. Грушевський — вони розбили історичний бік теорії Соболевського,² та професори Житецький, акад. Ягич, Шимановський, акад. О. Шахматов і особливо проф. А. Кримський — вони розбили мовні твердження Соболевського.²

¹ Ось головніші з їх: Очерки по исторіи русскаго языка. К., 1884, з “Унив. Изв.” за 1883—1884 р.; Источники для знакомства съ древне-Кievскимъ говоромъ // “Журн. Мин. Нар. Пр.”. 1885. Кн. 2; Древне-Кievскій говоръ // “Извѣстія” Ак. Наукъ. 1905. Кн. I. С. 808—823.

² Дашкевичъ. Нѣсколько данныхъ изъ исторіи Кіева, Кіевской земли и Кіевскихъ историческихъ памятниковъ XIV—XV вв. // “Чтенія въ ист. общ. Нест. Лѣт.” Т. II. 1888; Антоновичъ. Нѣсколько данныхъ о населеніи Кіевской земли въ XVI в. Ibid.; Владимирскій-Будановъ. Населеніе Юго-Зап. Россіи // “Архивъ Ю.-З. Р.”. К., 1886. Т. VII. Ч. I і II; Леонтовичъ. Очерки исторіи литовско-русскаго права. СПб., 1894; М. С. Грушевскій. Очеркъ исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV столѣтія. К., 1891; Дашкевичъ. О существованіи былинь въ Южной Руси до половины XVII вѣка // “Чтенія въ ист. общ. Нест. Лѣт.” 1888. Т. II. С. 208; Його ж: Къ вопросу о происхожденіи русскихъ былинь. Ibid. 1889. Т. III.

² П. И. Житецкій, По поводу вопроса о томъ, какъ говорили въ Кіевѣ въ XIV—XV вѣкахъ // “Чтенія въ Ист. Общ. Нест. Лѣт”. 1888. Т. II; И. В. Ягичъ. Отчетъ о присужденіи

Теорія Соболевського, всі його писання, вся суперечка із-за його гіпотези¹ мали надзвичайне значення в історії української мови. Сам акад. А. Соболевський стояв на твердому науковому ґрунті, похитнути його було нелегко, і це примусило й противників його стати на такий само науковий ґрунт, примусило їх в своїх змаганнях спиратися на певні, уґрунтовані наукові факти. Соболевський завше покликався на старі вкраїнські пам’ятки, і це примусило стати до їх детального вивчення, і тепер українська філологія має певний непохитний ґрунт. Із-за цієї суперечки порішили дуже важне нам питання, — про ті принципи, що на їх основі можна якусь там пам’ятку признавати вкраїнською; твердо дійшли до думки, що при вивченні давньої української мови ніяк не можна забувати теперішньої живої української мови. Коротко кажучи, українська філологічна наука завше буде вдячною акад. Соболевському, бо це він своїми працями поставив її на непохитний справді науковий ґрунт.

Ломоносовской преміи за 1883 г., прилож. III, “Сборникъ” Ак. Наукъ т. 33 за 1884 р.; Його ж: Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка. Ibid. Т. 46 за 1889 р.; Шимановскій. Къ исторіи древне-русскихъ говоромъ. Варшава. 1887.; А. Кримскій. Филологія и Погодинская гипотеза // “Кіевская Старина”. 1898. Кн. 6 і 9. 1899. Кн. 1, 6 і 9; Його ж: Древне-кievскій говоръ // “Извѣстія”. 1906. Кн. 3; Його ж: Деякі непевні критеріи для діалектологічної класифікації старо-русскихъ рукописів // “Науковий Збірник М. Грушевському”. Львів. 1906. С. 91—153; В. Розов. Трилогія проф. А. Кримського // “Записки”. Львів. Т. 77; А. А. Шахматовъ. Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей // “Журн. Мин. Нар. Пр.”. 1899. Кн. 4. С. 324—384.

¹ Всю цю суперечку гарно розказав В. Розов, див. “Универс. Извѣстія”. Київ. 1913. Кн. 12. С. 45—90.

Так українська мова потроху здобувала собі “права громадянства”, так потроху приходила наука до думки, що українська мова — це справді окрема, самостійна мова, а не наріччя мови московської. Думка ця давно панувала серед українських вчених, і проти неї поставили не стільки московські вчені, скільки московський уряд, що завше забороняв признавати нашу мову окремою мовою, — і робив це не з-за науки, а тільки з-за своєї ворожої нам політики.

Для науки питання, чи мова наша справді мова, чи тільки наріччя мови московської, давно стало ясним і давно було навіть зайвим. “Спорь о томъ, — писав про це проф. А. Й. Томсон, — есть ли малорусский языкъ “нарѣчіе” или “языкъ”, — совершенно безсодержательный спорь о словахъ, и возникаетъ изъ невѣрнаго пониманія значенія этихъ словъ”...¹

І останніми часами кращі вчені вже остаточно признали мову нашу окремою, самостійною мовою — признали її за окрему мову академіки Миклошич, Погодін, Ягич, Шахматов, проф. Лавровський, автор “Толковаго словаря” В. Даль і сила інших філологів.

Проте загал громадянський йде ще старими стежками, і вперто вважає мову нашу тільки за наріччя московської, і часто прозиває українську мову “мужичою” мовою...

Такий стан нашої мови дуже нагадує найдавніші часи. Давно-давно, ще з самого початку історичного слов'янського життя, в середині IX віку св. брати Кирило та Мефодій зробили

¹ А. И. Томсонъ. Общее языковѣднiе. Одеса, 1910. Вид. 2. С. 38.

живу людovu болгарську мову літературною слов'янською мовою; вони переклали церковні книжки на цю живу мову, переклали Євангелію і почали цією людovoю мовою навіть правити службу Божу, бо хотіли, щоб простий народ розумів все те, що чує в церкві. Св. брати хотіли йти по слові апостола Павла, що наказував так: “Хто балакає незнакомою мовою, той навчає тільки себе. Коли я почну балакати вам чужою мовою, то яка буде з того користь, бо то ж ви не зрозумієте мене... Навіть коли труба подаватиме неясні звуки, то хто готуватиметься до бою? Так само, коли ви почнете балакати незнакомою мовою, то як же познають, про що ви говорите? Ви балакатимете на вітер... Коли я не розумію значіння слів, то я буду чужинцем тому, хто говорить, і він мені стане теж чужинцем... І коли я молюся чужою мені мовою, то хоч дух мій і молиться, проте ж розум мій остається без плода... В церкві краще сказати п'ять слів розумних, корисних й для інших, аніж силу слів чужою мовою”...¹

І за цим мудрим словом апостола Св. брати й почали правити службу Божу людovoю мовою. І зараз же з-за цього вище духовенство, більше німецьке, зняло велику колотнечу.

На братів донесли папі, що вони правлять одправу Божу не пристойною мовою — латинською чи там грецькою, — а мовою людovoю, мужичою, “мовою базару”... І братів за таке “злочинство” потягли на суд до Риму, де св. Кирило навіть і помер...

¹ Перше посланіе до Коринфян. Гл. XIV. С. 4—19.

Проте минули віки, і ця “мужича” мова слов'янська стала скрізь на слов'янським мирі мовою літературною та мовою церковною...

От в такому саме стані опинилася тепер і наша українська мова...

* * *

От така та терниста путь, що нею йшли ми віки, творячи свою власну культуру. Нагадайте мені інший народ, щоб зазнав такої чорної недолі, як народ український?!... Пригадайте мені другий народ, щоб більше страждав, щоб більше вболів, на рани сердечні знеможений?!...

Віки ми йшли під важким тягарем недолі, часто стомлені падали на тернистім шляху, проте ніколи ми не спинялися в своїй культурній роботі, а все прямували вперед та вперед...

За довгі віки свого існування народ український натерпівся муки, набрався горя та лиха, і проте, перегорівши як криця, як золото в огні, вийшов чистим із мук та неволі, вийшов міцним та дужим, талановитим та тямучим...

Український народ — це той казковий велетень, що коли його рубали надвое — то й сили ставало вдвое, коли рубали його далі — то сила все росла та росла, все на ворогів з боєм ішла...

Тернистим шляхом, згинаючись під важким тягарем чорної недолі, утворили ми свою велику культуру...

Кінчаючи своє сумне оповідання про українську культуру, я з гірким болем запитую вас: якою ж була б ця культура наша, коли б прямували ми до неї битими шляхами, коли б ми творили її увесь час вільними руками?!...

Книга вперше надрукована 1918 року в Києві заходами видавництва книгарні Є. Череповського, що містилося в центрі столиці на вулиці Фундуклеївській, 4.

Молодий приват-доцент Київського університету Іван Огієнко тісно співпрацював з цим видавництвом, і вже 1917 року подав сюди для друку кілька своїх рукописів. Серед перших побачила світ брошура “Вчімося рідної мови”. Затим — “Краткий курсь українського языка» (64 с.) На титульній сторінці зазначалося, що це посібник для студентів, учителів і учнів старших класів середніх навчальних закладів. Того ж таки 1918 року посібник цей з'явився в переробленому і доповненому вигляді вже другим виданням і мав обсяг 325 сторінок.

“Українська культура” стала одним з кращих видань цього видавництва. В основу книги були покладені лекції, які прочитав приват-доцент Іван Огієнко в Українському народному університеті.

Поява цього навчального закладу в Києві була зумовлена протестом частини національно свідомої професури університету Св. Володимира проти рішення Вченої ради, яке фактично не допускало викладання українською мовою в цьому навчальному закладі. В новоутвореному університеті Огієнку, вже як професору кафедри української мови і секретареві історико-філологічного факультету, доручено було оперативно розробити і прочитати новий курс “Українська культура”. Саме з тезами цього курсу він і виступив 5 жовтня 1917 року на урочистому відкритті нового осередку української освіти перед кількатисячною аудиторією.

Промова справила на присутніх таке враження, що Генеральний секретар військових справ С. Петлюра через свого старшину забрав текст її для оперативного видання масовим накладом з метою просвітницької роботи серед солдатів української армії. Книга побачила світ в друкарні Центральної ради. А сам повний курс лекцій, який Огієнко підготував трохи пізніше, охоче взяв для публікації український видавець Є. Череповський.

Очевидно, що певна поспішність і автора, і видавництва не могли не позначитися на якості підготовки рукопису до друку. Книга вийшла із значною частиною помилок як граматичного, так і стилістичного характеру. Текст у багатьох місцях не уніфікований, нерідко простежується різночитання в наборі окремих слів, понять, прізвищ, назв. Особливо це стосується значної кількості посилань.

У такому вигляді книга перевидалася репринтним способом за кордоном 1923 і 1970 років. До такого способу відтворення видання вдалося і київське видавництво “Абрис” на хвилі національного піднесення 1991 року, давши можливість спраглому до правдивого слова вітчизняному читачеві оперативного задовольнити голод на літературу такого змісту.

Готуючи “Українську культуру” до перевидання в рамках видавничого проекту Фондації імені митрополита Іларіона (Огієнка) “Запізніле вороття”, упорядник вважав за необхідне провести значну за обсягом “чорнову” роботу щодо усунення подібних недоліків твору. Отож, текст цього твору приведено у відповідність із сучасним правописом при одночасному збереженні лексичних, морфологічних та фонетичних особливостей мови автора.

У випадках різночитання, різнобою лексичних форм перевага надавалася літературній нормі. Уникнено цілого ряду правописних анахронізмів. Так, замість застарілих форм *манастир*, *мусити*, *визначніці*, *жадний*, *псавтир* подаємо *монастир*, *мусити*, *визначніші*, *жодний*, *псалтир*.

Уніфіковано по всьому тексту україномовне написання назв місяців: замість *ноябра*, *августа*, *іюня* подаємо *листопада*, *серпня*, *червня*. В українському варіанті подаються й такі зрусифіковані форми як *ремесники*, *слав'яни*, *прізвіща* (*ремісники*, *слов'яни*, *прізвища*). Здійснено коректорські виправлення.

Водночас у більшості випадків збережено традиції репресованого українського правопису 20-х років.

Узгоджуючи із сучасними нормами пунктуацію книги, упорядник, однак, прагнув зберегти основний характер авторського синтаксису. Такий підхід застосовано й при підготовці до друку присторінкового бібліографічного апарату, що подається автором.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Адріан, патр. 127, 132, 220
 Александров В.
 Алепський П. 85, 230
 Алчевська Х.
 Андрієвський 181
 Анненков 274, 288
 Антоній, преп. 80
 Антонович В. 181, 324
 Антонський-
 Прокопович 181
 Апостол Д. 206
 Архангельський А. 81, 89,
 103, 123, 147, 150
 Аршеневський 181
 Афанасій
 Холмогорський 131
- Бабченко 177
 Багалій Д. 181
 Базилевич М. 102, 181
 Балабан Ф. 209
 Балудянський 181
 Бантиш-
 Каменський Д. 180, 309
 Баранович Л. 85, 93, 94,
 101, 127, 131, 132, 200,
 269
 Барятинський 207
 Безак 288
 Безбородько 182
 Безсонов П. 171
 Березовський М. 169
 Беринда П. 107, 112, 132,
 208
 Белінський 149, 150
 Білик 177
 Богданович 180
 Бодяньський О. 181, 306
 Болховітінов Є. 259, 320
- Бордуляк Т. 176
 Борзнянський Д. 169
 Брюховецький І. 233, 242,
 247, 248
- Вагилевич І. 176
 Валуєв П. 274
 Варсонофій 195
 Василій, клірик 92
 Васильчиков 288
 Ведель А. 170
 Велланський Д. 111, 180
 Величко С. 98
 Венедикт, архім. 121, 122
 Виговський І. 212
 Висоцький П. 140
 Вишенський І. 92
 Владимиров П. 77
 Владимирський-
 Буданов 324
 Вовк Ф. 181
 Вовчок Марко 175, 176,
 186
 Володимир св.
 Волков Н. 79, 80
 Володимир Мономах 81
 Вуяхевич М. 217, 218
- Галятівський І. 88, 93, 94,
 101, 113, 127, 130, 132,
 200, 307, 316, 318
 Гедеон Святополк 249, 250
 Геннадій, арх. 116
 Георгій, митр. 80
 Гизель І. 89, 94, 104, 113,
 130, 132, 138
 Глібов Л. 175, 270
 Глюк 146
 Гнідич 180

Гоголь М. 62, 180
 Годунов Б. 119
 Головацький Я. 176, 181
 Голицин Б. 137
 Голицин В. 127
 Гомер 177
 Горбачевський І. 181
 Горка Л. 101, 143
 Грабянка 98
 Гребінка Є. 175, 177
 Греч М. 306
 Гречулевич 177
 Григорій, чернець 79, 80
 Грингмут 299
 Грінченко Б. 179
 Грозний І. 83
 Грушевський М. 181, 324
 Гулак-Артемівський 175, 181, 186
 Гурський Ф. 244, 245
 Гуць Ю. 160

Даль В. 176, 326
 Дамаскин Галицький 125
 Данило, ігумен 81
 Дашкевич 181, 324
 Десин Ф. 102
 Дзюбаревич З. 101
 Димитрій Ростовський 94, 101, 127, 132, 143, 164, 192, 214, 223, 246, 247, 257
 Діонісій, патр. 253
 Довгалевський М. 102
 Долгоруков 274
 Домецький Г. 93
 Дорошенко П. 220
 Досифей, патр. 252, 253, 254
 Досифей Сучавський 131
 Драгоманов М. 181

Єфименко А. 181
 Єфименко П. 270

Житецький П. 181, 324

Завадовський П. 159
 Заньковецька М. 180
 Земка Т. 89, 93, 94, 112, 208
 Зизаній Л. 74, 93, 104, 105, 107, 113, 132, 164, 208
 Зизаній С. 113
 Зобков 181

Іоаким, патр. 131, 199, 200, 201, 214
 Іоанн, митр. 80

Кавунник, 111
 Каліст 97
 Калнишевський П. 226
 Калужняцький Є. 181
 Кальнофойський А. 209
 Кам'яничанин Я. 87, 91, 193
 Кандиба Ол.
 Кантемир 142
 Канючкович П. 261
 Капніст В. 180, 229, 265, 268
 Карпенко-Карий І. 179, 180
 Карпович Л. 94
 Катерина II 90, 185, 225–227, 230, 233–235, 239, 256, 257, 259–262, 264, 267, 271, 304, 305
 Катков 299
 Каченовський М. 299, 305, 306, 320
 Квітка-Основ'яненко 62, 175, 176, 186
 Квятковський 181
 Кипріян, митр. 82
 Кирило св. 327
 Клейгельс 288
 Климентій, ієром. 93, 101
 Климовський 101
 Козачинський М. 102
 Козичький 180, 181
 Колесса О. 181
 Кониський О. 102, 276
 Копистенський З. 92, 94, 112, 208, 222

Короленко В. 180
 Корш Ф. 183, 312
 Косов С. 89, 93, 245
 Костомаров М. 181, 270, 288
 Котляревський І. 62, 175, 185, 270, 283, 319, 323
 Котляревський О. 323
 Коцюбинський М. 176
 Кременецький Г. 185, 224, 235
 Крилов І. 177
 Кримський А. 181, 324
 Кропивницький М. 179
 Кроковський І. 223
 Кукольник В. 181
 Куліш П. 175, 177, 270, 272, 273, 288
 Кульчицький І. 162
 Курбський А. 83
 Кухаренко 175

Лавровський П. 312, 321, 326
 Лашевський В. 102, 165
 Левицький Мод.
 Левицький І. 175
 Левшин О. 309, 320
 Леон, митр. 80
 Леон, лікар 189
 Леонтович 324
 Лещинський Ф. 144, 162
 Левашов 288
 Лизогуб 98
 Лисавета, цариця 153, 165
 Лисенко М. 62
 Лободовський 177
 Ломоносов М. 106, 109, 146, 236, 303, 304, 319
 Лукомський С. 98
 Лучицький І. 182
 Ляскоронський С. 102, 143
 Лютенський Г. 101

Мазепа І. 120, 202, 296, 298

Мазюкевич 177
 Макарій, митр. 164
 Максим Грек 189
 Максимович І. 93
 Максимович М. 177, 182, 321, 322
 Мацієвич А. 162, 257, 260
 Медведєв С. 127
 Метлінський А. 182
 Мефодій св. 248, 327
 Мещерський 299
 Мікешин М. 289–291, 293
 Мигалевич І. 102
 Миклошич 326
 Микола І 135, 297
 Мирний Панас 175, 276
 Миславський С. 224, 231, 235, 236, 238
 Миткевич І. 265, 274
 Митура О. 208
 Михайло Федорович 61, 121, 198
 Млака Д.
 Мова В. 295
 Могила П. 89, 92, 93, 113, 120, 121, 131, 132, 161, 194, 195, 200, 201
 Монастирський І. 93
 Морачевський П. 177, 274
 Мордовець Д. 182
 Морозов П. 123
 Мотонис 181

Наріжний 180
 Негалевський В. 96
 Некрашевич І. 102
 Нелюбович-Токальський І. 247
 Неронов І. 196
 Нестор, преп. 80
 Нечуй, див. *Левицький*
 Ніколаєв В. 293
 Нішинський П. 177
 Никон, патр. 127, 138, 196, 199

Нифонт Новгород. 81
 Новиков 58
 Огієвський 177, 180
 Огієнко І. 314
 Огоновський О. 182
 Олександр II 289
 Олексіїв М. 252, 253
 Олексій Михайлович 67,
 118, 121, 125, 127, 202
 Олексій, митр. 81
 Опатович 177
 Ордин-Нашокин 118
 Орлай І. 181
 Островський О. 176
 Острожський К. 83

Павло І 66
 Пахомій Логофет 81
 Перетц В. 101, 123, 146
 Петро І 108, 119, 131, 137,
 138, 144, 150, 151, 190,
 203, 206, 207, 221, 255
 Петро, митр. 81
 Петров М. 143, 182, 263
 Пильчиков Д. 182
 Пипін А. 121, 123, 128,
 183, 189, 191, 195, 197
 Плетенецький Є. 92, 112,
 209, 210
 Погодін М. 176, 319, 322,
 326
 Полоцький С. 60, 102,
 126, 128, 130, 140, 142,
 143, 164, 200
 Подуботок П. 204–207,
 296
 Потєбня О. 177, 182
 Прокопович Ф. 89, 90,
 101, 127, 142, 143, 161
 Пуллой І. 177
 Пуфендорф 190, 191
 Пушкін О. 146, 177
 Пчілка О. 177

Радивилівський А. 94, 132,
 200

Розумовський К. 233
 Розумовський О. 61
 Роттердамський Е. 90
 Ртищев Ф. 127, 128
 Рубан 180
 Руданський С. 175, 177,
 295
 Румянцев П. 191, 225, 231,
 261, 267

Савич 296
 Сагайдачний П. 86, 136,
 137
 Садовський М. 180
 Сакович К. 89, 93, 242
 Саксаганський П. 179
 Самійленко В.
 Самойлович І. 254
 Сатановський А. 125
 Сафонович Ф. 93, 98
 Свидницький 176, 295
 Серапіон В. 81
 Сковорода Г. 61, 101, 110,
 143
 Скоропадський І. 203
 Славинецький Є. 125
 Сломинський Г. 165
 Смаль-Стоцький С. 182
 Смолятич К. 81
 Смотрицький Г. 92
 Смотрицький М. 89, 104,
 106, 107, 132, 147–149,
 248
 Соболевський А. 70, 71,
 319, 323–325
 Софія, царівна 126, 127
 Софокл 177
 Сохацький 180, 181
 Срезневський І. 183, 310,
 311
 Старицький М. 176, 179,
 276
 Старушич І. 89, 93
 Стефаник В. 176
 Столипін А. 281, 288
 Стороженко О. 175

Студинський К. 182
 Суворин А. 299
 Сумароков А. 166
 Сумцов М. 182
 Танський 101
 Тафлари І. 246
 Тетєря П. 216
 Тихорський 181
 Томсон А. 326
 Транквіліон-
 Ставровецький К.
 92, 94, 96, 101, 131,
 132, 198, 200
 Тредяківський В. 146
 Трофимович І. 89
 Трофимович Ф. 102
 Туманський Ф. 308
 Туптало Д.,
 див. Димитрій
 Ростовський
 Тургенєв І. 176, 177
 Туровський К. 80
 Турчиновський І. 144
 Тяпинський В. 96

Фальковський І. 264
 Федір Олексійович 60,
 127, 128, 134
 Федорів І. 83
 Федькович О. 176
 Феодосій, преп. 80, 81
 Феодосій, старець 125
 Филимонович М.
 Філарет Хр. 92
 Філарет, патр. 195, 198
 Фіоравенти А. 189
 Фотій, митр. 81, 241
 Франко І. 176, 182
 Фундуклей

Хабаров К. 149
 Хмарний І. 102
 Хмельницький Б. 202, 203,
 244, 245, 267, 289, 291, 293

Цамблак Г. 82
 Цертелєв 61

Черницький С. 152
 Чубинський П. 182, 276
 Чулков 58

Шафарик П. 312
 Шахматов О. 168, 183,
 324, 326
 Шашкевич М. 176
 Шевченко Т. 62, 175, 176,
 182, 186, 203, 228, 230,
 270, 284, 288, 290, 299
 Шереметєв 247
 Шекспір 177
 Шелінг 111
 Шимановський 324
 Шлейхер А. 311
 Шумлянський І. 93

Щербацький Г. 102
 Щоголів Я. 62

Юзефович М. 273,
 276–278, 289, 293
 Юркевич П. 111, 180

Яворський С. 113, 126, 127,
 220
 Ягич 324, 326
 Яків, чернець 80
 Ярослав Мудрий 80
 Ясинський В. 213, 215

ЗМІСТ

ВІД ФУНДАЦІЇ ІМЕНІ МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА (ОГІЄНКА)	5
--	----------

ІВАН ОГІЄНКО (МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН) У БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНСЬКУ УКРАЇНУ (Микола Тимошик)	9
--	----------

I. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ЗА ДАВНІ ВІКИ

1. Вступ	54
2. Українська пісня	58
3. Український орнамент	63
4. Оригінальність народу українського	72
5. Давня українська література	76
6. Культурний рух на Україні в XVI–XVII вв.	82
7. Культура XVII віку	87
8. Українська література XVI–XVII віків	91
9. Українська лірика	100
10. Українська наука XVI–XVII віків	104

II. ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА МОСКОВСЬКУ

1. Стара московська культура була значно нижчою од української	116
2. Українці на Москві	124
3. Українські книжки на Москві	129
4. Вплив України відбився на всім житті московським	133
5. Український вплив на московську літературу	141
6. Українці завели систему орфографії на Москві	146
7. Український вплив у XVIII віці	151
8. Українці заводять школи по всій Росії	155

9. Українці на службі в посольським приказі	161
10. Українські сліди в московській літературній мові	166

III. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XIX ВІКУ

1. Українська література	175
2. Українська народна творчість	178
3. Українські вчені XVIII і XIX віку	180
4. Демократичність українського життя	183

IV. ТЕРНИСТИМ ШЛЯХОМ

(ПРО КРИВДИ НАРОДОВІ УКРАЇНСЬКОМУ)

1. Тернистий шлях нашої культури	188
2. Українці – революціонери на Москві	192
3. Заборона українських книжок на Москві	197
4. Русифікація України до і за Петра I	202
5. Історія київського друку	208
6. Русифікація України за цариці Катерини II	225
7. Катерина завела кріпацтво на Україні	227
8. Руйнування шкіл на Україні	230
9. Русифікація шкіл на Україні	234
10. Історія української церкви	240
11. Катерина однімає церковні землі на Україні	256
12. Руйнування церковного життя на Україні	262
13. Зруйнована Катериною Україна	265
14. Руйнування української культури за XIX вік	269
15. Український рух перед великою волею	271
16. Валуєвський погром 1863 року	274
17. Погром 1876 року і Юзефовичів закон	276
18. Погром 1881 року	278
19. Революція 1905 року	280

20. Мартиролог український	282
21. "Обход закону"	285
22. Історія постанови пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві	289
23. Наслідки руйнування України	294
24. Московське громадянство і руйнування України	298
25. Українська мова	301
26. Українська мова – самостійна мова	308
27. Коротка історія української мови	313
28. «Спорь южань съ сѣверянами»	319
КОМЕНТАРІ (Микола Тимошик)	329
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	331

**Фундаторка цієї книги
АННА ФІГУС-РАЛЬКО
Вінніпег, Манітоба, Канада**

**У пам'ять
своїх батьків
Антоні і Анні
ФІГУСІВ**

Відома в діаспорі і в Україні громадська діячка, багаторічний співробітник, а згодом і керівник найстарішого в Канаді україномовного часопису "Український Голос", перша жінка-президент видавничої спілки "Тризуб" у Вінніпезі, засновник і голова громадського комітету "Допомога Україні" при "Українському Голосі", співголова Фундації імені митрополита Іларіона (Огієнка).

Мамі Анні Фігус — також Анні — було трохи більше трьох років, коли її 1896 року привезли із села Гермаківка Борщівського повіту на Тернопіллі до Канади ще молоді батьки — Микола й Анастасія Цесміструки. Батько Антон,

також з Тернопілля (село Сапогів), прибув до Канади 18-літнім юнаком 1907 року.

Початкову й середню освіту Анна Фігус здобула в державній школі “Шевченко” (провінція Манітоба, Канада). Закінчивши курс книговодства в бізнесовому коледжі та курси української і російської мов у Ма-

нітобському університеті, в лютому 1946 року приступає до роботи в редакції “Українського Голосу” на посаді адміністраторки.

Працювала на різних посадах у центральних Союзу Української Молоді Канади, в Консисторії Української православної церкви в Канаді, в Інституті Св. Володимира в Торонті, в Колегії Св. Андрея у Вінніпезі, в адміністрації редакції газети “Вісник Української православної церкви в Канаді”. За дорученням митрополита Іларіона працювала з англomовною кореспонденцією, що надходила з Біблійного товариства в Лондоні. Напередодні 1000-ліття хрещення України-Руси організувала висилку до Тернополя і Києва значної кількості релігійної літератури.

На початку 90-х років повернулася в редакцію “Українського Голосу” — касиром, секретарем, а згодом і першою жінкою-президентом видавничої спілки “Тризуб”.

11 грудня 1991 року при редакції “Українського Голосу” створила громадський комітет “Допомога Україні”, головною ціллю якого стало збір коштів і книг для гуманітарної допомоги Україні, зокрема посильна підтримка тих українців, які особливо потребували помочі — діти-сироти, інваліди,

пенсіонери, інтелігенція. За період від 1991 до 2001 років запакувала і надіслала в Україну 3585 посилок-пачок із продуктами та одягом загальною вагою близько 60000 кілограмів. Зініціювала створення в Україні Фондації імені митрополита Іларіона (Огієнка) — благодійної організації, яка ставить за мету передусім повернути в Україну всі друковані і недруковані праці цього великого українця. Являється її співголовою.

На період президентства Анни Фігус-Ралько у Видавничій спілці “Тризуб” припало святкування 90-річчя “Українського Голосу”. З метою надання цій даті всеканадського звучання був організований ювілейний комітет, який вона очолила. Комітет провів цілий ряд змістовних заходів. Найголовніші з них — урочистий банкет у Вінніпезі з нагоди ювілею, створення півторагодинного відеофільму про історію і сьогодення часопису та його творців.

З журналістським і публіцистичним доробком Анни Фігус-Ралько мають можливість ознайомитися і читачі материкової України. 2001 року у київському видавництві “Наша культура і наука” побачила світ її книга “Українська Канада”. Щиро, емоційно, доступно і переконливо авторка відкриває лише одну частинку багатомовної і процвітаючої Канади, яка називається українською.

Особливість цієї книги в тому, що позначена вона авторською небайдужістю і співпереживанням. Авторка фокусує увагу на тих подіях і фактах, свідком чи учасником творення яких вона була особисто. Для повноти сприйняття розповіді, бодай часткового осягнення феномену українства за океаном нашим молодим читачем до кожного розділу подається коротка історична довідка. Тому видання виконує своєрідну роль довідника з історії українців Канади.